

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերիագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասույթուն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

վատմանն է և տարածել կրթող ջանկարած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա կրթող ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1
503

L. Speckler
1878

ՀԱՅԿԵՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՋԻՆ ԳԱՐՈՒ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

308.

ՅՕԲԵՆԵՏ

Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

001-5281

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ - ԳՐԱԴՐԱՆՔ

9(v)

Մ - 22

30 MAY 2011

27 JUN 2005

ԸՆԳՎԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մ Ի Զ Ի Ն Գ Ա Բ

~*~*~

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Ա ի ղ ի ն գ ի ն պ ա ռ լ ա թ ի լ ն

ՀԱՌՄԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. Ի բ նկարճ. —
 Ինչպէս արդէն տեսանք՝ Հում գրեթէ բոլոր
 հին աշխարհի տիրեր էր։ Եր իշխանութեան
 ասին էին Եւրասիայի արեւմտեան ու հարաւային
 երկիրները, նոյնպէս Ասիոյ արեւմտեան և Աֆ-
 րիկէի հիւսիսային կողմերը։ Թէև այնպէս կ'ե-
 րկեր թէ Հում հին քաղաքակրթութեան ակն-
 նէն բարձր կատարը հասեր էր, թէև ուսմանը
 և արուեստներ ծաղկեր էին, թէև հասակակա՛ն
 լեզուն ու օրէնքն շատ մեծաշէն քաղաքներու

մէջ մտեր էին, սակայն այս ամենն արտաքին
 փայլ էին, այս շքեղ պետութեան հիմն ան-
 կայուն էր և անար՝ անհիման նշանները քիչ ա-
 անհետ երևան ելան: Երգէն Հասարակապետ-
 փեան ժամանակ՝ Հռոմի ժողովրդեան վարքն ու
 պարզ սովորութիւնները կ'իտանդարին, իր ար-
 բիական բնուորութիւնը կ'կորսուի և ամեն տեղ
 պերճութիւն ու մաշութիւն կ'ապրածուին: Պար-
 դասիրութեան ու անկեղծութեան կ'յաջորդեն
 ճոխութիւն ու նենդամատութիւն: Քիչ քիչ զօ-
 րաց մէջ այս շարքերը կ'մտնեն, և ամեն տեղ
 անկարգութիւնը կ'երեւի: Առյուծական թաղը
 դիմաւորներու ձեռքը խաղալիկ մ'էր, և ամենէ
 շատ վճարող զօրապետը զայն կ'զնէր: Հետե-
 ւապէս անպակաս էին արիւնքահեղ կռիւներ:
 Անխիտութիւնն այն աստիճանի հասեր էր որ
 մի և նոյն ժամանակ երեսուն զօրապետներ կայ-
 սերական ամուսն ելնելու կ'շանային: Այս ներ-
 քին կռիւներն՝ ժողովրդաց վրայ ծանր ծանր
 հարկեր դնելու առիթ կ'լինէին: Աւստի մէկ
 կողմէ անխիտութիւնը, միւս կողմէ՝ բռնակա-
 լութիւնն ազակալի աղէտից գուռ մը բանալով
 տեքութիւնն յետին թշուառութեան մէջ ձգեր
 էին: Գիւղերու ազարակներ անբնակ կ'մնային,
 և երկիրը գրեթէ մշակող չկար: Ապրումա-
 տեր մարդիկ արոց սակ կ'ձգմուէին, իսկ իտ-

* Թեև պատմութեան ճախարհ երկու մտերու մէջ նա
 դե բանունը՝ քանի մը պատմաաններու համար՝ գրաբառ նեւ
 գործածելի, սակայն անորմէնք որ աշակերտներն այս մէկն
 լին կարող վարժել ընթացի պատեցի սովորական աշխարհ
 հիկ հարցը գծել

1-50362

1994-28

Տանն ումնն աշխատանք մէկդի կ'թողուր և կը պահանջէր որ ախրող կայսրն իրեն ձրի հաց բաշխէ : Բայց այս խառնակ վիճակը չէր կրնար երկար տևել : Երբոր գիւղացին արօրը թողուց, բանտրն աշխատութիւնն, կայսրներն ալ ստակ չգտան որ իրենց հաճոյքը հոգան ու ժողովուրդը կերակրեն, այնպէս որ չքաորութիւնն և թշուառութիւնն ընդհանուր դարձան բոլոր պետութեան մէջ :

Այս անկարգութեան ուրիշ պատճառներ ալ կային : Այս է, Կր--պ--չ--բ--լի--նն՝ որ ամեն բարոյական և կրօնական զգացումները խանգարեր էր, և Գիւր--լի--նն, որ մարգիկն անբանի կարգը դասեր էր : Հիները՝ ձեռքի աշխատանքն անգոսնելով՝ ամեն կարեոր գրադմունք սարուկներու յանձներ էին : Սարուկներն էին հողագործ, գլուխաւական, արուեստաոր : Բայց անոնց ձեռք արուեստ, առուտութիւն, ճարտարութիւն երբեք չեն կրնար զարգանալ, հետևապէս Հռոմի պետութեան մէջ ալ բոլոր այս բաները ետ մնացեր էին : Իր մտաաշուտ կործանման այս պատճառներէն զատ՝ ահաւոր թշնամքներ ալ ունէր. մին ներքին՝ որ իր կրօնին կ'սպառնար, այս էր՝ Իրի--նի--նը, միւսն՝ արտաքին՝ որ իր երկիրներուն աչք ունէր, այսինքն Բարբարոսները :

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ . Իբր յաշխ--ն--կը . — Հռոմի պետութիւնն իր ամենէ փայլուն վիճակին մէջն էր՝ երբոր քրիստոնէութիւնը կ'երևի : Ի սկզբանս տկար և անզօր էր և իր հիմնադրին պէս մար-

դիվներէ անարդանք կ'ընդունէր: Մարգիօրէն ժաածելով՝ այնպէս կ'երեւէր թէ ապագայ շունէր, մանաւանդ երբոր բաղդատուէր հռոմէական պետութեան հետ որ մշտապէս կ'կարծուէր: Սակայն շատ շանցնիւր՝ ամեն երկիր կ'մտնէ քրիստոնէութիւնն և ընկերութեան ամեն դասի մարդերու մէջ: Առաջաշտ աշխարհը կ'վերաւորի այս նոր կրօնն իմանալով՝ որ իր սուտ աստուածները կործանել և մարդկութեան նոր կեանք տալու նշաններով կ'երեւէր: Առաջի հալածանքը կ'սկսի: Քրիստոնէութիւնն ոչ միայն կ'դիմանայ այլ աւելի ոյժ կ'ստանայ այս նահատակութենէ, և մինչդեռ հեթանոսութիւնն շուտ շուտ իր կործանման կ'դիմէր, ընդ հակառակն քրիստոնէութիւնն օրէ օր կ'տարածուէր ու կ'զօրանար: Աւերջացէս՝ երեք դար անդադար ողորբելէն ետև՝ Աւետարանը յաղթանակեց. Աստուծոյն կայսրը տեսնելով որ կռապաշտութեան օրն անցած է, քրիստոնէութիւնն ընդունեց: Այնուհետև՝ այս նոր կրօնն պետութեան կրօնն եղաւ:

Նիւշնի. — Չորրորդ դարուն վերջերը քրիստոնէական եկեղեցին արդէն փոխուէր էր, իր առաքելական ժամանակներուն ոչ պարզ կազմութիւնն ունէր և ոչ բարոյական զօրանք կեանքը: Առաքելաց ասեմ կենդանի էր հաւատացն ՚ի Քրիստոս, որ ամեն անհատական և ընկերային կենաց կեդրոնն ու ազդիւրն էր: Այս ազդու զգացմամբ է որ բոլոր քրիստոնէացի կենդանի մարմին մը, կենդանի հոգի մը կ'կազմէին: Եկեղեցին քրիստոնէից լուսութիւնն էր, որ մկրտութեան և եզրուցրական սիրոյ վրայ հիմնուած էր: Ամեն մարդ Աստուծոյ ընդհան պարզեմներով եկեղեցւոյն կամ մարտնչութեան կ'մտատ-

ներս կըրկուսանէ որ նաև Եպիսկոպոսանէ կ'հարչուէին, բո-
լոր հաւատացեալաց հողմէ կ'ընտրուէին. իրենց պաշտանն
էր բարոյականութեան և եկեղեցւոյն հոգևոր գործերու
վրայ հսկել: Կային նաև սուրբաբաննէ որ զգլխ յանու-
սութեան հոյ կ'տանէին: Առաջ յատուկ յահաճաներ
չկային, ամենքը գործն անգամներ էին եկեղեցւոյ ժո-
ղովներուն մէջ, ուր փոփոխակի աղօթք, շարական, սուրբ
գիրք կ'կարդային, որոնք տեքունական ընթերցում և ու-
րումստերական ճաշերով (աղապ) կ'ընենային: Սակայն երբ
որ քրիստանէութիւնն օրէ օր տարածուեցաւ՝ եղբայրա-
կան հաւատարմութիւնն ալ խանդարեցաւ և եկեղեցին թե՛
եր գաւանձեցի և թե՛ կազմութեան կողմէ փոփոխութիւն-
ներ կրեց: Կըրկուսանք քիչ քիչ մասնաւոր գաս մը կազ-
մեցին կէր անուամբ և իրենց հօտէն վեր գիրք մը բանե-
ցին: Վահաններն՝ որ երկար տանն Եպիսկոպոսներու հա-
ւատար էին, այս վերջիններուն հպատակեցան: Պաւտոսի
կամ փրճակի մ'եպիսկոպոսան սրեպիսկոպոսի կամ Երզն-
կոյի տանն առաւ: Ասանցմէ վեր զատուեցան Երու-
սայէմի, Անտիոքի, Ալեքսանդրիոյ, Կ. Պոլսոյ և Հռոմի
եպիսկոպոսներն՝ որ պարբերաբար անուն առին: Այսպէս
քահանաներն՝ որ տանն մը ժողովուրդէն կ'ընտրուէին և
սահմանադրական կանոններու համեմատ կ'վարուէին՝ ազ-
նուապետական գաս մը կազմեցին և յատուկ նախարակե-
տութիւն մ'ունեցան: — Կոստանդնուսի օրերէն սկսեալ՝
կղերն հոգևոր արանտութեանց հետ աշխարհային ար-
տանտութիւններ ալ մտացոյց, որ միջին դարու մէջ իր աշ-
խարհական իշխանութեան հիմն եղան:

Բարբաբաններ. — Բարբաբաններն երեք տար-
բեր ցեղէ էին.

ա) Եւրոպացի Բարբաբաններ, որոց մէջ են Գեր-
մանացիք՝ Գերմանիոյ և Սկանաինավիայի մէջ,
Սլոնիացիք՝ այժմեան Ռուսաստանի մէջ: — Գեր-
մանացիք մեծ գեր կ'խաղան հռոմէական պե-
տութեան կործանման և նոր ազգերու կազմու-

Թեան մէջ: Իրենց գլխաւոր ժողովուրդներն էին. արեւելեան կողմը, Ա-խոջէ՛, որ Կարապետ լեւներու և Սե ծովուն երկայնքը կ'ընակէին. Տիւսիսային գին՝ Բարբէնեանէ: Աւստրալիերն, Լոբբարդոջէ՛ և Ստաննիերը՝ որ Պալմիկ ծովուն երկայնքը կ'գտնուէին. Տարսային գին՝ Աւստրալիերն և Ստեմտ՝ վերին Հոնոսի և Գանտրի կողմերը. արեմտեան գին՝ Պրանիլիերն՝ ստորին Հոնոսի կողմը:

բ) Ա-խոջէ Բարբարոսներ, որ Ասիոյ Տիւսիսային կողմէն կ'գային և թէ՛ Մանկուշներուն թեթաթարներուն յեղակից էին: Ասոնց մէջ գլխաւոր ժողովուրդներն էին Հոնտ, Մանտտ, Թարբերը, Թարբերը և այլն:

գ) Ալբերկեցի Բարբարոսներ, որոց մէջ կ'գրանուէին Մարբարոսներն և Աբարդոջէ: Այս վերջիններն՝ թէ՛ բնաւորութեամբ և թէ՛ երկրին հանդամանքով իրօք Ափրիկէի կ'պատկանին քան թէ Ասիոյ:

Բարբարոս շուղերոց Բարդ. — Այս ժողովրդոց զատ զատ խումբն իր որոշ բնաւորութիւնն ունէր: Ա-խոջէ Բարբարոսներն վրանարմակ էին և իրենց տուարին բերքով կ'ապրէին. միշտ ձիու վրայ կ'գտնուէին, և իրենց կիներն ու զաւակները սայլերով անոնց կ'հեռուէին: Քաղաքակրթութեան անհաշտ թշնամի լինելով՝ իրենց ճամբուն վրայ ինչ որ գտնուէին կ'աւերէին: — Ալբերկեցի Բարբարոսներն շատ բաներու մէջ արեւելցի բարբարոսներու կ'ըմանէին, սակայն անոնք աւելի տրամադիր էին քաղաքակրթուե-

լու քան թէ միւսները : — Ալլա՛նէր — բնաւոր թիւնք կէս մը Ասիոյ և կէս մը Գերմանիոյ ժողովրդոցը կ'անանէր : — Գերմանացիք բարբարոս թեան թէ՛ լաւ հանգամանքն ունէին և թէ՛ մալթա թիւնները . իրաւ՝ պարզատէր, հիւրասէր, արխասիրտ էին և ազատատէր, բայց միանգամայն անգութ, անժուժկալ և կոշտ ու բուռն կրից են թակոյ : Ասկայն Գերմանացիք Ասիոյ բարբարոսներէն կ'զանազանէին : Արանաբնակ չէին . քիչ շատ հաստատուն բնակարաններ ունէին և երկիրն անգամ կ'մշակէին : Երբեմն միայն իրենց բնիկ հողէն կ'ընէին և շատ կը սիրէին արշաւաններ ընել : Աւստի կէս մը վրանաբնակ և կէս մը մնայուն կեանք կ'վարէին : Արովհետև հաստատ բնակութիւններն և երկրագործութիւնն քաղաքակրթութեան մէջ առաջին քայլերը կ'սկսուին՝ Գերմաններն ալ այնքան բարբարոս չէին երևեր որքան Ասիացիք . և թէպէտ սուրիչ յատկութիւններ ունէին բայց բարձր զգացումներէ ալ զարկ չէին : Աւերջապէս Գերմաններն կերպ մը քաղաքական կազմութիւն ալ ունէին : Եւրաքանչիւր ցեղ իր ազգային ժողովն ունէր և իր պետը կամ իսպառք : Թագաւորն ալ իրեն յատուկ ընկերներն ունէր որ երկուսը կ'ընէին հաւասարիմ մնալ, և ասոնք իր հասարակէնէն կ'կոշուէին : Հասարակէնէն իրենց պետին սեզանը կ'նստէին . անոր պատուստը թիկնապահներն էին և հետը պատերազմի կ'երթային : Պետն ալ իր կողմէ՛ հաւասարիմները կ'աշտապանէր և անոնց զէնք ու ձիեր կ'պարգևէր :

Հասկանալի է պետութեան դէմ քարթարասաց յարձա-
հանելը. — Երբ Հոռմի զօրութիւնն սկսաւ
տկարանալ, այլ և այլ վայրաց հրոսակներ, որ
հազիւ թէ զսպուեր էին մինչև այն ատեն, և
միասին կ'շարժին, ամեն կողմէ տահմանագլուխ-
ները կ'արշաւեն և երկրորդ դարէ 'ի վեր՝ ոչ
հանդիսաւ և ոչ շունչ կ'տան կայսրներուն :
Հոռմ՝ իր քաջութարժ բանակներու շնորհիւ՝ ան-
մարդ բարբարոսները՝ ժամանակ մը՝ վանեց-
բայց որովհետև իր զօրութիւնն հեազհետէ կը
տկարանար բարբարոսներու արշաւանքն ալ կը
մօտենար : Երբոր հոռմայեցի զինուորները վա-
տօրէն անսպաշտսբան ձգեցին տահմանագլուխնե-
րը, ամեն թուաք ինքնին փլաւ : Պայսրները
տեսնելով որ կարելի չէ այն ստակալի վիրաց-
ներն վատացած Հոռմայեցոց ձեռօք վանել՝
կ'ստիպուին նոյն իսկ բարբարոսներու օգնու-
թեան գիտել : Աստի անոնցմէ զինուոր կ'գրեն
իրբև գաշակից, այսինքն իրբև օգնական զօրք,
և այսպէս ատեն մը կ'յաջողին արշաւանքն ար-
գիլել բարբարոս բարբարոսի դէմ հանելով :
Երբ մի անգամ ատենք բանակները մտան, որ
պետութեան պաշտպան վահանները դարձան,
շուտով կայսերական գահին ալ տիրացան : Եր-
բորդ դարէն սկսեալ՝ շատ անգամ բարբարոս-
ներ աթոռը կ'ելնեն, բոլոր պաշտօնները կ'գրա-
ւեն և քիչ ատենէն պետութիւնն ալ իրենց մէջ
կ'բաժնեն :

Վախճանն ան պարսութեան. — Հին պատմու-
թիւնը հոռմեական պետութեան հետ կ'լինեայ :

Նոր հորձանումը բոլոր հին աշխարհի ալ հորձանումն է : Արդէն տեսանք թէ այս հորձանման պատճառներն հին քաղաքակրթութեան յարակից մտլութիւններն էին : Աստի հեթանոս աշխարհի անկումն անխուսելի էր : Ասկայն քրիստոնէութիւնն ու բարբարոսներն այս անկումը փութացուցին : Հին քաղաքակրթութեան հորձանմամբ պահ մը վախ ծագեցաւ որ մարդկութիւնը դէպ ՚ի բարբարոսութիւն չդիմէ . բայց քրիստոնէութեան և բարբարոսաց պաշտօնը միայն աւերել ու հորձանել չէր : Երաւ է ՚ի սկզբան այնպէս երեցաւ որ այս բարբարոսները միայն աւերակ կ'իծողուն շորս դին , բայց ինչ որ կ'պատահի երբ վայրենի ժողովուրդ մը քաղաքակրթ ժողովուրդ մը կ'նուաճէ , նոյնը պատահեցաւ . յաղթուողներն իրենց քաղաքակրթութեամբ նուաճեցին յաղթականները : Մի նոր ընկերութիւն երևան եկաւ երբ բարբարոսները քրիստոնէութեան և հռոմէական պետութեան հետ յարակցեցան . և մինչդեռ հին կամ կռապաշտ աշխարհն անհետ կը լինէր , նոր կամ քրիստոնէայ աշխարհը կ'հաղմուէր :

Նոր աշխարհի ստեղծիչ մասունքը կրնան համարուիլ հին +աղ+աիւթ+թիւնը , +բիստոնէութիւնը և բարբարոսները : Ասոնք պետութեան սարկամիտ ժողովրդոց աւելի ոյժ ու անկախութեան ոգի տուին : Քրիստոնէութիւնն ընկերութեան բարոյական զգացումները պիտի նորոգէր : Աւերջապէս հին քաղաքակրթութիւնը մեռնելու աստն իրեն յաջորդող նոր աշխար-

Հին պիտի կտակէր ամբողջ գանձ մը, որ արուեստի և գրականութեան հրաշակերաններ, բարոյական և իմաստասիրական ընտիր գործեր, և մանաւանդ քաղաքական կազմակերպութեան օրինակներ էին:

Միջին դարու պատմութիւնը կրնայ երեք շրջանի բաժնուիլ. Բաբելոնացի շրջան, Գ դարէն մինչև Թ դարը, այսինքն արշաւանքէն մինչև Մեծն Կարոլոսի (Շարլմայն) պետութեան բաժանումը. — Ասորական շրջան, Թ դարէն մինչև ԺԴ դարը, այսինքն խաչակիրներու վերջը. — Ասորական էլիանալիան շրջանէն լրջմը, որ ԺԴ և ԺԵ դարերը կ'պարունակէ:

ԲԱՐԲԱՐՈՍՆ ԸՐՁԱՆ

(376—888)

Բաբելոնացի շրջանն մեծ արշաւանքէն մինչև Մեծն Կարոլոսի պետութեան բաժանումը կը հասնի, այսինքն Գ դարու վերջէն մինչև 888: Այս շրջանին գլխաւոր դէպքերն են բարբարոսաց արշաւանքը, այս պատճառաւ արշաւանաց շրջան կամ Բաբելոնացի շրջան կ'կոչուի անխտիր: Այս շրջանը կ'պարունակէ նոր ժողովուրդներու ծագման և առաջին զարգացման պարագաները: — Աւասիկ գլխաւոր դէպքերը.

ա) Հասկանալի պետութիւնը վերջապէս բաշտ-
քովին կ'ըայքայի և հռոմէական ընկերութիւնը
գերմանականութեան և քրիստոնէութեան ներ-
գործութեամբ կ'այլափոխի :

բ) Բարբարոսները պետութեան երկեւէրը կ'աբ-
շտեն, կ'բաժնեն և անանց մէջ կ'հաստատուին :
Երկու նշանաւոր յարձակումներ կ'ընեն . Քեր-
մանկան աշխարհը, գլխաւորապէս Գերմանացի
ժողովրդոց գործը, որ հիստորիկ գալով բոլոր
Եւրոպան կ'ձածկեն . արբարոսները, որ
հարաւէն գալով Ասիոյ արեւմտեան և Ափրիկէի
հիստորիկ կողմերը կ'տարածուի : Գերմանա-
կան արշաւանն Գ և Ե դարուն տեղի կ'ունե-
նայ, արաբական արշաւանն Ե և Ը դարուն :
Այս երկու ասպատակող ժողովուրդներն, որ
Միջերկրական ծովով իրարմէ զատուած էին,
Արեւելքէն դէպ Արեւմուտ կ'տարածուին : Ճիւղ-
բաշտարի նեղուցին մօտ իրարու հանդիպելով
կ'զարնուին : Արաբացիք Սպանիոյ վրայ կ'յար-
ձակին, կ'վանեն Գերմանները մինչև Պիրենեան
լեռներու ստորտար և թերակղզւոյն կ'ախրանան .
մինչև անգամ Պիրենեան լեռներէն անդին անց-
նելու փորձ կ'փորձեն՝ բայց ետ կ'մղուին : —
Այս կրկին արշաւանքէն ետք՝ ժողովուրդները
կ'զարգարին և տէրութիւններ կ'կազմուին : Գեր-
մանական արշաւանը բազմաթիւ տէրութիւն-
ներ կ'հաստատէ, որ հետզհետէ կ'փոխուին
կամ իրարու հետ կ'խառնուին . այսպէս Փրանկ-
ներուն պետութիւնը քիչ քիչ կ'ընդարձակի
գերմանական ժողովրդոց մէջ և Մեծն Կարո-
լոսի օրով դրեթէ բոլորն ալ իր իշխանութեան

տակ կ'ամփոփի : Բայց այս մեծ մարդուն իշխանութենէ ետե՛ իր տէրութիւնը կ'ստրտակի և նոր թուական մը կ'սկսի : — Արաբական արշաւանքն ալ նախ մէկ հաս ընդարձակ տէրութիւն կ'հաստատէ , բայց վերջէն կ'քայքայի :

բ) Քրիստոնէի եկեղեցիքն իր իշխանութիւնը բարբարոս ժողովրդոց վրայ կ'տարածէ : Իր եկեղեցական կազմութիւնը կ'զարգանայ պարագաներուն յարմարելով : Բայց նոր կրօն մը՝ Մահմեդականութիւնն՝ Արաբացոց մէջ կ'ծագի և քրիստոնէութեան կ'սպառնայ , այնպէս որ Գերմանացիք և Արաբացիք , որ արդէն այնքան հակառակ էին բնաւորութեամբ , երկու ներհակ կրօնից պաշտպան կ'դառնան :

գ) Այս նախորդ գէւպերէն երկու նոր աշխարհներ կ'հիմնուին , հին աշխարհի բեկորներու վրայ , մին՝ քրիստոնէոց աշխարհը , որ դեռ գերմանական կամ հռոմէական կ'անուանուի , գերմանական կամ հռոմէական ժողովրդոց գերիշխանութեան համեմատ . — մյուսը՝ մահմեդական կամ արաբական աշխարհ : Այս երկու աշխարհներն , որ զիրքով , բարութ և կրօնքով իրարու ներհակ էին , բնապէս թշնամի պիտի դառնային , և իրենց պայքարը միջին դարու նշանաւոր գէւպերէն մին է :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Գոթացաց արշաւանը — Գնէ Արեւոտն իւրապէս
Բոտանէ :

(376—476)

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆԻ . ԱՆՔԻՆԻՆ . —

Չորրորդ դարուն վերջերը՝ Հոնք՝ որ Ասիոյ
Հիւսիսային կողմերը (Սկիւթիա) կ'ընակէին ,
Եւրոպա արշաւեցին : Այն ատենները Գոթացի
Ռուսաստանի հարստակողմը մեծ աւերածիւն մը
ունէին : Ասոնք գերմանական ցեղէ էին , Սկան-
տինաւիայէն իջած , որ մինչև այսօր իրենց ա-
նունը կ'առհաս Վոլանդ գաւառին մէջ : Գո-
թացիք այս թերակողմէն ելնելով Բարխինիէնէ
(Տնեքեր) գետին եզերքը հաստատուեցան և եր-
կու մաս բաժնուեցան : Գետին արևելեան կող-
մը բնակողները Ռոթեմբուրգ կոչուեցան , իսկ ար-
ևմտեան կողմը բնակողները՝ Ալեմբուրգ :

Հոնք Գոթացաց աւերածեան գէմ ելնելով
զայն կործանեցին : Ասորոգոթք անոնց հնազան-
դեցան . Ախարգոթք Գանուրի կողմը փախան և
իրենց Ալեմբուրգ եպիսկոպոսին ձեռք Ալեմ-
կայսրէն բնակելու հող խնդրեցին : Ալալէս ա-
նոնց խնդիրը կատարեց , պայման դնելով որ
-ընդհան աղանդն ընդունին : Բայց քիչ ատե-
նէն Ախարգոթք՝ հռոմայեցի զօրականներուն
իբրև վարձուքէն գծգոհելով ապստամբեցան

Վալէսի դէմ, որ պատերազմին մէջ մեռաւ :
 Վիսիգոսթք մինչև Ադրիանուպօլիս հասան .
 Մեծն Թէոդոս անոնց դէմ ելաւ , յաղթեց և
 իր կենդանութեան ժամանակ բարբարոսներն
 հանդարտ կեցան :

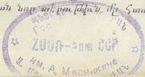
Կայսրութիւնն Բաշանուէլ . — (395) Երբ Մեծն
 Թէոդոս մեռաւ , կայսրութիւնն իր երկու որ-
 դոց մէջ բաժնուեցաւ : Արիֆէոս Արևելքն ա-
 ռաւ և իր աթոռը Կ. Պօլիս հաստատեց . Ո-
 նորէն Արևմուտքը ստացաւ և իր աթոռը Մէ-
 լան քաղաքը դրաւ : Այս երկու կայսրներն ալ
 անկարող և ակար մարդիկ էին . կառավարելու
 արուեստը չգիտէին . ուստի իշխանութիւնն ի-
 րենց պաշտօնէից ձեռքը թողուցին . որոց մէջ
 ամենէ նշանաւորն էր Էմպուլ Սոլելիսն , Ուո-
 ռիսի գաստիարակը : Ստիլիկան՝ բարբարոսները
 զսպեց , երբեմն զինու զօրութեամբ՝ երբեմն նեն-
 դութեամբ : Ըստմեական հին քաղաքականու-
 թեան հետևելով բարբարոսներու մէջ երկպա-
 սակութիւն կ'ըզէր և իրարու դէմ կ'հանէր :
 Այսպէս կ'յուսար որ երկու կայսրութիւններն
 ալ սխալի կարենայ պաշտպանել , Մեծն Թէո-
 դոսին պէս : Գծբաղլարար՝ Միլանի ու Կ. Պօլ-
 սոյ արքունիքն անոր շէին օգնէր և իրենց զօրա-
 պետներուն յաղթութեանց վրայ կ'նախանձէին :

Ալբրէկոսի արշաւանք յԻսթուլա . — Վիսիգոսթք
 վերստին զլուխ քաշեցին և Իտալիա արշաւե-
 ցին՝ իրենց Ալբրէկոս թագաւորին առաջնորդու-
 թեամբը : Աւան Անորիս Միլանէն խոյս տա-

լով Ասիական դնայ և իր ամեն այն տեղ հաս-
 տատեց : Քիչ ատենէն Սարիկիան՝ որ բարբա-
 րասներու գեժ նշանաւոր յաղթութիւններ տա-
 րեր էր, պալատականաց նախանձն այնքան զբը-
 դուեց որ զինք ստրատամետեցին որպէս թէ թա-
 դաւորութեան աչք ունէր : Անորիտ սպաննել
 տուաւ այս քաջ զօրավարն որ քանի քանի ան-
 դամ իր տէրութիւնն ազատեւ էր : Այն ատեն
 Հռոմայեցիք Անորիտի վարձկան գոթացի զե-
 նուորները, կիներն ու աղաքը ջարդեցին : Այս
 կատարածէն փախչող Գոթացիք Ալարիկոսին քո-
 վե գացին և վրէժ խնդրեցին : Ալարիկոս Հռոմի
 վրայ քալեց և զայն տուաւ : Բոլոր զօրքը վեց
 օր շարունակ թալլեց կողոպտեց : Հռոմն, որ
 աշխարհի բոլոր գանձերը գրաւեւ գիղեր էր,
 աւարի տուաւ : Ալարիկոս այնուհետև Իսապիոյ
 հարստային կողմերը քաշուեցաւ իր զօրքերով :
 Ափրիկէ անցնելու միտք ունէր, երբ մեռաւ :
 Ա իսիգոթք գետի մ' ընթացքը գարձուցին և փոս
 մը փորելով Ալարիկոսի մարմինն անոր մէջ
 թաղելէն ետև, զետը նորէն իր առջի տեղէն
 վաղցուցին, այս գործին աշխատող բանորներն
 ալ սպաննեցին, որպէս զի գազանի մնայ զե-
 րեզմանին տեղը և Հռոմայեցիք զայն բանալով
 Ալարիկոսի մարմինը շնախատեն :

1994-207
 29605-1

Վեհերմիտ Գալլիոյ հարստախոզը կ'հասարակուին .
 — Գոթացիք՝ Ալարիկոսի յաջորդ կարգեցին Ա-
 րաւիկոսը : Այս իշխանը հռոմէական կայ-
 սրութիւնը կործանել և անոր տեւրակաց վրայ
 գոթական նոր տէրութիւն մը հաստատել կ'ու-

զէր թէպէտ, բայց այս գործին դժուարութիւնք տեսնելով՝ միտքը փոխեց և Հոտը պաշտպանելու ու Ռոսիոսի նեցուկ լինելու փառքը բաւական սեպեց: Ուստի դնաց կայսրէն Գալլիոյ հարստային կողմերէն քանի մը գաւառ խնդրեց և՛ խնդիրն ընդունուելուն՝ զօրաւոր թագաւորութիւն մը հիմնեց:

Այս Ախսիգոթաց թագաւորութիւնն երեք դար տևեց: Իրենց իշխանութիւնն Առաւ գեւտէն մինչև Պիրէնեան լեռները կ'հասնէր: Մայրաքաղաքը Տըլփոս (Թուլուզ) էր: Սուերքն ու Սպանիոյ մէկ մասը նուաձեցին, բայց շկրցան Գրանկներուն ալ յաղթել: Ասանց թագաւորը Գլփոս և յաջորդները մինչև Պիրէնեան լեռներու ետևը քշեցին Ախսիգոթները: Այնուհետև Գոթացիք իրենց իշխանութիւնը Սպանիա փոխադրեցին և Տոլեդո քաղաքը գրին իրենց աթոռը: Ախսիգոթք արիոսեանք էին, բայց Չգարուն վերջերք կաթոլիկութեան դարձան, որու ամենէ քերտ պաշտպաններն եղան: Մինչև անգամ հոսմէական օրէնքն ու կարգադրութիւններն ընդունեցան և բոլորովին հոսմէական ժողովուրդ մը դարձան:

Բարձրագոյն ոչ և ոչ շարժումներ. — Այն միջոցին որ Ախսիգոթք Գալլիոյ մէջ կ'հաստատուէին, Բելոս կիլիկեանք, Սուերք և Աւանդալք Հսկնոս գետնն կ'անցնէին: Ինչպէնէսէ քիչ մ'առտն Միգին—Հսկնոսի վերայ կեցան, Սուերք և Աւանդալք՝ Գալլիան աստատակելէն ետև՝ Սպանիա գացին հաստատուեցան: Սուերք՝ Գալիսիայի մէջ, Աւանդալք այն գաւառն՝ որ վերջէն իրենց անունով Աւանդալուզիոս կամ Աւանդալուզիոս կոչուե-

չառ : Կոյն միջոցին Արժարիլի իր անկախութիւնը կ'առա-
նար . Ալամաննէրն Հելվէտիա կ'մտնէին , Պրանկներն՝
Գալլիոյ հիւսիս—արեւելեան կողմերը , Հոննոսի ձախ-
դին կ'հաստատուէին : Աւերապէս՝ հռոմեական զօրքը՝
Բրիտանիա կը շին թողլով՝ կ'ըրաշուէին : Այսպէս Արե-
մտեան կայսրութեան տակ կ'մնային միայն Գալլիոյ կեդ-
րոնական զաւառները , Ափրիկէ և Իտալիա :

Աւերալաց արշաւանք . Գեներալիլ . — (429)
Արդէն Արեմտեան կայսրութիւնն ներքին խռո-
վութիւններով մեծ վտանգի մէջ էր , երբ ար-
տարին յարձակումներն ալ հասան և անոր կոր-
ծանու մը փութացուցին : Այեպիս՝ Գալլիոյ հռո-
մայեցի կուսակալը կ'նախանձէր Անիթակէն՝ որ
Ափրիկէի կուսակալ էր : Ուստի ամեն ճիգը
թափեց որ զանի պաշտօնէն ձգել ապ կայսեր :
Այս բանս իմանալով Անիթիակ գլուխ քաշեց
ու Աննոկալներն իրեն օգնութեան կոչեց : Այն
ատեն վանդալ բարբարոսաց թագաւորն էր
Գեներալիլ , որ իր զօրքն առնլով Ափրիկէ ան-
ցաւ , ուր սոսկալի աւերումներ գործեցին : Կար-
քեզոն իրենց նոր թագաւորութեան մայրաքա-
ղաքն ելլաւ : Այն ատեն կ'ապրէր Ս . Օքտոպի-
նոս , Հիպպոնա քաղքին գիտուն ու ճարտասան
եպիսկոպոսը :

Գեներալիլ՝ Կարքեզոնի հին ծովային զօրու-
թիւնը հաստատեց , նաւերը շառցուց , Միջեր-
կրահան ծովուն կղզիները , Սիկիլիա , Գորսի-
քա , Սարաէնիա , նուաձեց և բոլոր ծովեզրեայ
քաղաքներն առ ու աւարի և կրակի տուաւ :
Այսպէս Արեմտեան կայսրութիւնը ծովէն ու
ցամաքէն պաշարեր էին թշնամիներն , և անոր

երկիրներն հետզհետէ գրաւելով միայն Իսա-
լիան ձգեք էին :

Հոնաց արշաւանք. Արաբիա . — Բայց Հռոմի
վրայ աւելի ահարկու թշնամիներ կ'վազէին հի-
սիսէն : Հոնք, որոց երեսէն Գոթացիք խոյս
տուեր էին, ճամբոյ կ'երնեն Արևմուտքն առ-
պատակելու : Դոյն ժամանակի պատմիչները կը
գրեն որ — Հոնք շեն եփեր իրենց կերածը, վայ-
րի արմատներ կամ կենդանեաց միսը կ'ուտեն
գրեթէ հում : Ոչ տուն ունին ոչ բնակարան :
Անտառներու և լեռներու մէջ կ'ապրին, և վար-
ժած են անօթութեան, ծարափ ու ցարափ :
Գիշեր ցերեկ ձիու վրայ կ'մնան, ձիու վրայ
կ'ուտեն, կ'խոնեն, առուտուր կ'ընեն և շարու-
նակ կ'թափառին — Կէս դար կար որ Աւրոպա
մասեր էին Հոնք և Գանուբէն անդին կ'կենային :
Հինդերորդ դարուն վերջերը ահա սարսափ
տուն ըստը Աւրոպայի, երբ Ատաիլաս, իրենց
գլուխն՝ ըստը Հոնաց ցեղերն իր իշխանութեան
տակն առաւ : Այս բարբարոս թագաւորն ահար-
կու կերպարան մ'ունէր : Իր հասակը կարճ,
գլուխն ահաղին էր, երեսին գոյնը թուխ, քի-
թը տափակ, պզտիկ աչքերը կլոր, խոր և
հրացայտ : Այս ահաւելի մարդն ինքզինք Առ-
տառնոց պարտնաւոր կ'անուանէր, և կ'ըսէր թէ՛
էր Թոն կիւնտ Գեղը իսկ լախէ Բոննի : Իր իշխա-
նութիւնը կատարից ծովէն մինչև Հսկնոս տա-
րածեր էր ըստը բարբարոս ցեղերու վրայ և
Հունդարիոյ դաշտերուն մէջ հաստատեր էր իր
բանակաւանդին :

Արտիլերիայի Գնդեր . — Նախ Ատախլաս Արևելեան կայսրութիւնն տապաւանեց և զանի հարկատու ընել ուզեց : Բայց երբ կայսրն անոր պատասխանեց զուսուզարար , « Ոսկի ունիմք արեւիամներուս համար , այլ երկաթ թշնամներուս համար » Հոնաց թագաւորը վախցաւ և իր զէնքը զէպ 'ի Արևմուտք դարձուց : Հոննուսէն անցաւ և Գալլիոյ հիւսիսային դաւառներն 'ի սուր և 'ի հոր մասանեց : Սոսկալի ուսնեմ եղան կտորածն ու աւերմունքք : Հոսմայեցի զօրքերն , ինչպէս նաև Պրանկներն , Բիւրկինեանք և Գալլիոյ հիւսիսակողմք բնակող բոլոր բարբարոսները խոյս տուին խառն 'ի խառն և դացին Առաւ դեաին քովերը քաշուեցան : Ատախլաս Գրեվ , Մեց և ուրիշ քսան քաղաք կ'կործանէ : Բարիզի (հին Աուսէկ) վրայ շքալեր , (Թէև կ'ըսուի թէ հովուսհի մը , Ս . Ժէ-Մովիէզ զայն ազատեր է) և շխաակ Օրլէանի կողմք կ'գիտէ և զայն կ'պաշարէ : Բնակիչներն՝ Էնյան եպիսկոպոսին յորդորանօք՝ քաղաքն արիարար կ'պաշտպանեն , մինչև որ Այեախոս հոսմայեցի զօրապետը ժամանակ կ'ունենայ իր զօրքը զուսուզելու : Ախիզսթ , Պրանկ , Բիւրկինեան շուտով կ'հասնին և այս քաջ զօրավարին գրոշակին տակ կ'մանեն : Արդէն Օրլէանի բնակիչներն անձնատուր եղբր էին , աւարատութիւնն սկսեր էր , երբոր յանկարծ լուր կ'հասնի թէ Այեախոս քաղքին գուռն եկեր է : Այն ատեն Օրլէանցիք սիրաւ կ'առնուն , և փառացներուն մէջ կատաղօրէն կ'կուտին Հոնաց զէմ , որոց գլխուն վրայ քարեր կ'տեղան տու-

ներսն տանիքներէն : Հոնք կ'ստիպուին քաղքէն ելնելու :

Ատախլաս կ'կատչի, իր որսն ահամայ կ'թողնու. ու կ'քաշուի դէպ ՚ի Շանբանյի գաշտերը : Այնտեղ անոր ետեւն կ'վազէ : Հոնք Պշոյ քաղքին շրջակայքը կ'կենան : Ս. Լուս, այս քաղքին եպիսկոպոսը՝ պատգամաւորներ կ'դրկէ աղաչելով որ քաղքին խնայէ Ատախլաս : Երբ պատգամաւորները ձերմակ պատմութեանն չհաղած, խաչ ու Աւետարան ՚ի ձեռին՝ երդնելով Ատախլասի առջևն ելան, իր ձին խրաչեցաւ և ձիաւորը վար ձգեց : Ատախլաս կարծելով թէ հմայիք վար ընկաւ, պատգամաւորները սպաննել տուաւ, բայց քաղքին շինտեց :

Սակայն Հոնոյ թագաւորը կ'պատրաստուէր մեծ ճակատամարտի մը : Անհանգիստ էր, կը տեսնէր որ իր բանակն արդէն կ'ջարդուէր սովէն, հիւանդութիւններէ և գիւղացոյ լաւրած որոգայթներէն : Աւերջապէս պատերազմը կ'սկսի Հալէի մօտ, կամ ըստ անոնց, Մէրէի գաշտին վրայ : Սակայն և արիւնահեղ եղաւ կռիւը : Ճակատ առ ճակատ կ'մարտակին բարբարոսները : Ա՛րսն թէ 300,000 մեռած կամ վիրաւոր զինուորներ պատերազմի գաշտին վրայ ընկան : Հոնք յաղթուեց էին, բայց բոլորովին չէին ջնջուած : Իրենց կառքերը պատուարի պէս շարելով անոնց ետին քաշուեցան և ցմահ պատերազմելու պատրաստուեցան : Չիերու թամբերով կոյտ մը կանգնեցին, և Ատախլաս անոր կատարն ելաւ նստաւ այն մտքով որ եթէ պատուարը թշնամին կործանէ, անոր կրակ տայ

և ինքն իր գանձերով այրի = Սահայն Այեաթու՝
 իր գաշնակից զօրաց հետ, խաճեմութիւն շտե-
 պեց նորէն յարձակիլ Հանաց դէմ, այլ թո-
 դուց որ Հռենոս գեական անցնին և բաւական
 համարեց հեռուէն անոնց ետեւէն երթալ, որ-
 պէս զի շթողու որ քաղաքներն աւարին :

Արդիւս յԿապիւս . — Սահայն Ատախլաս
 միտքը գրաւ Իտալիա արշաւել : Հետեւեալ աւար-
 թին Ալպեան լեռներէն անցաւ իր անթիւ հրո-
 սակներով որ վրէժ լուծելու կ'փափայէ ին :
 Այեաթու գինու որ շուն՝ որ որ այս արշաւանն
 արգիլէ : Մինչդեռ Պափէնայի մէջ կայսրը կը
 խորհրդածէր, Ատախլաս յառաջ կ'խաղար :
 Շատ քաղաքներ կործանեց և աւարեց, ինչպէս
 Ակուիլիա, Միլան : Բոլոր ժողովուրդները կը
 փախչէին : Այն առնին էր որ Ալենեաթու բնա-
 կիչներն ապստէն փնտռեցին այն կղզիներուն
 մէջ՝ որ վերջէն ձօխ և հոյաշէն Ալենեաթի
 պիտի կանդնէր : Հանաց թագաւոյն Հռոմի վո-
 ռայ քալելու կ'պատրաստուէր՝ երբ Ալպեն-
 աթանոս կայսրը գեապաններ զրկեց, ինչպէս նաև
 Ալեն Ա սրայն՝ որպէս զի հաշտութիւն քննն :
 Ատախլաս՝ Պապին աղաշանաց զիջանելով՝ զօրքն
 Իտալիայէն հանեց և Գանուբի կողմը քաշուե-
 ցաւ : Քիչ մ'ետք մեռաւ նա և իրեն հետ կոր-
 ծանեցաւ Հանաց զօրութիւնը :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Արեւելեան խորհուրդի մասին իրենց հարցումն Յուսէփ Գրիգորի մասին

(176—597)

Հարգելի արքայք. — Գեներալի կի և Ատանկաթի յարձակու մեք բէն Հոռոմ՝ կործանմանս դուռը հասեր էք: Այնտեղ զօրավարն ՚ի զուր կ' ջանար վտանգին առաջն առնուլ: Այլեւնախանոս վառ կայսրն՝ փոխանակ վարձատրելու տէրութեան այս ազատարարը, պարտասականաց ամբաստանութեան հաստաց և իր ձեռքը զանի սպաննեց: Բայց ինքն ալ քիչ ատենէն մեռաւ. վասն զի ձերակոյտի անգամ, Պետրոսիկո Մոսկովի կիսն անպատուելուն՝ այս ատենակալը զանի սպաննեց և անոր ամբողջ գրաւելով ստիպեց որբեայրի կայսրու հին որ իրեն հեռ կարգուի: Սակայն կայսրու հին Եղիշիկ՝ այս բռնաորէն աղատելու համար՝ Գեներալին իրեն օգնութեան կոչեց: Անոգալաց այս սոսկալի թաղաւորն իր նաւատորմը զով Հոռոմ հասաւ, զնոր կողմը դարձրնել պէտք է զեկը — կ' հարցընէր զեկավարն օր մ'որ նաւահանգիստէն կ' ելնէր: — «Առաջատաղ հովին բաց, կ' պատասխանէ այս ծովահէն թաղաւորն, և այն՝ Ատաւածոյ բարկութիւնը գրգռող ժողովրդեան զեմ պիտի տանի մեզ:»

Վանդալք (455) Ասդիա քաղաքը կ' իջնեն:

Մարտինոս կ'սպաննուի ժողովրդեան ձեռք և
 Հռոմ պաշտպանող չգանուիր : Լեռն պապն
 ընդունայն կ'ջանայ Գենսերիկը խաղաղութեան
 յօրդորել : Հռոմ իր գուները բացաւ . Սան-
 դալք տասն հինգ օր շարունակ քաղաքը թալ-
 լեցին , անբաւ կողոպուտ առին և անթիւ գե-
 րի , ինչպէս նաև կայսրուհին և կարբեդոն վե-
 րադարձան : Այս եղաւ հռոմէական պետու-
 թեան գէմ վերջին մահարեք հարուածը : Ի-
 տալիա միայն մնաց և այս երկիրն ալ գաշնա-
 կէջ զօրապետներու (եր. 10) ձեռքն էր : Այս
 բարբարոսներէն մին՝ (Ռիկկեթ) ուղածին պէս՝
 քանի մը տարուան մէջ շատ մը կայսրներ գա-
 հը հանեց և վար առաւ : Աերջապէս Օգոստը,
 գաշնակից մը , թերակզզոյն երբորդ մասն իր
 զօրաց համար պահանջեց , և երբոր այս խնդի-
 րը մերժեցին , Հուսուլու Օգոստուսը (վեց տա-
 րեկան աղայ մը) գահէն վար ձգեց և ինք Ի-
 տալիոյ թագաւոր եղաւ : Այս գէպքը Արևմտեան
 կայսրութեան վերջ տուաւ :

Գալլիոյ ոչ և ոչ իւզվեալութիւնը . — Հինգերորդ
 դարուն մէջ տեղը Գալլիա այլ և այլ բարբարոս ժողո-
 վրոց մէջ բաժնուած էր : Քիչ ասեմէն սկսան իրարու
 գէմ ելնել այս երկրին բոլորովին տիրանալու համար :
 Ամեն զօրաւոր ժողովուրդը Ալթիզոսթը էին որոց իշ-
 խանութիւնը մինչև Սպանիոյ վրայ կ'տարածուէր : Ես-
 կայն կար անոնցմ աւելի առջիկ և բազ ժողովուրդ մը ,
 ֆրանկներն , որոց պիտի մնար Գալլիան նուաճելու փառքը :

Գալլիա բնակող բարբարոս ժողովուրդներն էին , հա-
 բաւային կողմը Ալթիզոսթը , որ Լուսա գետին և Պի-
 բենեան լեռներուն մէջ տեղ կ'գանուին . արևելեան կող-
 մը , Բուրգունդներ , Հաննոսի ասպունդներն մէջ , և Ալա-

մանք Հակնոսի և Մեզի մէջ . հիւսիսային գին՝ Գրանկնեայն՝ սարքին Հակնոսի և Էսթի մէջ : Միայն հիւսիս—արեւմտեան կողմերը բարբարոսներէն ազատ թաղեր էին և հռոմեական իշխանութեան վերջին բեկորներն էին : Սոսի և Սենի մէջ : Գրանկներն այլ և այլ ցեղեր էին և Հակնոսի գետաբերանն յատուկ դաշնակցութիւն մը կ'կազմէին : Կենդանեաց մերթեր կ'հազնէին , աւելի քաջասիրտ և միտդամայն աւելի կոշտ և անդուխտ էին քան թէ միւս բարբարոսները , և կառապշտ ու կէս—վայրենի : Ամեն մէկ ցեղ իր պեղք կամ թաղաւորն ունէր , Այս թաղաւորն ընտրելէն ետե՛ վահանի վրայ դնելով՝ բանակին բոլորտիրք կ'պաշտպանէին ու բախտութեան ազազակներ արձակելով : Թաղաւորական ցեղին նշանն էր երկար գիտակ մ'որ ուսերուն վրայ կ'նստնանէր , մինչդեռ միւս Գրանկներն իրենց մազերը գլխու վրայ կ'ամփոփէին : Արդէն շատ ատենէ ՚ի վեր սկսեր էին Գալլիոյ ներսերն ապարտակել : Աւերջապէս մինչև Հակնոսի ձախ եզերքը տարածուեր էին : Այն ատեն Գրանկներն երկու ճիւղի կ'բաժնուէին . Գեթ—էնէ—յոյ , վասն զի գետին պաշտպանութեան հոգ կ'առնէին և Սոլիանոյ , վասն զի Սաալ գետին եզերքը կ'ընակէին : Քիչ ատենէն Հառնայեցոց հետ դաշնակցեցան , և խոտաւայան սահմանադրուիչ պաշտպանել բարբարոսաց արշաւանցին դէմ : Սակայն երբոր Գրանկները տեսան որ կոյսբութիւնը կործանելու վրայ է , ուզեցին իրենք ալ անկից մտա մ'առնուլ :

Գրանկներուն արշաւանդը . Ալուէս . — Գրանկաց պատերազմասէր ցեղի մը պարագլուխն էր Ալուէս : Թէև հազիւ թէ քանի մը հազար հոգի ունէր , միտքը դրա Գալլիա արշաւել և անոր տիրել : Այս գործը գիւրջին էր , վասն զի Գալլիա նոյն միջոցին իրարու դէմ կուռող բարբարոսներու մէջ բաժնուած էր : Ուստի հասար իր զօրքով մինչև Սոսան քաղաքն ուր

Տառմայեցի Սիֆիլիս կամար կ'իշխէր դեռ՝ Արե-
ելեան կայսերաց կողմէ, և անոր յաղթելով՝
այն կողմի գաւառները մինչև Աէն նուաձեց :
Սակայն Ալովիս իր տիրապետութիւնն աւելի
յառաջ քշել ուզեց՝ մինչև Գալլիոյ հարաւա-
յին երկիրները : Բուրգինեանց մէկ թագաւոր
ընդ Ալովիսէ ազջկան հետ, որ քրիստոնեայ
էր, կարգուեցաւ : Այս թագաւորն իր եղբորը
Գոնգոլիսի ձեռօք սպաննուեր էր : Յետոյ Ալովիս
Ալամանաց դէմ գնաց, որ Գալլիա պիտի ար-
շաւէին, և Գալլիոյի մօտ անոնց յաղթեց : Ա՛ր-
սէն թէ երբոր իր զինուորներն սկսան ետ քա-
շուիլ՝ Ալուսիլդէի Ասատուոյ օգնութիւնը խնդրեց
և ուխտ րրաւ քրիստոնեայ լինիլ եթէ յաղթա-
կան կանգնի : Ալովիս իր խօսքը բռնեց, յաղ-
թութիւնը տանելով, և շատ մը զինակիցնե-
րուն հետ մկրտուեցաւ : Աէնսի Ս. Աէֆէ եպիս-
կոսոսին ձեռօք, որ անոր այս նշանաւոր խօսքն
ուզեց . Ծաւ գլուխդ, լէ՛ս յաղթուած, դաշտէ
այրածդ և այլէ՛ դաշտածդ :

Քիչ ատենէ ետք՝ Ալովիս՝ Ալուսիլդէի գրող-
մամբ Բուրգինեանց թագաւոր Գոնգոլիսի դէմ
գնաց, իր աներին մահուան վրէժը լուծելու
համար : Գոնգոլիս յաղթուելով՝ Ֆրանկներու
հարկատու եղաւ : Ի վերջէ՛ Ալովիս Ալուսիլդ-
եաց վրայ ալ յարձակեցաւ, վասն զի ասոնք
արիտեսան էին : Նուաձեց զանոնք և Գալլիոյ
հարաւային գաւառներն աւերեց : Այս ժողո-
վուրդը բոլորովին պիտի ջնջուէր՝ եթէ Աս-
տուրգոթաց թագաւորը՝ Թէոֆիլէ զօրք զբիւլով
Ֆրանկները Բրովանս գաւառէն չվանէր : Ալու-

միս շատ մը կողոպուտով դարձաւ Պալլիոյ
Տիւսիտային երկիրները . բայց այս արշաւանքէն
կլովիս բան մը չշահեցաւ : Մանաւանդ հարա-
ւային բնակիչներուն ատելութիւնը գրգռեց իր
տարառութեամբն և այս ատելութիւնը շատ
ժամանակ տեկց :

Ոտորոգիւնաց որչա՞նչ . — Ոտորագոթը՝ որ
ատեն մը Հոնայ լուծը կրեցին , Աստիլասին
մահուանէ ետև ազատելով Պալլիոյ (Հունգա-
րիա) մէջ հաստատուեցան : Իրենց Թէոգորիկ
թագաւորն Իտալիա արշաւեց , Օգոսկը կայսրը
գահէն վար ձգեց և իր աթոռը Ռափէննա քա-
ղաքը հաստատեց : Իր իշխանութիւնը բոլոր Ի-
տալիա , Սիկիլիա , Բրովանս և մինչև Գա-
նուր կ'տարածուէր : Բարբարոս թագաւորներու
հետ գաշն գրաւ , մանաւանդ Ախիգոթայ թա-
գաւորին հետ , որու ատելութիւնը պաշտպանեց
կլովիսի գէմ :

Թէոգորիկի կառավարութիւնը . — Մեծ անուն
հանեց Թէոգորիկ իր իմաստուն կառավարու-
թեան համար : Իր մանկութեան ժամանակ՝ այս
իշխանն իբրև պատանդ տարեր էին Ա. Պօլիս՝
ուր կրթուեր էր : Աստի երբ Իտալիոյ տիրեց
ուզեց որ հստմէական տէրութիւնն առաջուան
պէս ծաղկեցընէ : Բոլոր հին օրէնքը , ծերա-
կայտը , հին սովորութիւններն ու կարգերը վե-
րահաստատեց և շէնքեր ու յիշատակարաններ
կանգնեց : Բայց Թէոգորիկ չկրցաւ Իտալացոյց
սէրը գրաւել , վասն զի արիստեան էր : Ինք

կրճնի ազատութիւն տուած էր ամենուն, բայց ընդունայն : Իսաալայիք միշտ Արեւելքի կայսեր կապուեր էին, վասն զի իրենց կրօնակիցն էր :

Արեւելեան կայսրութեան վէճակը Ե գործն. — Շատ անգամ Արեւելեան կայսրութիւնը Պիլ-զանդեան կայսրութիւն կ'կոչուի, Պիլ-զանդեանի՝ Տին Կոստանդնուպօլսոյ անուամբ, բայց սովորաբար Յունաց կայսրութիւնը կ'անուանի, վասն զի ժողովուրդը մեծ մասամբ Յոյն էին և յունական լեզուն ու ոգին կ'աիրէր : Բայց դարձեալ բնակիչները շարունակ ինքզինքնին հռոմայեցի կ'համարէին, վասն զի Տին հռոմէական պետութեան քաղաքակրթութեան փայլը սպասէր էին, որու ներքեւ շատ մօլութիւններ ծածկուած կային :

Սակայն Կոստանդնուպօլսոյ կառավարութիւնն միշտ շփոթ ու անկանոն վիճակի մէջ էր, անպակաս էին արքունի դաւեր, զինուորական խռովութիւններ կամ աստուածաբանական կռիւներ : Կայսրներն յաջորդաբար շէին աիրեր, և շատ անգամ զօրականներն իրենց ուզած մարդը կայսերական ամբօր կ'հանէին : Թէև այսպիսի սասորին վիճակի մը մէջ ընկած էր այս տէրութիւնը, սակայն բարբարոսներն իշխանութենէ ազատ մնացեր էր : Բարբարոսներն կողոպտելով անցեր էին Արեւելեան կայսրութեան երկիրներէն և Արեւմուտքը նուաճելու գացեր էին : Յունաց կայսրութեան երկիրներն էին Ե դարուն մէջ Յունաստան, Փոքր Ասիա և Ասորիք մինչև Եփրատ ու Եդիսսատս : Աշխարհիս

ամենէ՛ աղար ու բարերէր աշխարհներն էին ,
 և եթէ հանձարեղ մարդ մ'այս գիրքէն օգուտ
 քաղելու ջանար , կարելի է Արևելեան կայս-
 րութիւնը վերականգնէր : Այս պատահեցաւ
 Յոսեփնանոս կայսեր օրովը :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յոսեփնանոս — Գնիւ սրբաբն յուսանել :

(527—600)

Յոսեփնանոս . — Արևելքի կայսերաց մէջ
 Յոսեփնանոս ամենէ՛ հռչակաւորն է : Այս համ-
 բար ստացաւ իր պատերազմներուն և կառա-
 վարութեանը համար : Թէև ինք պատերազմի
 մարդ չէր , բայց իր օրովը Բելիսորէն անուանի
 զօրապետը կ'ապրէր , որ իր արիութեամբ ու
 պատերազմական տաղանդովը ստորին կարգէ մեծ
 պատիւներու հասեր էր :

Յուսախնիանոս ոչ միայն իր արիութիւնը
 պաշտպանել կ'ուզէր ամեն թշնամիներու գէմ ,
 այլ կորուսած երկիրները ձեռք ձգել : Նախ
 Բելիսարիոս երկու ասարկու թշնամի ազգերու
 յաղթեց , որ շարունակ կայսրութեան գէմ կը
 յարձակէին , Պարթևներն Արևելքէն և Պուլ-
 զարներն Հիւսիսէն : Յետոյ Վանդալներուն և

Ոսարոյգոթաց դէմ քալեց : Այս հիւսիսային ժողովուրդներն իրենց առաջին վայրագ բնութիւնը կորուսեր էին Ափրիկէի և Իտալիոյ մէջ թոյլ և հեղզ կեանք մը վարելով : Աւստի յոյն զօրապետն մեծ նաւատորմողով մը պարբերան հասաւ և առանց դժուարութեան քաղքին տիրեց : Աւնդալ թագաւորը Գէլթեր բարձր լեռ մը քաշուելով ժամանակ մը դիմադրեց, բայց սովէ բռնադատուելով անձնատուր եղաւ : Այսպէս վերջացաւ Աւնդալաց թագաւորութիւնն դար մը տևելէն ետև, և Ափրիկէն Արևելքի կայսրութեան տակն ընկաւ :

Այսպէս Ափրիկէն նուաճելէն ետև՝ Յուստինիանոս ուղեց նաև Իտալիան աւնուլ Ոսարոյգոթաց ձեռքէն : Աւստի Բելիսարիոս արի զօրապետին յանձնեց այս գործը : Բելիսարիոս նախ Սիկիլիան նուաճեց, ապա Կափալիի ու Հոմմի տիրեց, երկար ու արիւնահեղ պատերազմէ ետք : Սակայն Ալֆիլէոս՝ Ոսարոյգոթաց թագաւորը՝ շատ զօրքով եկաւ Հոմմի մէջ պաշարեց Յունաց զօրապետն և այս երկարատև պաշարման ժամանակ՝ իր զօրաց մեծ մասը սովէ ու հիւանդութիւններէ մեռան : Կոյն միջոցին Քրանկներն Ալիսիդէսի օգնութեան հասան, բայց աւելի շարիք հասուցին քան թէ օգուտ : Վասն զի անխափր կ'ըարդէին թշնամի ու դաշնակից և բոլոր երկիրը կ'աւերէին : Աերջապէս Բելիսարիոս Հոմմէն դուրս ելնելով՝ Գոթացիքը հալածեց, Ալիսիդէսը Կապիեննա քաղքին մէջ պաշարեց, զանի ստիպեց որ անձնատուր լինի և Կ. պօլիս ուղարկեց :

Բայց Բելիսարիոս թշնամիներ ունէր արքունիքն, որոց զրոպարտութեան հաւատալով Յուստինիանոս զինք պաշտօնէն ձգեց: Այն ատեն Գոթացիք սաք ելան նորէն և իրենց Տոփլաս թագաւորին հրամանատարութեամբ Հռոմն առին: Կայսրը, Բելիսարիոսի տեղ՝ Ներսէս հայ պատրիկն, որ մեծ ազդեցութիւն ստացեր էր արքունիքը, Իտալիա ուղարկեց շատ զօրքով: Ներսէս փառասոր յաղթութիւն մը տարաւ Գոթացոց դէմ և Տոփլաս սպաննուեցաւ: Ֆրանկները նորէն օղնութեան հասան Գոթացոց՝ բայց ՚ի զուր: Ներսէս Գոթացոց շատը քնքեց, մէկ մասն ալ Ալպեան լեռնեքէն անդին քշեց, այնպէս որ գացին գերմանական միւս յեղեբուն մէջ կտրան: Այնուհետև Իտալիա վերադին Արևելեան կայսրութեան մէկ գաւառը գարձաւ (554):

Կայսրութեան զինուորական վեճակը. — Այս աշխարհահալութիւնները՝ թէև փառասոր՝ հաստատուն չէին, Յուստինիանոս իր փողոփոցոց և բանակներուն պատերազմական եռանդը վառելու համար բուն մը չէր բրած: Անտի Անդաղաց և Գոթացոց յաղթողները Յոյները չէին, այլ ուրիշ բարբարոսներ, մանաւանդ Հոնք, զոր Բելիսարիոս զինուոր գրած էր: Ստիպին այս օղնական զօրքերն ալ չպիտի զօրէին Արևելեան կայսրութիւնն ազատել, ինչպէս որ հաշմանից բարբարոսներն Արևմտեան կայսրութիւնը չէին ազատած: Յունական պետութեան ընդարձակ սահմանազրկումները՝ թէ՛ Արևելքին և թէ՛ Արևմուտքին բաց էին Պարսից, Պուլղարաց և Ավարաց անդուր յորձակումներուն, հետևապէս կ'արտատարէր իր զօրքը բաժնել և չէր կարող իր արևմտեան ու հարաւային հետասոր երկիրները պահպանել:

Յուսարինիանոսի կառավարութիւնը. — Հինգերորդ դարուն մէջ Արկադէոս կայսեր յաջորդող կայսրներն մեծ մասամբ նշանաւոր մարդիկ չեղան, այլ թուրաններն աւելի կրօնաւարդի էին: Աստուածաբան ամենէ աւելի հռչակ տուողն եղաւ Յուսարինիանոս, որո գործերն աւանդեցին մեզի Պրիւլիոս և Ալաբիա պատմիչները: Յուսարինիանոս աղար կերպարան, վայելուչ կերպերունը և գիտէր տաղանդաւոր մարդիկ ընտրել աւ գործածել աւելի անբարոյ մէջ, ինչպէս Բելիսարիոս և Ներսէս: որ իր իշխանութեան ամենէ աւելի փայլ տուին: Իր գլխաւոր հոգն եղաւ վաճառականութիւնն աւ ճարտարութիւնը պաշտպանել և Հնդկաստանի հետ աւեարական յարաբերութիւններ հաստատել: Իր օրով Չինաստանն ևն թերին շեքանն Եւրոպա, և թիւնի մշակութիւնն սկսան:

Յուսարինիանոս աւելի անբարոյ սահմանադրութիւններն ամբացուց, այլ և այլ քաղաքներու մէջ հոյակապ շէքեր կանգնեց և քանի շափ եկեղեցիներ շինեց աւ նորոցեց, որոց մէջ ամենէ նշանաւորն է Ս. Սոփիայ տաճարը, արդի Այա-Սոփիա մզկիթը:

Սակայն Յուսարինիանոսի կառավարութեան փառքն իր աշխարհակալութեանց պէս խաբուսիկ էր: Տէրութիւնն ներքին վերքերով կ'ստանապէր, ժողովուրդներն ծանր հարկերու տակ միշտ կ'հեծէին և կուսակալներու մեծք կ'հարջասահարուէին: Նոյն իսկ արքունական պալատն անկարգութեան և ապականութեան օրինակ կ'տար: Յուսարինիանոս և Բելիսարիոս ան-

պարկեշտ դերասանուհիներու Տեա կարդուեր էին և անոնց ազդեցութեան տակն էին : Քրիստանէտ թիւնը՝ վառ ու ապականեալ բարուց գարնան բերելու տեղ՝ աստուածաբանական մտաւի վէճերով մտցուեր էր : Մէկ կողմէ կրօնական կռիւներ, միւս կողմէ Արկէտի խաղեր տէրութիւնը պառակտեր էին : Իր իշխանութեան առջի տարիներն արխնասեղ կռիւ մը ծագեցաւ այս խաղերուն առթիւ : Արկէտի կառուարաններն այն ասան երկու կուսակցութիւն կ'կազմէին, և իրենց հաղութախն դոյնին նայելով՝ մէկը հաղուց միւսը կ'անու կ'կոչուէր : Այսուր կապոյտներուն կողմը բռնելուն, սոսկայի բարդաբային պատերազմներ ծագեցան : Անգամ մը Յուստինիանոս տեսնելով որ իր գահն ար վտանգի մէջ է, կ'արտաբանաւոր որ նաւով փախչի . բայց Թեոփոզա կայսրուհին շխազութիւնը մեկնի ու այս խօսքը կ'ըսէ . «Գահն ամենէ փառասոր դերեզմանն է :» Բեկիսարիոս ապաստանները զտնեց, քան հազարի շաք կուսակցին էան : Յուստինիանոս ապերախտ դանուեցաւ այս անտանի զօրապետին դէմ քանի մ'անդամ սաշտածն ձգելով : Անանդութեամբ կ'ըսուի թէ շանիրտի իբրև գաւաճան ամբաստանուելով Բեկիսարիոսը քանտ գրին կայսեր հրամանաւ և աշքերը փորեցին, և թէ վերջէն անանդութիւնն երևան գալով՝ բանտէն հանեցին Բեկիսարիոսն և թէ յետին ծայր խեղճութեան մէջ զանուելուն իր հայր կ'մտբայեղեր : Սոկայն այս անանդութիւնը ոմանց օտու կ'հանն :

Բայց Յուստինիանոսի փառքն աւելցընոցն իր հաւաքէլ սուած օրէնագրական գործերն են, որ մինչև հիմակ իր անուամբ կ'իշխուին: Տէկէննիս իրաւագէտն յաննն աւառ այս օրինագիրքը պատրաստել. ուստի հասնեալեան օրէնագրութեան վերաբերեալ ամեն օրէնքն հաւարեց և այս հաւարածոյքը շորս գիրքի կ'ըստնուի, այսինքն ա) Օւէն-նէլէր, Բ) Սեհ-նէր, Գ) Ան-ն-նէլէր, Դ) Ա-ն-ն-նէր:

Լճագորգացոց արշաւանը. — (368) Կերսէս պատրիկը գրեթէ բոլոր Իտալիան Գերմանացոց ձեռքէն ազատելէն ետև՝ Ռափէննա քաղաքն իբրև փոխարքայ կ'իշխէր, երբ Յուստինոս Բ թանաքիտ մարդոց զբազարտութեան մտրոց Կերսէսը Ա. Պոլիս կանչեց: Կոյնպէս Սոփիա թագուհին զանի նախատեց և անոր բոքու իլիկ զրկեց նամակով մ'որ այս իմաստն ունէր. «Փոխարքայութիւնդ արժանաւորներու ձգէ և եկուր ներքինութեան պաշտօնդ կատարել:» Այս նախատինքը շկրցաւ տանիլ Կերսէս և սուրհանդակին ըսաւ. «Գնա՛ ըսէ արիկնոջդ, որ այնպիսի բան մը պիտի մանեմ ես որ ինքն ալ պիտի չկրնայ քակել:» Եւ անմիջապէս Լոմպարտացի բարբարոսներն, որ Գերմանիոյ Օւէր գետին և զի բըն իջած էին, կանչեց որ Իտալեան արշաւեն: Եւ իբօք Լոմպարտացիք, իրենց Ալբրէկ թագաւորին առաջնորդութեամբ՝ Իտալիոյ մեծ մասին տէր եղան Չ գարուն վերջերը և իրենց մայրաքաղաքն ըրին Բա՛լէան, մինչդեռ Յունաց ձեռքը միայն ծովեզրեայ քաղաքները մնացին, և կուսակալն (Կոստան) Ռափէննա կը ընակէր: Սակայն ծովափնեայ քաղաքներն ալ

Էւոսրէին և Ա. Պօլսոյ իշխանութիւնէ հետ ի դանտելով՝ անպաշտպան էին : ուստի ինքզինքնին պաշտպանելու համար սկսան մի առ մի իրենց անկախութիւնը ձեռք ձգել այնպէս որ Ա. Պօլսէն զրկուած դքսերն անոնց վրայ միայն անուական իշխանութիւն մ'ունէին : Թամանակ անցնելով՝ Իտալիոյ առաջին արքայ Էմանուէլ-Քսէնը հաստատուեցան (Ալեքսանդր, Նապոլի, Ամալֆի) :

Ասիայն Լոմպարտացիք կ'յուսային բոլոր Իտալիոյ տիրել, բայց որովհետև արիստեան էին, Իտալացիք անոնց դէմ կ'կենային : Թէև Ս. Պրիցոն պարբ յաջողեցաւ անոնց մէջ կաթալիկութիւն թաքտել, բայց դարձեալ Լոմպարտացոյց և Յունաց մէջ կախն երկար ժամանակ տևեց :

Իտալիո Յունաց կայսրութիւնէ բուրբովն կ'ըստէ — Մահակտականները ստեղծ կ'յանդ իմանէին քրիստոնեայքն որ պատկեր կ'պաշտէին (պտուկապաշտ) : Յոյն կայսր մը, Լեւոն Իսաւրացի այս յանդ իմանութեանց վրայ ուղեց պատկերները վերցընել տալ իր տէրութեան մէջէն : Աստի այս մտօք ամեն տեղ հրովարտակներ զրկեց : Պատմն այս հրովարտակին շուղեց հնազանդիլ և բոլոր Իտալիան անոր միացաւ : Այն ատեն ծովեղրեայ քաղաքներն աւ Լոմպարտացիք Յունաց դէմ դիմեցան իրենց կրօնը պաշտպանելու և պատկերապաշտները հալածելու համար : Լոմպարտացիք թաղստորը յոյն Էւոսրէլ Ռալֆենայէն վանտեց : միւս քաղաքներն ալ իրենց գուքսերը

վանակցին և անկախ զիրք մը բանեցին : Այն ատեն Հոռոմի ժողովուրդը Պապը ճանչեց իբրև առաջին իշխան : Երբոր Լատիարացիք Յունաց իշխանութենէ ազատելով՝ ուղեցին անկախ քաղաքները, մանաւանդ Հոռոմի իրենց լծին տակ անուլ : Սակայն իտալական քաղաքներն ալ Լատիարացաց իշխանութենէ առելի վախճուելով քան թէ կայսեր, ստելի ասոր ժօտեցան և բարբարոսաց զէմ ելան : Աստի Լատիարացիք Ռովէննա քաղքէն հեռացան և Ալտադիլ նորէն իր իշխանութիւնը ձեռք ձգեց :

Լատիարացիք Հոռոմ քաղաքը կ'ուղէին անուլ, վասն զի կարծէին թէ Հոռոմի տիրելով բոլոր իտալոյ տիրած պիտի լինին : Այս նշանաւոր յաղթին կառավարիչն էր դուքս մ'որ Էքսարքին կոչմէ կ'որուեր : Պապին, կամ Հոռոմի եպիսկոպոսին իշխանութիւնը բոլորովն աննշան էր : պարտաւոր էր իր ընտրութիւնն անգամ Պ. Պօլոյ կայսեր կոչմէ վաւերացնել աւլ : Սակայն Պապը Հոռոմի շահերը կ'ազաւայանէր կայսերական բռնութեան և Լատիարացաց յարակուսիներու զէմ : Այսպէս Ք. դարուն սկիզբներն՝ Լատիարացիք, Յոյներն և Ժովեզրեոյ ազատ քաղաքներն իրարու հակառակ էին և քիչ ատենն իրենց մէջ մեծ կոխ մը պիտի ծագէր :

ԲԱՐԲԱՐՈՍԱՅ ԸՆԿԵՐՆԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Երբ Գերմանացիք կայսերական երկիրները հաստատուեցան իրենց բարքն և հին կառավարութիւնը ըստ մտօսին պահեցին. մանաւանդ՝ իրենց անկախութեան և

պատերազմի սերն անվթար մնաց, Սակայն հռոմեական քաղաքակրթութեան և քրիստոնեութեան ազդեցութիւնն ալ կրնցին, և այսպէս բարբարոս ընկերութիւնն երեք տարրեր տարրներու արդիւնքն եղաւ: հռոմեական տարրը, քրիստոնեական տարրը և գերմանական տարրը:

Արշաւանքէն ետք՝ գերմանացիք իրենց նուաճած երկիրներուն մէջ քիչ քիչ ցրուեցան: Հին ընտելչաց հոգերուն մէկ մասն առին և մնացած մասը թողուցին այս պայմանաւ որ հարկ մը վճարեն: Երբ բարբարոս մը հոգի մաս մ'այսպէս ստանար, այս հոգը կ'հռչուէր — ալա (alleu), կամ շէճ—խնդ, այսինքն վիճակաւ ընկած հող, որու ստացիչը կտարեւալ կաշուանաւեր էր:

Այս բաժանման ժամանակ թագաւորներն ահազին հոգի կտորներ առին, բայց իրենց բաժիններէն մէկ մասն իրենց գնաւկիցներուն մէջ բաժնեցին, ասոնք ալ նոյնպէս բաժիններ հանեցին իրենց մարդերուն: Այս պարզեմներն — — — կ'հռչուէին, իսկ ընդունողներն — — — — —, որ պարտաւոր էին պարզեաւորին հաստարիտ մնալ և անոք հետ պատերազմի երթալ: Այս պայմանաւ իրենց աւատական հոգերը կ'վայելէին իրենց կենդանութեան ժամանակ, Կէտէ իրենց խոստումները չպահէին, աւատաւորն իրաւունք ունէր իր տուանն ետ աւանդ, Շատ անգամ կ'պատահէր, որ բարբարոս ժամանակի անխիտաւորութեան մէջ՝ աւատաւորն բռնի և աւանդ պատճառի տուած աւատներն ետ կ'աւանդուր, միւս կողմն աւատաւորներն ալ կ'ջանային իրենց աւատներուն բացարձակ սեր դառնալ:

Արշաւանքէն ետք՝ գերմանացի թագաւորներն իրենց իշխանութիւնն ընդարձակելու ջանացին: Արդէն հին ընտելչներն անոնց կարբրէն կ'հնազանդէին՝ կարծելով թէ կայսերներուն ժառանգորդներն են. բայց բարբարոսներն այնքան հլու չէին և թագաւորներու յաջորտակութեանց դէմ կ'կենային:

Տեղական վարչութիւնն թագաւորին կողմն դրուած կռնէրուն ձեռքն էր, որ նոյնպէս իրենց իշխանութիւնը տարածելու փոյթ ունէին: Ասիկ զսա՝ որովհետեւ ի-

րենց պաշտօնն ալ տեսակ մ'աւատ էր՝ կոմսերն, ամեն աւատաւորներուն պէս՝ իրենց պաշտօնը լիովին իւրացնելու և թագաւորէն գլուխ քաշելու կ'աշխատէին, բայց թագաւորն ալ անոնց յափշտակութեանց զեմ կը կենար:

Այլ և այլ իրողութիւններէ այս կ'հետեւէր որ բարբարոս ընկերու թիւնն յարասն կախներու մէջ կ'գրտնուէր. կախներ աւատաւորի և աւատաւորի մէջ, կախներ թագաւորներու և կոմսերու մէջ, կախներ կոմսերու և իրենց հարստակներուն մէջ:

Կարգապահութիւն. եղեւոյնս — Արեւմտաքի մէջ կղերին նախապետական իշխանութիւնը քիչ քիչ կ'կազմուի և Հասկե եպիսկոպոսը բոլոր ճիգը կը թափէ որ ամեն կամեղիկ կղերին վրայ զերիշխանութիւն մը ստանայ. սակայն 'ի սկզբան չյաջողիր, և հոգեոր իշխանութիւնն առ հասարակ եպիսկոպոսներու ձեռքը կը մնայ, այնպէս որ Արեւմտեան եկեղեցին տեսակ մ'ազնուապետական հասարակապետութիւն կ'զարմայ եպիսկոպոսական իշխանութեան ներքեւ. Իկեղեցւոյն հանրական շահերն ընդհանրական խզմներու մէջ կ'որոշուէին, թէև դատական ժողովներ ալ կ'ընէին վիճակային եպիսկոպոսի նախազահութեամբ:

Եպիսկոպոսները կղերին ու ժողովրդեան կողմէ կ'կարգուէին, իսկ եպիսկոպոսներն ալ ասորին կղերը կ'ընտրէին, բայց այս ընտրութեանց մէջ աշխարհական իշխանութիւնը քիչ շատ կ'մտնէր: Շատ անգամ թագաւորներն ուղղակի կ'հաստատէին եպիսկոպոսներ, Սրովէտան եկեղեցին որև որ կ'հարստանար մանուսոր նուերներով, մեծերն եպիսկոպոսական վիճակներու ու սրբաշարաններու վրայ աչք կ'տնկէին: Շատ անգամ բարբարոս և պատերազմակեր մարդ մը՝ որ եկեղեցական բաներու անտեղեակ էր, եպիսկոպոսի անունը կ'նստէր: Առաջի կղերին մէջ սպիտութիւն, մուր թիւններ ծագեցան, որով կարծես թէ ընկերութեան միւս զաներուն պէս եկեղեցին ալ բարբարոս դարձեր էր, Սակայն քա-

նի մ'եկեղեցական մտղամբեր այս շարեաց առաջն առնե-
լու և եպիսկոպոսները մտղամբերան և կղերին կողմ
ընարեւ ապու փորներ ըրին:

Մեծ-տունիք. — Արեւելքի մէջ՝ կղերին զոտ՝ նոր
տեսակ կրօնաւորներ ելեր էին որ Եկեղեցւոյն վրայ մեծ
ներգործութիւն պիտի ունենային: Եղան մարդիկ որ Աս-
տուծոյ տելի հասնելի լինելու և աշխարհային փորձանք-
ներէ հեռանալու համար, մենասօր տեղեր, սինչե ա-
նապատները քաշուեցան, Շատ անգամ ալ ծանապահա-
թեամբ և սանջանքով իրենց մարմնական կիրքը կ'զրպէին:
Ասանք հընար, Բն-իւր կամ՝ Լան-իւն կ'աշուեցան, և
սխաթն ապրեցան: Ասկից առաջ եկան մենաստաններն
որ քիչ ատենէն Արեւմուտքի մէջ ալ տարածուեցան: Աս
հասարակ ապաշխարելով պարսոյ կ'անցընէին Եգիպտոս-
ներն իրենց կեանքն և հազիւ թէ քանի մը տեղեր ուս-
մանքով ու սնանկութեամբ կ'պարտապէին:

Պաղը. — Հասնի պատն՝ պարագայից սցնութեամբ՝
քիչ քիչ իր հոգևոր իշխանութիւնը սխա եպիսկոպոս-
ներուն իշխանութենէ վեր դասեց: Քրիստոնէութիւնը
Հասնի պապերուն մեայք բարբարոսներու մէջ մտաւ:
Մեծն Գրիգոր պապը Անկլո-Սպանները դարձուց:
Իրջանապի Կալովոյան և իր Կալ աշակերտը Էկզիտիայի
և Գալլիայ արեւելեան կողմը քրիստոնէութիւնը տարա-
ձեցին, Գար մ'եայք՝ Գրիգոր Ի և Գ պապերուն ձրաճը
Գերսանիս մտաւ: Անկլո-անկլո-ապրաններն ետանգով:
Ընթացեա տարածեց իր ազգեցութիւնը Պապն. արդէն
տեսանք թէ ինչպէս Պ. Պաղայ կաշարութենէ պլուխ քա-
շեց, պիտի տեսնենք վերջին թէ Կրիստոնէական հեռ գաղ-
նակեցելով ինչպէս իր իշխանութիւնն աւելցուց:

ՍՐՔԵՐԱԿԱՆ ՍՐՇԱՒԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՍՐՇԱՒԱՆ — ԳԼՈՒԽ ԱՐԻՍՏՈՒՆ ԿԵՐԱՆՔԻՆ ԵՎ ԵՎԵՆՏԻՆ:

(571—969)

ՍՐՇԱՒԱՆ — Արարից կլիման մեծ ազդեցութիւն ունի բնակիչներուն վրայ, երեսուն դար առաջ ինչ որ էին նոյնն են և այսօր: Արարից մեծ մասը գրեթէ ահագին առաջուտ անապատ մ'է, անջրդի ու անբերրի: Սակայն տեղ տեղ ունի բարեբեր հողեր, գալարաղել (սգլ-է) որոց մէջ առուներ կ'հասին և առաջին մէջ կ'կորսուին: Մանաւանդ ծովեզրեայ կողմերը նշանաւոր են իրենց արդաստարութեան համար և արմա, սուրճ, խունկ և այլն կ'արտադրեն: Ուտի հնաց 'ի վեր ծաղկած և բազմամարդ քաղաքներ կ'գտնուին յԱրարիս:

Արարացի ժողովուրդը զարմանալի բնատրութիւն մ'ունի, գեղեցիկ ձիւղեր և մեծ մուշտիկներ, աղնի բնազդ ու մներ և վայրենի կիրքեր: Արարացին ծուժկալ, համբերող, քաջ, վեհանձն, հիւրասէր է, ցատեբազմական խանդ և կրօնական ու քերթուղական աւելն ունի, բայց միանգամայն նախանձոտ, քինախնդիր, անդուք

է : Թէև ի շնամեոյն ղէմ անագորուն , իր վրանը մանող մարդը կ'պաշտպանէ , և ոչ միայն իր ցեղն , ընտանիքը կ'սիրէ : այլ և իր ձին , իր ուղար , որ իր աբախութեանց և թշուառութեան ընկերներն են : Անխոնջ ձիաւոր՝ բաղդախնդիր կեանքն ու կողպուար կ'սիրէ : Աւստի Արարացիք պէտե՛վէ կամ արարիւնս (վրանարնակ , աւազակ) կ'կոչուին :

Արաբացոց արարիւնն կոչուիւնն , ինչպէս ամեն վրանարնակ ժողովրդոցը , նահապետական էր . մանր ցեղերու բաժնուած էին , և ամեն մէկ ցեղ իր յատուկ շէնն կամ եփէն ունէր : Արարիոց մէջ այլ և այլ կրօններ կային : Սաբէնիւն կրօնն , կամ աստղերու պաշտամունքը , ազգային կրօնն էր , և կեդրոնը Մէքքէ : Բայց հրէնիւնն ու քրիստոնէնիւնն ալ տարածուած էին ծովեզրեայ կողմերը : Այսպէս Արարիոց մէջ ոչ քաղաքական ոչ կրօնական միութիւն կար : Մահեթ պիտի լինէր երկուքին ալ հիմնադիրը :

Մահեթ . — Ենա Մահեթ Մէքքէ քաղաքը (374) . իր ընտանիքին անունը Հաշէ էր որ Կարէշիւնց ցեղէն կ'իջնէր : Իր հանին Մէքքէի քրմապետ եղեր էր : Հինգ տարեկան էր երբ որք մնաց և բոլոր հարստութիւնը հինգ ուլա և աղախին մ'էր : Աւստի պէտք եղաւ որ կարաւաններու մէջ ծառայէ , որոնք Ասորոց երկիրն առևտուր կ'ընէին : Իսպիէ անուն հարուստ այրի կինն Մահմէտի հետ կարգուելով՝ բոլոր հարստութիւնն անոր թողուց : Այնուհետև Մահմէտ ինքզինքը մտածութեան առաւ :

իր ուղեորութեանց ժամանակ տեսեր էր նոր
բարբ ու սովորութիւններ, նոր կրօններ և ան-
նոց վրայ խորհելու սկսեր էր: Տասն հինգ
տարի առանձնութեամբ անցուց և միտքը դրաւ
աւելի մաքուր հաւատ մը տալ իր հայրենա-
կիցներուն: Սովորաբար Մէքսիկէն քանի մը
մղան հեռու՝ Հէր- լեռին վրայ՝ քարայր մը կը
քաշուէր, ուր խորին մտածութեանց մէջ կ'ըն-
կզմէր և կարծէր թէ Գաբրիէլ հրեշտակն ի-
րեն երեցեր և Իսլամի (Քիմարիտ հաւատքի)
դիրքը տաւեր է որ կարգայ:

Քառասուն տարեկան էր Մահմէտ երբ յայտ-
նեց թէ ինքն Աստուծոյ կողմէ իրրև Մարգարէ
դրկուած է որ Աբրահամու հաւատքը վերա-
հաստատէ, այսինքն մէկ և աննոպօր Աստու-
ծոյ վարդապետութիւնն: որու հիմն այս է.
Ա-բ-է-լ Ա-բ-ու-ա-ձ զիս: ու-լ Գ-ա-ձ Գ-ի Ա-բ-ու-ա-ձ և
Մ-հ-մ-մ էր Է-բ-ր-է-հ-է-ն է: Աւտի սկսաւ իր քա-
րօզութիւնը: Իր առաջին աշակերտներն ե-
ղան: Խ-ր-ի-ճէ կիմն, Սէյ-թ գերին, իր ազգա-
կաններն Ալի և Ադ-ու-պ-ի-է-ր, որ իր հաւատքն
ընդունեցան: Մահմէտ մեծապանծ կերպարան,
հրատույց հոգի և վառվառն, ճարտասան լե-
զու մ'ունէր և բոլոր այս ձիրքով իր ունկն-
գիրները կ'դրուէր: Մէքսիկէ եկող ուխտաւոր-
ները ճամբուն վրայ կ'կեցընէր և կ'յորդորէր
որ կուսաբաշտութիւնը թաղուն ու իր քարոզած
կրօնն ընդունին: Այս կերպով շատ կուսակից-
ներ շահեցաւ, և ասանց թիւն այնքան աւել-
ցաւ որ հին կրօնը դաւանողները զայրանալով
Մահմէտը սպաննելու սպաննալիք ըրին: Հա-

կառավարութիւնն այնքան աւելցաւ որ Մահմէտ
 Վէքքէէն խոյս ապառ ստիպուեցաւ և Եւթրէզ
 քաղաքը դնաց, 622ին : Այս քաղաքն Մէրթ-
 Նէշ-Իւլ-Նեպէ, այսինքն Մարթաշէնն իւրաքանչիւր
 չուեցաւ, կամ պարզապէս Մէրթնէ : Մահմէ-
 տականք 622էն կ'սկսին իրենց թուականն որ
 հիշելիք, այսինքն փախուսաւ կ'ըսուի : Եւթրէ-
 պի բնակիչները Մահմէտին յարեցան մեծ ե-
 ուանդով և այնուհետև այս անուանի մարզն իր
 խորհուրդն ՚ի գործ գնելու համար անձնուէր
 գունդի մը գլուխը կ'գանուէր : Գուրէշեանք և
 Վէքքէի շէրէֆներն երկար առնելով գրին
 Մահմէտին, որ քանի մը պատերազմներու մէջ
 յաղթական ելնելով վերջապէս բոլոր շէյխեր
 նուանեց, Վէքքէի արեւց և Քեւալի (սև քար)
 տաճարին կուռքերը կործանեց : Շաա չանցաւ
 բոլոր արարացի յեղերն իրնն իշխանութեան
 հնազանդեցան : Մահմէտ կ'մտածէր որ իր կրօնն
 Արևելքի այլ և այլ թագաւորներու ալ ընդու-
 նել ապ, և այս նպատակաւ ամենուն գեսպան-
 ներ զրկեր էր, երբ մեռաւ 632ին :

Պատճառք. — Մահմէտ չգրեց իր վարդապետութիւն-
 ները : այլ, ինչպէս որ ինք կ'ըսէր, Գարբիէլ հրեշ-
 տակը գրել կ'ուար իր գրապիսներուն, իր մահուանն ե-
 տակ այս հաստատաներն հաւաքելով՝ Պատճառք կամ Գրք
 շինեցին : Պատճառքն էսպիսով վարդապետութիւնն Աստու-
 ծոյ Գուրիւնն է : Մահմէտ քրիստոնէից թէ կ'ըրբարդու-
 թիւնը կ'անրէր, կարծելով թէ երկնային սրտութեան
 հետ շփարանիք, և թէ պատկերներու պաշտօնն, որ ի-
 բնն կառաջադրութիւնն կ'երէր, Հրէից կրօնն ու քրի-
 ստոնէութիւնը շէրէֆա կրօններ կ'անպէր, Աթրական,

բական եղաւ . Աղօ֊դէ֊իբ , Ի֊֊֊֊ , Օսման , Ալի
և Մ֊֊֊֊ յաջորդաբար ընարուեցան .^{*}

Մահմետ հրամայեք էր իր զօրապետներուն
որ աշխարհս նուաճեն . Բայց թշնամիներու վը-
րայ յարձակելէն առաջ , պարտաւոր էին հրա-
ւիրել զանոնք որ իրենց կրօնն ընդունին կամ
հարկ մը վճարեն . Առաջին երեք ամիրապետ-
ներուն ժամանակ՝ Արարացիք բաւական աշխարհ-
ներու տիրեցին . քանի մը տարուան մէջ նուա-
ճեցին Ասորոց երկիրը , Հայաստանը , Եգիպ-
տոսն ու Պարսկաստանը : Այս աշխարհակալու-
թեանց միջոցին՝ ամիրապետներն իրենց առջի
պարզ կեանքը կ'վաբէին : Ի֊֊֊֊ ուղտով ա-
նասպատին մէջ կ'ձամբորդէր , հաց ու արմա-
կ'ուտէր և միայն շուր կ'խմէր :

Քաղ֊տյէն զ֊֊֊֊ . Ի֊֊֊֊ . — (660)
Բայց աշխարհակալութեանց հետ ճոխութիւնն
ու փառասիրութիւնն աւելցան : Արդէն Օսմանին
օրով անկարգութիւններն սկսեւր էին . Զինուոր-
ներն ապստամբելով և Ազուպէքիբին որդւոյն

^{*} Այս իրաւ է որ Մահմաթ մահուան վրայ յաջորդու-
թեան կախ ծագեցաւ : Ալի՝ Մահմաթին եղբորորդին
Ազուպէքիբին ընարութեան զեմ կեցաւ , սակայն վեր-
ջէն Ի֊֊֊֊ին սպառնալեաց վրայ հնազանդեցաւ : Այս
կախն հերժուած մը մտցուց մահմաթականութեան մէջ .
անոնք ք֊֊֊֊ (օրինաւորք) կոչուեցան , այսինքն առաջին
երեք ամիրապետներուն յաջորդութիւնն օրինաւոր հա-
մարդներն (սամանցիք) և շիէ (հերձեալք) , այս է Ալիի
կողմը բանդները (պարսիկք) որ ասոր յաջորդ կ'համա-
րեն Հասան և Հիւսէյին :

զրդմամբ քանի մը մարդասպաններ Օսմանը
 դաշոյնով սպաննեցին, մինչդեռ Ղուբանով իր
 սիրտը կ'ծածկէր : Այն ատեն Ալին յաջորդեց,
 բայց երկու հզօր թշնամի տնէր, Մահմէտի
 այրին Այիշէ, որու յաղթեց, և Մահմէտն,
 մարդարէին հին մէկ թշնամուոյն որդին : Ալի
 սպաննուելով Մուավիէ ամիրայեա եղաւ, և
 կանան գրաւ որ ամիրայետութիւնն իր ընտա-
 նիքին մէջ ժառանգական մնայ և այսպէս Իս-
 հանց հարստութիւնը հաստատուց, որու զլուին
 ինքն էր : Տէրութեան մայրաքաղաք ըրաւ Գ-
 իսան (Շամ) : Սակայն Մահմէտի գրած կարգն,
 օրէնքն ա հին կրօնը փոխուեցան, կառավա-
 րութիւնն աւելի բռնապետական դարձաւ :

Երկրորդ արհաւիրքը — Արաբա-
 ցոց աշխարհակալութեան եռանդն ատեն մը
 թուլցաւ, ներքին խռովութեանց պատճառաւ,
 սակայն՝ երբ ասոնք զազրեցան, նորէն սկսան ար-
 շաւանքը : Արաբացիք Արևելեան կողմէ մինչև
 Ինդոս գետն, և Հիսթիսէն մինչև Օքսոս գրա-
 նուած երկիրները նաւանեցին : Արևմտեան կողմն
 ալ արշաւելով Փոքր Ասիա անցան, Միջերկրա-
 կանի մէկ քանի կղզիներուն Ամիրայեաին որդին
 Եղիս տիրեց և Ա. Պօլիս քաղաքն ալ պաշա-
 րեց (668) բազմաթիւ նաւերով : Սակայն Ալ-
 լիսան Խարտարայեան յանգիւն հրէ, որ ջուրի
 մէջ կ'որորակէր, թշնամուոյն նաւասարմիդն այ-
 րեց : Ի վերջէ Արաբացիք քանի մ'անգամ Աֆ-
 րիկէ արշաւեցին և Միջերկրականի բոլոր ե-
 շերքն առին մինչև Ատլանտեան սփիւնանոցը :

Կ'սրատմութի թե Աշգուհ արարացի գորապետն՝ իջ
 ձին խոստարար Ասլանբեկանի ալեաց մէջ մղե-
 լով՝ բերե է : Կ'ցախմ որ աւելի յառաջ չեմ
 կարող մղել իմ յաղթութիւնս օրպէս զի Աս-
 տուծոյ միութիւնը քարոզեմ և թրե անցընեմ՝
 ուրիշ աստուած պաշտող ըմբոստ ազգերը : Ե
 Աւելի ամիրապետին օրով՝ Թուրքի գորապետը
 Ապանիոյ տիրեց և ճիպրալթարէն (Ճեդել-է-է-
 Թուրքի) անցնելով Ախսիգոթաց աւրութիւնը
 կործանեց Գեղեթ քաղքին մօտ մեծ յաղթու-
 թիւն մը տանելով : Գոթացի Հոսթելի թագա-
 ւորն ալ փախուստ տալու ասեմ Աուտալքի-
 վիր գեան ընկնելով խղլուեցաւ (744) : Այս
 նշանաւ օր Ճակատամարտէն ետք՝ Երարացիք գրե-
 թե բոլոր Ապանիոյ տիրացան : Ախսիգոթաց ժո-
 դովբոզէն մնացածները Ասուրիոյ (Ապանիա) լեռ-
 ները քաշուեցան և Պելուզիոս գորապետին ձեռք
 նոր փոքրիկ իշխանութիւն մը հաստատեցին : Ա-
 րարացիք Գալլիան ալ արշաւել ուղեցին, բայց
 Թուրքիէի մօտ Ֆրանկաց հանդիպելով շարա-
 շար յաղթուեցան և Պիրէնեան լեռներէն ան-
 դին քշուեցան (732) :

Երեւ Վերագրութիւն — Այսպէս ութե-
 րորդ դարուն սկիզբն՝ արդէն արաբական իշխա-
 նութիւնն Կոնստէն մինչև Պիրէնեան լեռները
 կ'ստարածուէր : Երբեք այսչափ քիչ ժամանակի
 մէջ արաբական տէրութեան շափ ընդարձակ
 տէրութիւն մը հաստատուած չէր : Ահարկու-
 թշնամի մը ցամաքէն ու ծովէն կ'ստարանար Ես-
 րապոյի, վասն զի սարակիսնացի ծովահէններ

բոլոր ծովափնեաց երկիրները կ'ապաստակէին : Բայց այսպիսի անբութիւն մը չէր կրնար երկար ատեն իր ամբողջութիւնը պահել : Արդէն ապաստանութիւններն սկսեցին , կուսակալները կ'ուզէին անկախ լինիլ , և Մշտն Բ իր բոլոր կեանքը թշնամեաց դէմ պատերազմելով անցուց որոշ մէջ ամենէն զօրաւորն էր Մահմէտի հօրեղբոր՝ Ադուտի ցեղը : Այս ցեղին պարագլուխն Էդիւլ-Ադուտ՝ Երվանդ գահէն ձգեց և Իւմիւանց ցեղը քնքելով՝ Ադուտեանց հարստութիւնը հիմնեց (750) : Սակայն Իւմիւանց կուսորածէն պատանի մ'ազլատեալ էր , Ադուտ-բեհման անուն : Ափրիկէ փախաւ և անապատին մէջ թափառելէ ետև՝ Սպանիա անցաւ և այն տեղ էմիրները զինք ամիրապետ անուանեցին : Այսպէս Պաղտատի կամ Ադուտեանց փրփուտներէն զատ ամիրապետութիւն մը կազմուեցաւ , որ Քրփուտչի փրփուտներէն կոչուեցաւ : Բայց Ափրիկէն ալ արարական պետութենէ զատուելով՝ շատ իշխաններ անկախ թագաւորութիւններ հաստատեցին այլ և այլ կողմեր : Գլխաւորն էր Փաշիտեանց փրփուտներէն որու կեդրոնն էր Քահիրէ , և Ալիին ու Փաշիտի (գուտար մարզաբէի) ցեղէն էին : Անցամ մը Քահիրէի առաջին ամիրապետին կ'հարցնէին . «Ալիի ցեղին որ ճիւղէն ես : «Աւատիկ իմ նախնիքս , պատասխանեց նա , իր գաղտնը ցոյց տալով , և ահա իմ որդիքս՝ յարեց նա իր զինուորներուն սակի նետելով :

Քահիրէի ամիրապետները եղբայրոսք ծաղկեցուցին , թէև մոլեռանդ էին , սակայն զառ

առաջի ու Գորտովայի ամերապեաններն աւելի
փայլեցան :

Հորտովայի-էլ-Ռուշիք. — Այդպեանք Պաղտատ
քաղաքը շինեցին Տիգրիս գետին վրայ և իրենց
ախտուն այս քաղաքը դրին, որ քիչ ատենէն
Արևելքի ամենէն անուանի քաղաքն եղաւ : Ե-
րեք ամերապեաներ . Էդու-Քէր Էլ-Մանուր
(յաղթական), Հորտովայի-Ռուշիք (արդարն),
Էլ-Մանուր, շատ անուանի եղան, մանաւանդ
Հարուն, որ Յունաց վրայ մեծ յաղթութիւններ
տանելէն ետև՝ իր բոլոր հոգն եղաւ ուսմանք
ու գիտութիւնները ծաղկեցրնել իր աւրու-
թեան մէջ : Աւհանձն ու առատասիրտ, ար-
դարաւոր և մեծաշէն ամերապեա մ'էր Հարուն :
Զօրաւորներն ու անիրաւները կ'պատժէր, տկար-
ներն ու աղքատները կ'պաշտպանէր, և շատ
անգամ ծպտեալ կ'չքջէր իր վեղիքին հետ ժո-
ղովրդեան վիճակը քննելու և դանդաւանները
լսելու : Դպրոցներ բացաւ, գիտուն և բանա-
տակոծ մարդիկ իր արքունիքը կանչեց պաշա-
պանեց, փիլիսոփայութիւն, աստղաբաշխու-
թիւն և արուեստները ծաղկեցուց ու ամեն տեղ
բարօրութիւն տարածեց :

Գորտովայի ամերապեաններուն մէջ երևելի
հանդիսացան Ալփի-Քանձաններն, Էլ-Քիւններն,
որ Ասլանիան յետին սրայժառութեան հասուցին :

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՎՈՒԹԻՒՆ. — Արարական
արշաւան թէև տեղ տեղ շատ շարիք հասուց բուց մեծ
ոգուաներ ալ ունեցաւ : Արքաներն, որ իրեն վառ-
վառն, ուշիմ ու սրամտ մարդիկ էին, Մահմաթ հան-

Նաբին շնորհիւ ոչ միայն հասարակի համար պատերազմի
և աշխարհակալութեան ետեւ եղան այլ և մասնորական
յառաջադիմութեան համար ամեն ջանք 'ի գործ գրին :
'Այն ինք Մահմադ ասմանը ու յերթնագութիւն սրբից,
և ինչպէս երկրորդ ամբաստան 'Լուսնք' կ'արհամարհէր
գրականութիւնը, ինչպէս որ ջջաց երբ հրամայեց որ
Լէկրանդրիոյ անդին մատենադարանը կրակի տան, սա-
կայն աշխարհակալութեան աննշը զայրելէն ետե' Պու-
րանի հետեւողներն անմիջապէս սկսան արուեստներն ու
գիտութիւնները մշակել : Ապագաներ' իշխանութեան
հասնելով՝ արարացոց գրական սկիզբան սկսան որ սրան-
շեղի փայլ առաւ : Պաշտատի և ամբաստանին ուրիշ քա-
ղաքներու մէջ՝ մարդիկ իբրևագիտութիւն, աստղագրաշ-
խութիւն, մատենադիցական ուսմանը, թշկուութիւն և
փիլիսոփայութիւն սորվիլ սկսան մեծ եռանդով. այս նիւ-
թերուն միայ արարացի հեղինակներ շատ գիրքեր շինե-
ցին և Յունաց ամեն լաւ գործերը իմարդանեցին : Գեղ-
արուեստներն ալ եւ շնացին, ինչպէս նարտարակ-
տութիւն, երաժշտութիւն և այլն, և արարական ար-
դասաւոր միայն երևան ելաւ յայլ և այլ տարազագոր-
ծութեան և գիւտերու մէջ :

Սպանիոյ Արարացիք ալ (Մարտենացիք) եւ շնացին
իրենց արեւելքի կրճակիցներէն. ոչ միայն իրենց
նաւանձ երկիրը նարտարակալական շքեղ շէնքերով
զարդարեցին, ալ նաև նոր արուեստներ, նոր ծառեր,
նոր պտուղներ բերին մշակեցին : Քորսովա արարական
լուսաւորութեան կաշանն և փասաւոր քաղաքակրթու-
թեան մը կեդրանը դարձաւ : Մեկ խոսքով՝ եթէ Ի և Ը
դարու արարացի ասպատակներն եւրոպական նախնի ժո-
ղովրդոց հետ քաղաքաներ՝ ինքն զարգացան պսակն
աստիճաններուն տանք. հետեւապէս արարական արշաւան
քաղաքակրթութեան համար մեծ ոգուաներ ունեցաւ :
Արդի Եւրոպան՝ մանաւանդ Սպանիոյ Արարներէն շատ
բաներ առաւ, ինչպէս՝ թուական նշաններ, թուղթ լի-
նելու, բամբակ գործելու արուեստը, նոյնպէս ընտիր
կաշի և լաւ պողպատ : Այս Արեւելքի փոպական և աս-

պետական, պէ ալ ազգեցին կը բազայց ոց և սրբնակեցան
սակարական գործունէութեան և նաւարկութեան :

Յ Բ Ա Ն Կ Ա Յ Տ Ե Լ Բ ՈՒ Թ Ի Ւ Ն

— 214 —

Գ Լ ՈՒ Ի Ն 2 .

Մ Ե Լ Ի Ե Ն Է — Գ Ն Է Կ Ե Լ Ը Լ Ի Կ Ե Ն Է .

(511—752)

Ա լ ը Լ Ե Է Կ Ե Լ Է . — Այսպիսի շորս սրբիները՝
գերբանակաւ սովորութեան համեմատ՝ իր աւ-
րութիւնը վիճակաւ մէջերնին բաժնեցին : Այս-
պէս շորս թագաւորութիւն ձեւացաւ, որոց գլխա-
ւորներն էին, Ասորքապէս՝ (Արեւելեան Գալլիա)
Մէօզ գետէն մինչև Էսքնոսէն անդին . Նե-
պոլիս՝ (Արեւմտեան Գալլիա) Մէօզի և Սէնի մէջ
տեղ : Ֆրանկաց երկիրներուն այլ և այլ մա-
սերը շատ անգամ իրարու մէջ գտնուելուն՝
սակալ թագաւորական ընտանեաց մէջ առանին
կոխներ և քաղաքային անկարգութիւններ կը
ծագէին : Այս իրաւ է որ քարքարոս իշխան-
ներն աւելի լաւ կ'սեպէին զօրք ու դրամ ունե-
նալ քան թէ հող, զիսն զի ստակով պատե-

բաղձարներ կ'վասարկէին և ասոնց մի շոյտ կարող կ'լինէին նոր գանձեր գանել :

Ալոսիսի սրգիններն՝ իրենց պատերազմաւէր բնասարսիթեամբ՝ քիչ ատենէն բոլոր Գալլիան այրաի նուաճէին : Ասոնցմէ մին՝ Քարգինեանց վրայ յարձակեցաւ, իր մօրը՝ Ալոսիլլէի դրողմամբ, վասն զի անհաշտ ատելութիւն մ'ունէր Գալլիոսի ընտանեաց դէմ : Գանդրօի սրգին՝ Սիլիաննա՝ որ պարտապ տեղարիտեան աղանդը ձգեր էր՝ սրապէս զի դրացի իշխաններուն հետ հաշտ մնայ, յաղթուելով զինք բռնեցին և բոլոր ընտանեօքը ջրհորի մը մէջ նետեցին : Այն ատեն Պարիզնէ Գրանկայ տէրութեան միացաւ :

Քիչ մ'ետք՝ Գրանկներն Ախիզոթներն ալ Գալլիոյ հարստային երկիրներէն վանեցին, որոնք սահպուեցան Ապանիա քաշուելու : Աերջապէս Գրանկներն իրենց իշխանութիւնք տարածեցին Թուրէնիեանց, Սաքսաններու և Ալամաններու վրայ՝ ի Գերմանիա : Այսպէս Գալլիան նուաճելէն և Գերմանիոյ մէկ մասին տիրելէն ետե՛ս Ալոսիսի սրգիններն հետզհետէ մեռան, Ալոսիլլէն զսա՛ որ բոլոր տէրութեան տէրը մնաց :

Նեապոլիոյ և Աստուրիոյ մէջ եղած դէմադրութիւնը — Ալոսիլլէի Ամանելով՝ իր սրգինները բաժնեցին տէրութիւնը, Այն ատեն ստակալի քաղաքային կռիւ մը ծագեցաւ, վասն զի Նեապոլիոյ և Աստուրիոյ բնակիչներն իբրևոս հակառակ ստիւքութիւններ և կեանք ունէին : Նեապոլիոյ մէջ տելի շատոք էին Պալլոս — Հաստիլիէի սրոց մէջ քիչ քիչ բոլոր յաղթող բարբարոս ժողովուրդները կորսուեր էին. ընդ հակառակն՝ Աստուրիոյ մէջ տելի քաղաքութիւն էին քրանկ ժողովուրդը, Ասիլ

զատ՝ միշտ Պերճանիոյ հետ յարարերութիւն ունենալան, ուսկից շարունակ բարբարոսներ կ'զային, Աւստրաւիացիք իրենց նախկին կորովութիւնն ու գերմանական սովորութիւնները կ'պահէին, Արդ՝ սրով հետե Պալլա—Հոստայնցիք աւանդութեամբ վարժած էին հռոմական պետութեան հպատակիլ, իրենց մէջ թագաւորական իշխանութիւնն աւելի յարց ունէր քան թէ Աւստրաւիոյ մէջ, մինչդեռ Պերճանացիք աւելի անկախ ապրելու վարժինելով՝ իրենց մեծամեծները, ազնուականները կ'յարգէին քան թէ թագաւորը՝ Նեւստրիոյ մէջ: Ուստի Նեւստրիոյ ժողովուրդն աւելի հռոմական, աւելի միապետական, աւելի բարեկիրթ էր քան թէ Աւստրաւիոյ ժողովուրդն որ աւելի գերմանական, աւելի ազնուապետասէր, աւելի բարբարոս էր, բայց միանգամայն աւելի զօրաւոր քան թէ Նեւստրիոյ ժողովուրդը:

Քաղաքային պատերազմը. Բրիւննոյ և Փրէտէքոնս — Ղլոդէրի երկու որդիներն նախանձէ շարժեալ սկսան իրարու դէմ կռուիլ: Ասոնք էին, Սիգիբերտ և Շիլպերիկ: Առաջինն Բրիւննոյ, Ախսիգոթաց թագաւորին ազջկան հետ կարգուեր էր. իսկ Շիլպերիկ, որ անկարգ բարուց տեր էր, իր Փրէտէքոնս կիներն ուղեց թողուլ, որ ստորին ընտանիքէ այլ գեղեցիկ էր ու վէս, և եղբօրն օրինակին հետեւելով՝ միտքը գրաւ թագաւորական ցեղէ ամուսին մ'առնուլ: Ուստի Փրէտէգոնսը ճամբեց և Բրիւննոյի քոյրը՝ Պալլիդիոն իրեն կին ըրաւ: Բայց շատ չանցաննեղամբա Փրէտէգոնսգ՝ թագաւորին միտքն ու սիրաը գրաւեց, և օր մը Պալլովինսգ թագուհին իր անկողնին մէջ խեղդուած գանուեցաւ: Շիլպերիկ առ երեսս սուգ բռնեց և քիչ աւանէն նօրէն Փրէտէգոնսն առաւ: Այն ատեն

Բրիւնհոյ երգում բրաւ իր քրոջը վրէժը լուծել և պատերազմն սկսաւ Աւստրասիոյ և Նելասարիոյ մէջ : Յաղթեց Սիգիբերա իր եղբորը , բայց այն միջոցին որ Նելասարիայիք զինք թաղաւ որ կ'հռչակէին , Փրէտէգոնդի զրկած երկու գաւառներու ձեռք սպաննուեցաւ : Այս սպանութեան վրայ աւստրասացի բանակը ցրուեցաւ : Հազիւ Բրիւնհոյ և իր նորառի որդին կարող եղան իրենց անդուծ թշնամւոյն վրէժինգրութենէ ազատիլ : Քիչ առե՛նէն՝ Շիլպերիկ ալ սպաննուեցաւ , պղտիկ որդի մը թողլով՝ Ալտեր Բ անուն : Գոնորան , Ալտեր Աին երրորդ որդին և Պարկոյնի թագաւորը շատ ջանաց որ Աւստրասիոյ և Նելասարիոյ մէջ խաղաղութիւն հաստատէ , բայց անյաջող ելաւ : Ասիւր շարունակեցին երկու թագաւորներն : Աերջապէս Փրէտէգոնդ մեռաւ : բայց Բրիւնհոյ կարծես թէ աւելի սաստիկ ատելութիւն կ'զգար անոր որդւոյն դէմ : Սակայն այս Ախիզոթաց թագաւորին աղջիկը՝ Աւստրասիոյ և Պարկոյնի մեծամեծներուն զայրոյթը գրգռեց , վասն զի հռոմէական քաղաքակրթութիւնը կը սիրէր և թագաւորական իշխանութիւնն աւելցրնել կ'ուզէր : Աւստի անոնք Նելասարիոյ թագաւորին հետ միանալով Բրիւնհոյի դէմ ելան , որ թշնամեացը ձեռքն ընկաւ : Ալտեր Բ , գանձի վեր ՚ի վերոյ գատել տուաւ , յանդիմանեց որ տաս թագաւորներու մահուան պատճառ եղեր է , և ապա մազերէն անզուսպ ձիու մը պոչէն կապել տալով՝ հրամայեց որ ձին արձակեն , և այսպէս Բրիւնհոյ կտոր կտոր եղաւ :

Գլուխէր Բ. Տակաղեր. — Փրէտեղ անդի որդին՝
 Գլուխէր կամ Կլուխի՝ թագաւորը տէրութեան
 այլ և այլ մասերը միացուց և ազնուական տե-
 կղերական գասերուն այլ և այլ արածուած թիւն-
 ներ շնորհեց : Սակայն ներքին խռովութիւններ
 և կռիւներ տէրութիւնը սաստիկ տկարացուցե-
 ին , և նորէն ապստամբութիւններն ամեն կողմէ
 սկսեցին : Երբ Գլուխէրի որդին Գաբրիէլը
 կամ Տակաղեր՝ իր հօրը յաջորդելով յաջողե-
 ցաւ թշնամիները զտնել և երեք մեծ թագա-
 ւորութիւններ , այսինքն՝ Նեոսարիոյ , Աստրա-
 սիոյ և Պարկոսնի , միացուց և ասանց կասա-
 վարութիւնն իր ձեռքն առաւ : Իր ժամանակը
 Ալաւեան ջեղեր իր երկիրներն արշաւեցին .
 Տակաղէր անոնց յաղթեց և ազնուականաց ամ-
 բարտաւանութիւնը խմարհեցուց : Տակաղէրի
 իշխանութեան օրով՝ Աերովեանց հարստութիւնն
 իր ամենէ բարձր սասիճանը հասաւ : Ինք մեծ
 համբաւ ստացաւ , որովհետեւ արուեստները կը
 քաջալերէր և ձարոյթի պաշտօնեաներ տներ ,
 ինչպէս Սէնդ-Էլու և Սէնդ-Ուէն : Աերովեանց
 փառաւոր շրջանն Տակաղէրի մահուամբ
 կ'վերջանայ :

Գաբրիէլուան խաբարներ. արժանապետներ. —
 (633 - 752) Տակաղէրի մահուանէ ետք՝ Ֆրան-
 կեան միապետութիւնը սկսաւ տկարանալ և
 դարձեալ մանր թագաւորութեանց բաժնուիլ ,
 որոց գահակալները՝ Գաբրիէլուան խաբարներ
 կոչուեցան , վասն զի տկարամիտ , վտիտ մար-
 դիկ էին , և ինչպէս կ'ըսէ Միշլէ պատմիչն ,

կարծես թէ մարդկային մասնաւոր շեղէ մ'էին, և ոչ մէկը հասուն հասակի հասաւ, արդէն ամեն Մէրովեան թագաւոր հայր էր պատանեակ եղած ասուն, և ծեր՝ երեսուն տարուան հասակին մէջ: Միայն թագաւորի անունն ունէին և երկայն ու ծփուն գրասկ և մօրուք: Ազգերէ ընտած սոյլերու մէջ նստելով՝ ազգային ժողովներուն կ'երթային կամ արտաւազեպին ատնը, ու բնաւ կառավարութեան գործոց չէին մասնակցեր: Այս դատարկասուն թագաւորներու իշխանութիւնը ՎՎՎ տարի տեւեց, մինչդեռ բուն թագաւորներն արտաւազեպներն էին:

Ի սկզբան արքունապետը թագաւորին մէկ պաշտօնակալն էր, որ իր կողմէ դատական և զինուորական իշխանութիւն կ'վարէր առաջանին մէջ (leude): Բայց քիչ ատենէն՝ Աւստրապիոյ արքունապետներն թագաւորին շահերը պաշտպանելու տեղ, սկսան ազնուականաց կողմը բռնել թագաւորութեան դէմ: Այսպէս արքունապետ ու առաջանի իրարու փոխադարձաբար օգնելով միաք ունէին դահակալին ղօրութիւնը կտարել և իրենցը մեծցրնել: Իսկ ընդ հակառակն՝ Նեւարիոյ մէջ՝ արքունապետներն առաջանիին ղօրութեան դէմ ելան և թագաւորական ամբուին աւելի ոյժ տալ ուզեցին: Այն ատեն սկսաւ նոր տեսակ կռիւ մը՝ Նեւարիոյ և Աւստրապիոյ մէջ:

Պեպէն Հերիգուլ. — Այս պայքարին զիջողուններն արքունապետներն եղան, թագաւորներն անոնց ձեռքը լսկ խաղալիքներ դարձան:

Այս արքունապետներու մէջ ամենէ հռչակաւորն եղաւ Պեպին Լերիօսուլ, Աւսարասիոյ մէջ որ Նեւսարացոց գեմ' մեծ յաղթութիւն մը տարաւ ՚ի Գեօրղի, և Նեւսարական տիրապետութեան հետ Մերսիւկեանց իշխանութիւնը դրեցէ կործանեց: Այնուհետեւ Պեպին Լերիսապֆրանկեան տէրութիւնը կառավարեց զոքսի տիագոսով (687):

Գեօրղիի հայտարարութիւն արդիւնքը. — Շատ կարևոր ու նոր փոփոխութիւն մը պատճառեց այս հակաստանարար. զան զի ոչ միայն Նեւսարիոյ թագաւորութիւնն և Մերսիւկեան իշխանութիւնը կործանեց, այլ և միապետական և հատկական սոգորութիւն' և օրէնք ընկեց, աքնուական դատուն դիտուաւ, նոյնպէս ժողովոցոց, և զեքնանական սոգորութիւնները վերահաստատեց: Արդէն ներքին կախներ, հարասակ ժողովոցոց ազատակրութիւններ անիշխանութեան մէջ ձգելով՝ քայքայման կը տանէին ֆրանկեան տէրութիւնը. հարկ էր այդ կործանման ստաֆն անուուլ, ներքին իշխանութիւնը կազմել և յարկել տալ: Այս եղաւ Պեպին Լերիսապֆի տան մեծ գործը:

Շորլ Մարդիլ. — Լերիսապֆի մահուանեկաք՝ իր թոան՝ որ դեռ վեց տարեկան էր, արքունապետ եղաւ, և տանն հինգ տարեկան թագաւորի մը հետ մեծ տէրութիւն մը կառավարելու պաշտօն ունէր: Այսպէս տկար դանկելով Աւսարասիան՝ թշնամիները յարմար ստիկ սեպեցին անար վրայ յարձակելու: Նեւսարացիք դրոխ քաշեցին, Փշիղաններն զայն տաստակեցին, Աարսուններն, Ակոտիբանէր, Բըժլան և Պաշիլիշ գաւառներն՝ որոց վրայ զուքսեր

ու կոմսեր կ'ախրէին, թագաւորութենէ բախրո-
վին զատուեցան և իրենց անկախութիւնը ձեռք
ձգեցին : Այն ատեն Աւսարաւսացիք Պեպէնի
մէկ պիտակ որդին բանտէն հանելով՝ արքունա-
պետ կարգեցին : Այս էր Քարլ : Էարլ (կարո-
լոս) Ուր (Մարդէլ) մակամուանեալը : Էարլ
ամենէ առաջ լաւ բանակ մը կազմեց և անով
նախ Նեւսարացիքը հնազանդեցուց և ապա բոլոր
այն ժողովուրդներն որ ապրտամբած էին :

Սակայն այս թշնամիներուն ամենէն զօրաւոր-
ներն էին Սաքսոններն հիւսիսային կողմէն, և
Արարացիք՝ հարստէն : Առաջիններն՝ որ գեր-
մանական ժողովրդոց մէջ ամենէ անզուսպն էին՝
Գերմանիոյ հիւսիսային կողմերը կ'ընակէին, և
անհաշտ ստելութեամբ վառուած էին Գրանկ-
ներուն դէմ, որոց հարստութեանց աչք ունէին
և կ'արհամարհէին անոնց նոր կրօնքն ու հաւ-
մէական սովորութիւնները : Էարլ Մարդէլ բո-
լոր կեանքն անցուց այս բարբարոսաց դէմ
կռուելով կատաղօրէն և չկրցաւ զանոնք զսպել,
վասն զի Սաքսոններն՝ որ իրենց բարքն ու բնա-
ւորութիւնը պահեր էին, իրենց ահագին և
անթափանցելի անասուներուն մէջ կ'ընաշուէին
երբոր թշնամին իրենց վրայ գար : Սակայն և-
թէ չկրցաւ Էարլ Մարդէլ Սաքսոնները նուա-
ճել, գոնէ շխողոց որ Գալլիան արշաւեն :

Երբոր Սաքսոններն Գրանկաց տէրութիւնը
կ'ընեղէին, հարստային կողմէ սուելի մեծ վասնդ
մ'երեան կ'ելնէր : Արարացիք դէպ ՚ի Գալլիա
կ'յառաջանային : Այս ժողովուրդն՝ Ափրիկէի
ու Սպանիոյ հիւսիսային եզերքը նուաճելէն ե-

տե՛ղ Գիրե՛նեան լեռնեբէն անդին անցեր էր :
 Արդէն Գալլիոյ հարստային դառաններն առեր
 և դէպ 'ի Լուսա դեառ կ'գիմէին , երբոր Շարլ
 Մարդէլին հանդիպեցան Գաւր և Բաւարիէ քա-
 ղաքներուն մէջ տեղը գտնուած ընդարձակ դաշտ
 տերուն մէջ : Ետմն օր շարունակ երկու բա-
 նակներն իրարու դէմ ճակատ դրած՝ անշարժ
 իրար կ'դիտեն , և վերջապէս պատերազմի կ'ըս-
 կան : Քրանկներն՝ երկար տանն իրենց ծանր
 աւամուր վահաններով ծածկուած անշարժ կը
 մնան և պղնձեայ պատնէշի պէս Արաբացոց
 թեթեաշարժ հեծելազօրուն ամեն յարձակում-
 ներուն կ'գիմադրեն : Այսպէս թշնամին՝ իրենց
 անշարժ գիմադրութեամբ յոգնեցրնելն ետե՛ղ
 Քրանկներն ամենքը միասին կ'շարժին , Արա-
 բացոց վրայ կ'վազեն և սակալի ջարդ մը կը
 սան : Արաբացիք , իրենց զօրապետը՝ Ադորան-
 ան սպաննուելով կ'քաշուին և Շարլ մեծ յաղ-
 թութիւն մը կ'տանի :

Այս Բաւարիէի կամ Գաւրի յաղթութիւնն
 (732) եւրոպական պատմութեան մէջ շատ ե-
 րեւելի է , վասն զի մահմէտականաց տիրապե-
 տութենէ Եւրոպան ազրատեց : Շարլ իրաւամբ
 մեծ համբաւ ստացաւ և այս պատճառաւ Մար-
 դէլ անունը տուին իրեն : Շարլ՝ չկրցաւ բոլո-
 րովին հանել Գալլիոյ հարստային երկիրներն
 Սարակինացիքը , որ բնակիչներուն օգնութեամբը
 մնացին , վասն զի ասոնք աւելի լաւ կ'համար-
 ւէին Արաբացոց հնազանդիլ քան թէ Քրան-
 կաց :

Շարլ Մարգէլի յարգելի-նիւնդը Հոգի մի. —
 Հոսմի եպիսկոպոսը՝ Շարլ Մարգէլի քաղութիւններն
 իմանալով՝ անոր հետ յարաբերութիւն հաստատեց և
 խնդրեց որ Գերմանիա զրկած քարոզիչները պաշտպանե-
 որպէս զի նոյն երկրին բարձրաստիճանները յրիստոնէութեան
 դարձնեն: Ահա այս քարոզիչներէն մին ալ Անիէ-
 եր, Գերմանացոյց մեծ առաքեալը: Շարլ Մարգէլ
 զնկրով, Հոսմի քարոզիչները քարոզութեամբ պիտի հաս-
 տատեն Գերմանիոյ մէջ յրիստոնէութիւնն և քաղաքա-
 կրթութեան առաջին սերմերը: Այս զործին մէջ երկու-
 կողմն իրարու արուած ազնութիւնն՝ սազազոյ զաշնա-
 դրութեան հիմը պիտի լինէր պապերուն և Քարլոսին-
 կեանց մէջ:

Պեպէն կարճահասակ. — Շարլ Մարգէլի յա-
 ջորդեց իր որդին Պեպէն կարճահասակ՝ իրրև ար-
 քունապետ: Իր գլխաւոր զինուորական գործն
 Անիէ-քանիւն նուաճելն եղաւ: Այս երկրին բնա-
 կիչներն հին դալլո-հոսմեական ողւով վա-
 ուուած էին և իրերացի լեռնականներու հետ
 խառնուելով՝ անոնց արիութիւնը ժառանգեր էին:
 Պեպէն միաքը դրաւ Ֆրանկաց այս թշնամին
 բոլորովին նուաճել: Ուստի ամեն տարի սկսաւ
 Ախուրանիա արշաւել և անոր քաղաքները,
 գիւղերն ու գաշտերն աւերել ու հրկիզել, այն-
 շափ որ բնակիչներն ստիպուեցան անոր իշխա-
 նութեան տակ մանել:

ԳԼՈՒԽ Է.

Քրիստոսի յայնչեման յարմարեալն — Գրեմ Շարժանն զի
 ստիճանն + ոչ + ոչ + ոչ :

(752—813)

Քրիստոսի յայնչեման յարմարեալն — Գրեմն
 Հերիստալի ընտանիքն ոչ միայն Ֆրանսկեան տե-
 բութիւնը վերակազմեր այլ և իր գործունէու-
 թեամբ և տարած՝ յազմութիւններով մեծ ա-
 նուն և ազդեցութիւն ստացեր էր : Գեոգրիի
 ճակատամարտէն ՚ի վեր՝ Հերիստալի ընտանիքն
 էր կառավարողը Գալլիան : Արդէն Շարլ Մար-
 գէլ կամաւ գահը թափուր ձգեր էր անգամ
 մը, որպէս զի Ֆրանկները վարժեցընէ Մերո-
 վեանց թագաւորներն առ ոչինչ դրելու, ուս-
 տի բաւական պիտի լինէր որ նոր հարստու-
 թիւնն պապերու դաշնակցի՝ յազմանակը տա-
 նելու համար : Իրօք՝ Գրեմն կարճահասակը
 միտքը դրեր էր Մերովեանց աննշան իշխանու-
 թեան վերջ տալ և անոնց գահը յափշտակել :
 Այս նպատակին համելու համար Չարլման պա-
 պին օդնութիւնը ինդրեց որպէս զի իր յափշտա-
 կութիւնն արգարացընէ : Գապին մարդ զրկեց
 հարցընելու թէ՛ Ո՞չ պէտք է ինքուր լինի, ոչն-
 ք ինքուրի աւանան՝ ածի ինչ ոչ ոչն ք իշխանու-
 թեան ի վերէ : Զարարիա պատասխանեց թէ իշ-
 խանութիւնը վարողն է թագաւորը, ուստի Գրե-

պէն Սասնի մէջ ժողով գումարեց և այն անդ ինքզինք թաղաւոր անուանել տուաւ : Աւերջին Մէրովեան թաղաւորը վանք նեանց Պեպէն և խնդրեց որ Պապը զինք թաղաւոր օծէ : Սպէհանն Բ պապն անոր խնդիրը կատարեց Պալլիա գալով և անորմէ փոխադարձ ծառայութիւն պահանջեց : Լոմպարատայիք Ռալէննա քաղաքն աւելէն ետև՝ Հոռնի ալ կ'սպառնային և Պապը մեծ գոզի մէջ լինելով Պեպէնէն օգնութեան կարօտ էր : Պեպէն երկու անգամ Խաւիա արշաւեց , Լոմպարատայոց յաղթեց , Ռալէննայի էքսարկուսիւնն անոնց ձեռքէն առաւ և այս գտաւը Պապին պարգևեց : Ահա այս եղաւ պապական ամբաստանիւն աշխարհական իշխանութեան հիմք :

Քորզէնիւնի գործը . — Այս նոր հարստութիւնն հաստատելու համար քանի մ'արդել յնէր կային . այս և , երկու ժողովուրդ Պալլիայ մէջ Նեոպոլիտէտ և Ախտիպանդիտ , երկը ժողովուրդ Պալլիային գուրս , Սասնաներն 'ի Պերմանիա , Լոմպարատէտ' յիտալիա , Ալթոնդիտ' 'ի Սպանիա , Պիպիտ Հիլիտուլ Նեապոլայոց , Ակուիտանեցոց և Սարսաներու վրայ յաղթութիւններ տանելով՝ իր'ցեղին մեծ գործութիւն տուեր էր , բայց այս յաղթութիւնները վնասեան չէին : Իրմէ ետք՝ այս երկը ժողովուրդները կ'ապաստմբին և նոր ստիւ մը կ'երևի իրեն զեմ , այսինքն Արաբացիք : Բայց իր որդին՝ Հարլ Մարգել , քալլ մ'ես յառաջ կ'անցնի , Նեապոլիան բարբոսին կ'նուանէ , Սարսաններն ու Ակուիտանեցիքը կ'նշու պնպես որ վերին հաստակելու կ'ստիպուին : վերջապես Արաբացիքն ալ կ'վանէ և իր յալթոններուն կ'իտողու զանոնք Պալլիային բարբոսին արաբանելու , Պիպիտ իշխանատան աւելի մեծ գործեր կ'ընէ :

Աբաբայիքը Պիրենեան լեռներէն անդին կ'վանէ, Ահուիսանիան զլիսովին կ'նուանէ և բոլոր Գալլիան իջիլանուածեան ներքև կ'առնու: Սակայն շէքնար Սաբսաները նուանել և Էստիպարասցոց թագաւորութիւնը զնկել: Շարլմայնի կ'մնար իր հարց գործը զլուի հանել այս երկու ժողովուրդներն ալ հպատակեցընելով, և սյուպէս իր կառավարութեան և օրինաց ներքև դնել լատինական ու գերմանական բոլոր ժողովուրդները, անոնց նշանաւոր կազմակերպութիւն մը տալով, որ արժանապէս կ'վերջացընէ բոլոր բարբարոսական շրջանը:

Շարլմայն. — (768-814) Պեպէնի երկու որդիքը՝ Շարլ ու Գարլման նախ միասին իշխանութիւնը ձեռք առին, բայց երբ Գարլմանն մեռաւ, իր այրի կիինն ու որդիքն իրենց ժառանգութենէ զրկուեցան Շարլի ձեռօք և Լոմպարասցոց թագաւոր Գիշէի մօտ ապաստնեցան: Այն ատեն Շարլ մինակ կ'ափրէ: Իր միշտ բազմաթիւ պատերազմներուն և փառաւոր կառավարութեան պատճառաւ Տէժ (Եայն) արտաղօսը տաին անոր, այս է Շարլմայն: Չարմանալի գործունէութիւնն անկից կ'հասկըցուի որ յիսունէն աւելի արշաւանքներ բրած է անձամբ: Իր Շարլ Մարդէլ հաւուն պէս շարունակ տէրութեան մէկ ծայրէն միւս ծայրը կը վազէր ապստամբներ զսպելու և նոր յարձակումներ վանելու:

Լոմպարասցոց գէժ դատերազմ. — Շարլմայն Գիշէի աղջիկն իրեն կին առած էր: Բայց Պասին այդ ամուսնութիւնը լուծեր էր՝ վախնալով որ երկու թագաւորներն այս միութենէ օգուտ քաղելով Լոմպի վրայ շարձակին: Աւս

օրի Շարլմայն միտակայ ամուսնութենէ ետե՛ իր
 կինը նախապահօք ճամբեր էր : Գիղիէ այս նա-
 խառնիքին չհանդուրժելով իր փեսային բուր-
 թշնամիները կ'հաւաքէ : Քարլումանի տղին և
 զաւակները կ'ընդունի սիրով և մինչև անգամ
 Ադրիանոս պատէն կ'ինդրէ որ Քարլումանի որ-
 դիրը թաղաւոր պսակէ , և երբ Պապը կ'մերժէ՝
 Հռոմի վրայ քալելու կ'սպասնայ : Այն ատեն
 Ադրիանոս պապը Շարլմայնի օգնութիւնը կը
 խնդրէ : Շարլմայն բուր զօրքը ձեռով քա-
 ղաքը կ'դումարէ և Ալլեան լեռներէն կ'անցնի :
 Լոմպարտացիք չհամարձակեցան ոչ լեռներուն
 անցքը պաշտպանել և ոչ ճակատ տալ : Գիղիէ
 պարապ տեղն երկու տարի Բաժիան՝ իր մայրա-
 քաղաքը կ'պաշտպանէ , վասն զի այս քաղաքն
 անձնատուր եղաւ : Գիղիէն բռնելով վանք դրին
 և Լոմպարտացոց թաղաւորութիւնը կործանե-
 ցաւ : Միայն Պենէվէնդի դքսութիւնն անոնց
 մնաց , Նափոլիի թաղաւորութեան հիւսիսային
 կողմը . իսկ յաղթականն Լոմպարտացոց Քաթ-
 ալի տիաղոսն առաւ :

Սուրեններու դէմ պայքարով . — Շարլմայն
 սոսկալի պատերազմներ մղեց սաքսոն ժողովրդոց
 դէմ , որ միշտ ազատ և պատերազմատէր լինե-
 լով ահաւոր դաշնակցութիւն մը կ'կազմէին և
 տաստիկ կ'ատէին Գրանկներն , որ հռոմէական
 քաղաքակրթութիւնն ընդունելէն քրիստոնե-
 տութեան հետ : Շարլմայն ՅՅ տարի շարունակ
 կրուեցաւ այս անգուսց ժողովրդոց դէմ : Իր
 դահակալութենէ քանի մը տարի ետք՝ քարո-

զիչ մը յայտնե՛ր է՛ր Սաքսօններուն որ եթէ քրիստոնեաց շէնին՝ մեծ թագաւորը զիւրեք բնաշինջ պիտի ընէ : Այս որ լսեցին Սաքսօններն զինք հալածեցին և եկեղեցի մ'այրեցին : Շարլմայն այս առիթը բռնելով՝ վազեց անոնց դէմ, Էնրեղղոսի բերդն առաւ և անոնց ազգային կուռքը՝ Հերմանուսը անուն՝ (Հերմանի կամ Արմինիոսի կոթող) կործանեց :

Այս առաջին արշաւանին վրայ՝ Սաքսօնները քիչ մ'ատեն հանդարտ կեցան, բայց երբ թագաւորն Իտալիա կ'ուղևորէր, անոնք նորէն ոտք ելան Աւստրասիա արշաւեցին : Այն ատեն Շարլմայն մինչև Օակեր գետը գնաց, Սաքսօնները նուաճեց և քրիստոնէտ թիւնն անոնց ընդունել տուաւ : Բայց այս հպատակութեան ուխտն երկար չէր տևեր : Սաքսօններու գլխաւոր զօրապետն էր Ալտէլինգ (նոր Արմինիոս), որ իր հայրենիքը մեծ զօրութեամբ կ'պաշտպանէր : Բայց Գրանկներն որոշե՛ր էին սաքսօնեան երկիրները նուաճելու, ուստի սկսան աւերել, կոտորել և բնակիչներն իբրև վայրենի կենդանիներ հալածել ու քնջել : Օր մը՝ թագաւորին հրամանաւ՝ 4,000 Սաքսօնիացիք գլխատուեցան անդթարար :

Երբ Շարլմայն մէկ կողմէ այս անդթութիւնները կ'հրամայէր, միւս կողմէ Սաքսօնիա կ'արշաւէր՝ անտառներէ և ձաճիճներէ անցնելով, երկիրները մշակել և քաղաքներ աւերելը շինել կ'տար : Իր գլխաւոր ջանքն էր քրիստոնէտ թիւնը տարածել, ուստի տեղ տեղ եպիսկոպոսարաններ և արքայարաններ հաստատեց,

քարաղիշները շատացոյ ու այլ և այլ հնարքներով Սարսօններն որսաց : Անխոնջ Ախախքինդ անդամ այս կուռէն ձանձրանալով գլուխ ծուկոյ ու քրիւտանեայ եղաւ : Այն ատեն Շարլ ապտամբուխինն արմատէն քակելու համար շատ մը Սարսօններ իրենց հայրենիքէն հանեց և Գալլիա ցրուեց : Անոնց տեղ վանականներ, արհեստարներ, արաւկներ ու դարիկեց Սարսօնիա՝ իրրե դաղձականներ, որպէս զի երկիրը զարգացընեն :

Արքայացոյ զէ՛ գաղթը--ը՛. — Արարացիք որ Սպանիոյ կ'տիրէին, Գալլիոյ համար վտանգուոր դրացիներ էին : Քարտափայի ամերապեան Ադորտուան Ա քանի մ'էմիրներ պաշտօնէն ձգելով ասոնց դժգոհութիւն պատճառեր էր. ուստի դժգոհներն Շարլմայնէն օգնութիւն ինդրեցին, որ այս յարմար առիթ մը սեպելով Պիրէնեան լեռներէն անցաւ, Սպանիա արշաւեց և մինչև Եդրոս գետը տիրեց : Բայց այս արշաւանէն դառնալու ատեն՝ Աստուծոն իր վերջապահ գնդին մրայ կ'յարձակին և Ռոբուէի հովտին մէջ կտար կտար կ'ընեն : Այս կուռին մէջ կ'ընկնի նաև անտանի Ռուլան, որու անունը միջին դարու վիպատանական գրուածոց մէջ մեծ հռչակ առաւ :

Շարլմայնի զէ՛ կիւլիկը--նի--ն. — Շարլմայնի իշխանութեան զէ՛մ այլ և այլ ժողովարդներ կ'նիզակակցին, այսինքն Լոմպարտացիք, գալլերացիք և Ավարք : Բայց Շարլ նախ ներքին

ապստամբները կ'խորտակէ և անոց պարտադրու-
խը՝ Պավիերայի գութը՝ բռնելով մշտապէ
բանասրկութեան կ'զատապարտէ : Յետոյ Ա-
վստինտին գեմ կ'բաշէ, որ Հունգարիա բնա-
կող թաթար ժողովուրդ մ'էին, և անոց բա-
նակատեցին կ'զբաւէ :

Հարլմայն կայսր . — (800) Հարլմայնի պե-
տութիւնը կ'պարունակէր Գալլիա, Գերմանիա
մինչև Օտէր և Թէէ, ու Իտալիոյ և Սպանիոյ
Տիւսիսային երկիրները : Երբէք բարբարոս թա-
ղաւոր մ'այսբան ընդարձակ երկիրներու տէր
եղած չէր : Անոն Գ պապն ուղեց Արևելեան
կայսերաց պահանջումներուն գեմ պաշտպան
մ'ունենալ և միտքը դրաւ Արևմտեան կայսրու-
թիւնը վերահաստատել, ուստի կայսերական
թագը Հարլմայնի գլուխը դրաւ : Այս կայսե-
րական ակտոյան իր զօրութիւնը շաւղտոց ի-
րաւ, բայց ապագային վրայ մեծ ազդեցութիւն
ունեցաւ :

Հարլմայն իր իշխանութեան վերջի ժամանակ-
ներն անցուց տէրութիւնը բարեկարգելով : Իր
աթոռը Էտ-լ-Է-Է-Է Հաստաանց, ուսկից
կարող էր հսկել թէ Գալլիոյ և թէ Գերմա-
նիոյ վրայ :

Հարլմայնի իտալոսթիւնը . — Այս մեծ թագա-
ւորն իր բոլոր շիզը թափեց որպէս զի թագաւորական
իշխանութիւնն անվթար պահէ և կեդրոնացընէ : Մե-
ծամեծները կ'պահանջէին որ իրենց կաշուածական իրա-
ւունքը մասանգական լինի : Հարլ անոնց գեմ կեցաւ :
Կայսերայն զարտադրեց անբանեց որոց պաշտօնն էր

գուքակութան և կանեկութան երկիրները պարտիլ և անոնց վարչութիւնը քննել: Շարլմայն յախաբերեց վաճառականութիւնը, ճարտարութիւնն և գրականութիւնը, Արշաւանքէն 'ի վեր' Եւրոպա ազխաութեան և բարբարոսութեան մէջ ընկզման էր: Շարլմայն առաջինն եղաւ որ Եւրոպայի մէջ գրականութեան ճաշակը մտցուց: Իր արքունիքը հրատարակեց ժամանակին ամենէ գիտուն մարգիկն, որոց մէջ էր և Ալֆաբէն, որ գայրացներ հաստատելու գործակից եղաւ: Շարլմայնի համբաւն բոլոր աշխարհ տարածուեց էր: Թեկե փորձ մ'ըրաւ և շաղկապատ Արեւելեան կայսրութիւնն իր թագին միացընել Իւզէնէ կայսրութիւն հետ ամուսնանալով, սակայն Բիւզանդիոնի արքունիքը ստիպեց զինք իրրե կայսր ճանչելու: Կայն իսկ հռչակաւոր Հարսան—էլ—Պուշէր ամիրապեան իրեն զեապաններ ազարկեց թանկագին ընծաներով:

Իսոյց այս ընդարձակ պետութեան հետ նորածին յազարակրթութիւնը պիտի անհետ լինէր ասոնք ստեղծող մարդուն հետ: Պարսպ տեղ Շարլմայն իր իշխանութեան ներքե միացուցեր էր բոլոր գերմանական աշխարհը: Հպատակ ազգերու տարբեր բարքն ու շահերը ստիպեր էին զինք որ ամեն մէկ ազգութեան յատուկ օրէնքն ու անկախութիւնն անփոփոխ պահէ: Արդէն կ'հասկընար որ այս մեծ պետութիւնը պիտի քակուէր, ուստի իր կենդանութեան ժամանակ՝ զայն որդւոցը մէջ բաժնեց, մին Ալուիստանիոյ, մյուսն Իտալիոյ թագաւոր կարգելով, և ինք միայն տեսակ մը գերագահութիւն պահեց: Իրաւ է որ այս ահագին պետութիւնն, հոսովան կան պետութեան պէս, նոր նոր ասպատակներէ շրջապատուած էր (Կորման, Ալալ, Ավար, Արաբացի) որ՝ թեկե մեծ թագաւորին յաղթական զինուոց առջև ետ ետ քաշուեցան, բայց յարմար առթիւ վերգտին պիտի սկսէին կռիւք: Շարլմայն ընդունայն արտաքին բարբարոսներու դեմ կռուեց էր, միայն զանոնք վանելու կարող եղեր էր և իր ծերութեան օրերը ախար գուշակութիւններ քրաւ: Օր մը՝ Միջերկրական ծովուն եզերքը՝ ասն մը մէջ ճաշ ընելու ստեն՝ Կորման ծովահէններ տեսաւ որ

արձակ համարակի ծոցուն վրայ կ'դառնային: Շարքնայն զանոնք շանչելոյ՝ սեղանեն ելաւ, պատուհանին առջև կեցաւ և երկար ասեն գիտեց զանոնք արտասուային: Աւ որ կ'համարակէր հարցում մ'ուզղելու անոր: Քի-տակէք, բաւ, իմ հաւատարիմներս, ինչո՞ւ համար այսպէս դառնապէս կ'լլամ: Իրաւի շեմ վախճար բնաւ որ այս մարդիկ ինձ ֆնասելու կարող լինին իրենց ասարտակութիւններով, այլ կ'արտամի՞ որ իմ կենդանութեանս ժամանակ անգամ այս ծոցեղերքին մնակելու կ'յանդգնին, և յետին ծայր կ'վշտանամ երբ կ'զուշակեմ թէ իմ յաջորդներուս պիտան արդեօք ինչ շարքիք պիտի հասցնեն:»

ԳԼՈՒԽ Ը.

Շարքնայնի կայսրութեան աստուծոյ — փնտ աստուծոյն:

(813—888)

Շարքնայնի կայսրութեանը կ'բաժնուի. — Շարքնայնի ընդարձակ տէրութիւնը երկար պիտի շտակեր: Իր կործանման պատճառներն երկու տեսակ էին. ներքին և արտաքին: Ներքին պատճառներն էին. ա) կայսրութեան լռութեանը ընդդէմ յանդիմանը, որով ներքին կառավարութիւնն և արտաքին պաշտպանութիւնը գծուարին կ'դառնար. բ) Յեղերու լռութեանը, որ իրարու հակառակ շահեր ունենալով մի և նոյն իշխանութեան ներքև պիտի շկրնային մնալ. գ) Ժա-

մանակին ընկերակոն յկոռնեբը, որ քաղաքական
կեդրոնացման ներհակ և տեղական անկախու-
թեան նպատակար էին : — Արտաքին կամ պա-
տահական պատճառներն էին . — Արտաքին յար-
չակոճեբն կամ քորթորումերու նոր սրչումն . ք)
Այսերոց տիրութիւնն — անկախութիւնը, կայսե-
րական իշխաններուն անձնական փառասիրու-
թիւնն և ասկից ծագած երկպառակութիւնները :

Լուի Բարեփոխ . — Շարլմայնի յաջորդեց իր
որդին Լուի Բարեփոխ, որ բնութեամբ տկար
այլ իրաւակէր մարդ մ'էր : Իր հօրը նուաճած
ժողովրդոց գանդատները մտիկ ըրաւ, յաջոր-
դութեան իրաւունքն անսոց շնորհեց և այսպէս
քահանայից ձեռքէն առաւ ժառանգութիւններն
բաւ հաճոյս բաժնելու բոնական իշխանութիւ-
նը : Կոյնպէս անսոց գրաւեալ երկիրները դար-
ձացաւ այլ և այլ ազդերու փառաքները գոհ
ընելու և իր տէրութիւնը շարտակաւելու հա-
մար՝ իր հօրը պէս, զոյն որդւոցը մէջ բաժ-
նեց : Ասկայն ինք կատարելու անկարող լի-
նելուն՝ այս բաժանումն իրեն վնասաբեր եղաւ :
Լուի (Լուդովիկոս) Բարեփոխին որդիներն շա-
բունակ իրեն հեծն կատի մէջ էին : Աւերջապէս
անոր դէմ պատերազմ բացին, և զինք գերի
բռնելով գահէն վար առին : Միայն ազգ մը,
Աւստրաւիացիք, որ Ֆրանկեան տէրութիւնը
կազմեր էին, կ'ազէին կայսրութեան ամբող-
ջութիւնը պահել : Աւստի շատ անգամ Այստեր
պննելով զինք ամտոր նստեցուցին, բայց ան-
կարելի եղաւ տէրութեան միութիւնը պահպա-

ներ, վասն զի այլ և այլ ժողովրդաց շահն ու
 իշխաններուն՝ փառասիրութիւնն՝ արդեւք էին ։
 Արդէն կայսրութեան զանազան կողմերը վրաս-
 վումներն սկսեց էին ։ Հեռաւոր ժողովուրդներ
 հարկ վճարելու՝ կ'մերժէին, Նորմանները՝ Սլավ-
 ներն և Սարակիստաները սահմանադրութեանը
 կ'ատպատակէին ։ Այսպէս Լուի՝ մեռնելու ա-
 տեն՝ ամեն բան տակն ու վրայ ձգեց . կայսրու-
 թիւնն ներքին կռիւներով բաժնուեց, կայսե-
 րական թագն անարդուեց էր և վերջապէս փա-
 ռատէր և անմարան որդիներն անբութիւնք բա-
 լորովին պիտի բաժնուէին ։

Քրանայի, Գերմանիոյ և Իտալիոյ խռատորա-
 թեանց կաշտութիւնը. — (ՏՎԾ) Լուի Բարեմտին
 երեք որդիներն իր ակբութիւնը մէջնին բաժ-
 նեցին . Շարլ Ճաղտիւն բաժին ընկաւ Քրանայի
 թագաւորութիւնը, Լուի Գերմանիկին՝ Գերմանիա
 Լոթինգին՝ Իտալիա, և որովհետեւ ինք անդրա-
 նիկն էր՝ կայսեր տիտղոսն ինքն առաւ ։ Սակայն
 երբոր իր եղբարց վրայ գերիշխանութիւն մը
 վարելու զննեց՝ ասանք իրեն գէմ նիզակահիցեցան ։
 Քրանայի ճակատամարտին մէջ Լոթեր բոլո-
 րովին յաղթուելով ստիպուեցաւ Աւերտեմի
 դաշնադրութիւնը կնքել ։ Այս դաշնադրութիւնը
 միջին դարու ամենէ նշանաւոր գէպքերէն մին
 է ։ Անով երեք մեծ ազդութիւններ բաժնուե-
 ցան, այս է Քրանայի, Գերմանիոյ և Իտալիոյ ։

Շարլ (Կարոլոս) Ճաղտան առաւ, Գալլիան
 Մեոլի, Սոմի և Հոննասի արեւմտեան գին, Լուի
 Գերմանիկ՝ Գերմանիան պահեց, Լոթեր՝ Իտա-

լիան սասցաւ և Մէօզի, Սօնի, Հաւնոսի մէջ
երկնցած երկիր մ'արեւմտեան դին : Իսկ արե-
ւելեան դին՝ Հաւնոս և Ալպեանները . երկրին
այս մասը Արշակունիս կոչուեցաւ , այսինքն Ա-
թէրի մասը : և ասկից ելաւ Արշակի անունն որ
նոյն գաւառին վրայ մնաց :

Հարլ Յոյրի յիստորիկի մաս . — Վերակօծի
դաշինքով կայսրութիւնն առաջին անգամ բաժ-
նուեցաւ , բայց այս բաժանումն այսպէս պիտի
չմնար : Այս դաշնագրութեան ուժով հաստա-
տուած երեք թագաւորութիւններն արդէն շատ
ընդարձակ երեցան , և անկախութեան ոյին ժո-
ղովուրդները նորէն իրարմէ պիտի բաժնէր :
Հարլմայնի յաջորդներն իրենց յատուկ տէրու-
թեանց մէջ միութիւն պահելու ջանք րբին , և
մին՝ Գերմանիկոսի որդին՝ Հարլ Յոյրն՝ բոլոր
Ֆրանկեան տէրութիւնն իր իշխանութեան ասկ
առնլու յաջորեցաւ : Բայց այս միութիւնը շատ
չտևեց : Գրիգորի ժողովին մէջ՝ Հարլ Յոյրն
աթառէն վար առին , և ասոր վրայ եօթ ութ
թագաւորութիւններ ձևացան , որոց մէջ էին՝
Փրանսայի , Գերմանիոյ , Իտալիոյ , Աւլի և
Պարիզի : Հարլմայնի ընտանիքն ընդունայն
ջանաց իր իշխանութիւնը պահել այն մէկ քա-
նի տէրութեանց մէջ , ամեն տեղ ժողովուրդ-
ներն ազգային թագաւորներ կ'ուզէին : Նոյն-
պէս ամեն տեղ նոր ազգերու մասնաւոր պատ-
մութիւնը կ'սկիսէ :

Բարձրագոյն նոր որչափ . — Հարլմայնի Գեր-

գամ՝ գեաէ մ'անցնելով անոր ափունքն աւերելէն ետե՛ իրենց թեթև նաւակները շամաքէն ուրիշ գետի մը մէջ կ'փոխադրէին, որով ծովը կ'վերադառնային և նոր նոր երկիրներ աւերելու միջոց կ'դանէին: Նորմաններն իրենց արշաւանը զիւրացրնելու համար մեծ գետերու բերանն մի շատ կայարաններ հաստատել էին:

'Նորմաններն' Վալէկ անուամբ՝ Ռոբէլի առաջնորդութեամբ մինչև Նովիբարո հասան և ուստական տէրութեան հիւը գրին: Ուրիշ բազմաթիւներ ալ գէտ 'ի հիւսիս գիմելով Իրլանտա և Արէոլանտ հաստատուեցան, իրենց արշաւանը մինչև հիւսիսային Ամերիկա քշեցին և նոյն երկիրը Վիշէնո՛ւ այսինքն զինիի երկիր անուանեցին:

Քրանսայի թագաւորը Շալ Պորշոնո՛ւ՝ Նորմաններուն արշաւանաց վերջ տուաւ իր երկիրներուն մէջ՝ Նելստրիան՝ Ռոլլոն անուն պարագլխուն աւելով, և այնուհետև Նելստրիան Նորմանոսի կոչուեցաւ: Ռոլլոն քրիստոնեայ եղաւ, դոքսի անունը ստացաւ և Քրանսայի թագաւորութեան հպատակ մնաց: Այնուհետև Նորմաններն նոյն հողին վրայ բնակութիւն հաստատեցին: Ոչ միայն յաղթեալներուն լեզուն ու քաղաքակրթութիւնն բնդունեցան այլ և զանոնք կատարելագործեցին, ինչպէս նաև աւաաական իշխանութիւնը: Սակայն իրենց անհանդարտ և փառասէր ոգւով պատերազմի և հեռաւոր արշաւանաց սէրը պահեցին (912):

Սարակինոսներն՝ Միջերկրականի կղզիներուն տիրանալով Իտալիոյ և Բրովանսի եզերքը կ'առ-

պատակէին և այն անդ այլ և այլ կայաններ կ'հաստատէին : Նոյն խնդրէն Ալպեանց արևմտեան կողմերն մինչև Մեծ Ս. Պէրնար և Ս. Մարիս գրասեղին : Այսպէս Բաալիոյ և Քրանսայի մէջ եղած հազարակցութիւնը կարելով արեւորները կ'կողոպտէին և Ալպեանց ստորաբաշտում քաղաքները կ'աւերէին : Բաալիա և Քրանսա երկար պատերազմներէ ետք՝ ազատեցան այս աստատակիչ ազգէն :

Հաւնգարացիք կամ Մաճուր և Սլաւներն քանի մ'անդամ արշաւեցին Գերմանիա թմարուն, և սակալի աւերումներ րբին . Հենրի Հաւորա և Մեծն Ալմոն զանաք վանեցին : Այն ատեն այս բարբարոսներն հաստատ բնակութիւն գտան Եւրոպա և քրիստոնեայ եղան : Այս կերպով Պոհեմպոյ, Մորաւիոյ, Բոլանիոյ գրասեղիններն և Հունգարիոյ թագաւորութիւնը հիմնուեցան :

Բաւարացոց շրջանն էլիստոյ սրբէնէք. — Բարբարիկ շրջանին շորս դարերն Եւրոպան սակն ու վրոյ ըրեր էին : Ամեն բան սլաւոնաւոր եր, կրօն, բարք, կառավարութիւն, մինչև անգամ ժողովուրդները : Այս անդ շարի խոսիչք թէ ինչ փոփոխութիւններ կրեց նաև կրօնն, այլ պիտի բացատրենք թէ ինչպէս կազմուեցան նոր ազգաբնիւնները, որ այս շրջանին մէկ ամենեկարեւոր արգիւնցն է :

Պէտք է որոշել թէ ինչ անցաւ հռոմեական պետութեան սահմաններուն մէջ և ինչ անանցաւ դուրս : Յունաստանի, Իտալիոյ, Գալիոյ, Սլաւոնիոյ և Մեծն Բրիտանիոյ հին ժողովուրդներն որ քիչ շատ հին և մասնաւորապէս հռոմեական քաղաքակրթութեան ներքե կրտսեպան, ամենքն ալ քիչ շատ բարբարոսաց արշաւանքին հետևութիւնները կրեցին (Յունաստան, սլաւոնացի

արշաւանք, միւս երկիրները՝ գերմանական արշաւանք, աստուցեց զաստ՝ Սպանիա՝ արարական արշաւանք)։ Հարասային երկը թերակզգինները միայն այնքան շփոխուեցան բարբարիկ ներգործութենէ և իրենց ներքին բնութիւնը քիչ շատ պահեցին, ինչպէս Յունաստան՝ հելլենական տարրը պահեց, Իտալիա՝ հռոմեականն և Սպանիա՝ իրերա—հռոմեական տարրը։ Կրքոր այս երկիրներուն մէջ նոր ազգութիւնները կազմուեցան՝ այն տարրերն որոշակի երեցան։ Վաւրից մէջ Գերմանացի և Պալլո—Հռոմեացի ժողովուրդներն իրարու հետ խառնուեցան, բայց այս խառնուրդն ավել տեղ նոյն համեմատութեամբ չեղաւ։ Հարասային կողմը (Իրաքան, Լանկասկ, Ակուրտանիա) զալլո—հռոմեական մասն աւելի մեծ էր. հիւսիս և արեւելեան կողմը՝ Հռոմոսի տահմանազլխան զոաց՝ զալլո—հռոմեական ժողովուրդը կիրավին ընկուեցաւ և Գերմանացիք այնքան շատցան որ նոյն երկիրներուն ժողովուրդն էսպէս գերմանական եղաւ։ Կեդրոնական Պալլելից մէջ թեև բազմութիւ Գերմանացիք հաստատուեցան, բայց Վաւրո—Հռոմեացիք աւելի զօրաւոր եղան, Այսպէս հին Վաւրիա երկու որոշ մասի բաժնուեցաւ. մէկ մասն, որ զալլո—հռոմեական մնաց և Ֆրանսան կազմեց, և միւս մասն, որ գերմանական մնաց և Գերմանիայ հեռուեցաւ։ Նոյնը պատահեցաւ նաև Հելլովիսիա. արեւմտեան Հելլովիսիան հռոմեական մնաց կամ ուսմանեան, մինչդեռ արեւելեան Հելլովիսիան Գերմանիկ եղաւ։ Մեծն Իրքտանիայ մէջ՝ Պրեւանեան ջեղը մտտամբ ընկուեցաւ և անոնց տեղ Սալտաններն անցան և երկիրը գերմանացուցին։ Վալլենսի զաւաւր՝ որ բնիկներուն ապաւենն եղաւ, կեդրական կամ զալլիական ազգութեան բեկորները պահեց, նոյնպէս և Իրքանտաւ։ — Մեկ խոսքով՝ հռոմեական պետութեան մէջ հռոմեական տարրը յաղթանակեց, և ազգութիւնները դուսն մնացին, գերմանական արշաւանքն իրենց զոաց մեծ ազդեցութիւն չտանեցաւ ու տահմանազլուիները միայն Գերմանիկ դարձան։ Իսկ հռոմեական կայսրութենէ դուրս գտնուած հին ազգութիւնները գրեթէ շփոխուեցան, Գերմանիայ ժո-

զովուրդները Գերմանացի թնային, իսկ Սարմատից (Ռուսից) ժողովուրդները՝ Ալավ. միայն, թէև Գերմանացիք Արևմտեան զաւառներու մէջ երկիրներ գրուեր էին (Հաննասի ձախ արկերուն զրայ և Մեծն—Բրիտանիոյ մէջ) սակայն Արևելեան կողմն կորուսին: Իրոք՝ այս Ալավներն՝ Ախազուլա, Օսեր, Գանուլ և Սալ գետերու կողմերը յառաջանալով՝ այն տեղերը զանուոյլ երկիրներուն արեւեր էին, որ երբեմն զերմանական էին, Այսպէս երկու որոշ մասերու կ'ըսանուէր Եւրոպա. —) Հին հռոմեական կայսրութեան ժողովուրդներն, որոց մէջ էին յաճական և ուրիշ ռոմանական կայսրութիւնները (իտալական, սպանիական և ֆրանսական). Բ) Կայսրութենէ զուրս զանուոյլ ժողովուրդներն որ հին քաղաքակրթութեան ազդեցութենէ ազատ թնայեր էին, այս վերջիններն ալ կ'ըսանուակէին սլավեան ազգութիւնները (Ռուս, Ղեհացի և այլն) և զերմանական ազգութիւնները (Ալլըման, Գաննցի, Հուկասացի և այլն):

Ին զարուն՝ երկու գլխուոր աշխարհ կար, որոց իւրաքանչիւրն երկու մեծ պետութեանց կ'ըսանուէր. քրիստոսանեայ աշխարհը, որ կ'ըսանուակէր յաճական և ֆրանկեան կայսրութիւնները. արարական աշխարհը, որ կը ըսանուակէր Պաղատասի և Գորատոյի ամփրայեաւութիւնները:

ԱՆՍՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ. — Բարբարիկ ընկերութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցեր էր: Այլ և այլ պարագաներու ներգործութեամբ՝ ին զարուն մէջ՝ «սաստ»-ն ըսուած գրութիւնն ամեն ժողովրդոց մէջ մտեր էր: Այս գրութիւնը ժամանակին պիտոյից ու միանգամայն արասքին պարագայից արգիւնքն էր:

Արդարեւ՝ ընկերութեան բոլոր զասերը սոյն գրութիւնը հաստատուելուն զործակից եղան: Միտ—Պիտերը կամ Ալն—ալանները՝ իրենց բարբարիկ բնասրութեան գրոջը պահելով՝ բնաւ իշխանութեան մ'առնէ զուրս ձուել չէին ուզեր և կ'ըմուսկն իրենց բոլորտիքը գրուուոյ մարդոց զրայ արայեաւել: Այս անկախութեան

և արքայազնութեան սերը կանանաւոր կառավարութիւն մը հաստատելու արգելք եղած էր; Ի զուր թագաւորաներն արքունական իշխանութիւնը վերականգնելու փորձ փորձեցին. մեծամեծները միշտ զեմ կեցեր էին; և եթէ պահ մը Հարլանցն զանոնք զտակց՝ իր յաջորդներուն օրով նորէն զլուի վերջուցին: Նախ վարլովինկեան կայսրութիւնը բաժնելով՝ ետին ութ թագաւորութիւն կազմեցին Յոյրն Հարլ զահէն վար առնլէն ետք: Ապա տեսնելով որ նոր թագաւորներն ալ արքայական իշխանութիւնը պահպանել և իրենց երկիրները միացընել կ'ուզեն, մեծամեծները զեմ կեցան և ոչ միայն կատարեալ անկախութիւն պահանջեցին այլ նաև ուղեցին որ իրենց կալուածոց մէջ վեհապետ լինին: Այսպէս ազնուականները հեռացնեալ վեհապետ եղան, իրենց երկիրներուն մէջ, Կանսերն իրենց սեպհականեցին թագաւորներուն կողմէ իրենց արուած իշխանական պատիւները, այնուհետեւ թէ ազնուական և թէ կոնս երկրին իշխանները կոչուեցան: Հաս մը թագաւորութիւններ՝ որ 888ին հաստատուեր էին, անհետ եղան և միայն Ֆրանսայի և Գերմանիոյ թագաւորութիւնները մնացին:

Իսկ այն մարդիկ որ զօրութիւն շունէին և մեծամեծներուն բնութենէ կ'առաւարէին՝ առանց թագաւորին պաշտպանութիւն ստանալու՝ տարկուեցան ազնուականեմ՝ օգնութիւն ինքրել և անոր հպատակ դառնալ:

Վերջապէս անընդհատ պատերազմներ՝ որ անիշխանութեան արգիւնք էին; և թէ և թ դարերու Գոթո-գոթոսոց նոր արշաւան առաական իշխանութիւնը տարածելու բաւական ոյնեցին; Քանի որ թագաւորները չէին կարող պաշտպանել մարդիկը թէ ներքին անիշխանութեան թէ արտաքին յարձակումներու զեմ; բնապէս մի և նոյն տեղւոյն բնակիչներն ազնուականաց պաշտպանութեան կ'ըզիմէին: Իշխաններն ալ սեպանե ու բարձր տեղուանց զգեակներ ու բերդեր կ'ընէին որպէս զի ինքիներէն և իրենց մարդիկը պաշտպանեն; Այսպէս առաւականութիւնը կ'հաստատուեր տակնուվրայ եղած ընկերութիւնը պաշտպանելու համար:

բնօրինակ չէր: Ազնուականներու և հպատակներու մէջ եղած յարաբերութիւններն սովորաբար կաշուածատէրներու և ազարակազաններու մէջ եղած յարաբերութեանց կ'անմանին: Ինչպէս որ կաշուածատէր մը շէրնար փոխել, մարնակաշուժեան պայմանաժամն առաջ՝ և ազարակազանին հաւանութիւնը շտապ՝ անոր հետ ըրած պայմանագիրը, նշնպէս ազնուական մը չէր կրնար առանց իր դատարութեան ասկէ գանձուողներուն հաւանութիւնը ստանալու, իր հոգին օրէնքն ու սովորութիւնները փոխել: Չէր կրնար այժմեան թագաւորներու պէս, պետութեան շահը պատճառ բանելով՝ ըստ հաճոյս՝ նոր օրէնք հաստատել կամ նոր տուրք դնել: Այսին պէտք աւատական իշխանն պետութեան գլուխ չէր, այլ պարզապէս հոգի մը տէրը, և այն հոգին կամ երկրին այլ և այլ իրաւունքներ կապուած էին:

Իշխանները տեսակ մը դատապետութիւն կամ նախապետութիւն կ'կազմէին, որու գլուխն էր թագաւորը: Թագաւորին վար կ'գտնուէին մէք սուրբատները կամ մէք հպարտները. կային (դո՛ւտեր կամ երբեմն իմեօրն իսկ) որ՝ ըստ կարգի՝ իրենց իրաւասութեան տակն ունէին ուրիշ հպատակներ (թեօեր, պատճճներ (սեպուհ) կամ սուրբտներ): Ասկէ զատ՝ մի շատ ստորին հպատակներ կային: Հպատակին մեծաւորն սուրբտ, և այն երկիրը՝ զոր հպատակն իր աւատապետէն ստացած էր, սուր կ'կոչուէր: Իսկ այն արարողութիւնն որով հպատակ մ'աւատը կ'ընդունէր իր աւատապետէն պաշտօնադրութիւն կ'ըսուէր:

Աւատապետը պարտուր էր պաշտպանել իր հպատակը, այն ալ կ'պարտաւորէր մեծաբել իր աւատապետն և անոր օգնել: Հպատակն իր իշխանը կ'մեծաբել անոր առջև ծուր գնելով՝ մեռցն անոր մեռաց մէջ, յայտարարելով որ իր տղան է, և անոր հաւատարմութեան երդում կ'ընէր: Այս մեծաբանքը տալէն ետև՝ հպատակին գլխաւոր պարտաւորութիւնն էր՝ իր սուրբտին հետ երթալ պատերազմ խուճը մը մարտիկներով և որովհաջ ժամանակի մը համար (որ աւատին կարեւորութեան

հասկանալի փոխակեր, 20, 40 կամ 60 օր)։ Երբ որ հաստակն իր պարտաւորութիւնները չէր կատարեր, աւատապետը դատարանի մ'առջև կ'կոչէր զանի և այս դատարանն ամբաստանեալին հաստարձեղէ կ'ըսողանար։ Իշխե հպարտակն դատարանէն զոհ չլինէր կամ եթէ ինք իր աւատապետին զեմ գանդատներ ունենար, բարձրագոյն աւատապետին կ'ըսողորէր, այսինչն ասոր մեծաւորին։ Բայց շատ անգամ իշխանները դատարաններու վերջ կ'մերժէին և չաւ ևս կ'հասնարէին զեղբոր վճակ իրենց դատը։ Այս է պատճառը բազմութիւն Եսոնասար պատերազմերու, որ միջին դարու պատահաններն էին և որ սիրելի էին ազնուականներուն՝ իրքև անցին արածուսութիւն մը։ Մէն մի իշխան աւատապետ ու միանգամայն հպարտակ լինելով՝ մէկ կողմ կ'ընար իր հպարտակները հնազանդութեան մէջ պահել միւս կողմ աւատապետին զլուխ քաշել, և այս կերպով աւատական ընկերութիւնը քարտու պատերազմի մէջ կ'զանուէր։ Այսպէս ավեն մէկ իշխան իր հողին մէջ վեհապետ մ'էր, որ թեև ուրիշ վեհապետէ մը կախում ունէր, բայց դարձեալ կերպ մ'ինքնարթնութիւն կ'փայտէր։ Հետեւապէս Իւրոպա մի շատ աւատական երկիրներէ կ'ըսողանար, Սոփորաբար Բաթասարաթիւնները բաժնուած էին քրտաթիւններու, որոց ավեն մէկը Կոնստանտնուպոլսէ կ'պարտանակէր, և այս կանալութիւններն ալ պատճառաւորութիւններն էին։

Եկեղեցի. Բաթասարաթիւն. հասարակարգ. — Աւատական գրութիւնն այնքան տարածուէր էր եւրոպական ընկերութեան մէջ՝ որ նախորդ հիմնարկութիւններն անգամ այդ գրութեան ենթարկելու ստիպուեցան։ Այսպէս Եկեղեցին աւատական դարձեր էր, Եպիսոպոսներն ու թեմները ժառանգական կալուածներ ունէին, ինչպէս որ իշխաններն աւատներ ունէին։ Աւատապետներ ունէին և իրենք ալ աւատապետներ էին։

Թաթասարաթիւնն ալ աւատական դարձաւ, այսինչն վեհապետական չէր ալլ պարզապէս աւատապետական։ Հետեւապէս թաթասարն ալ իշխան մ'էր այս տարրերու

Թեամբ որ աւատական նախարակաւ թեան զլուխը կը սեպուէր և ուրիշ աւատակեան կախում չունէր: Բայց այս աւատակաւ թեամբ 'ի սկզբան ընդարձակ իրաւունքներ չէր վայելէր: Մեծ աւատական իշխաններն ինքզինքներն զրեթէ անոր հաստար ու անկախ կ'սեպէին: Շատ վեճերու մէջ սոխարութիւն կար գերին աւատակաւն գիտելու: հետեւապէս Թաղաւորն իրաւունք կ'ստանար ոչ միայն իր անմիջական հարստական գործերուն խառնուիլ այլ նաև իր իրաւասութենէ զուրս զանուայ հարստականն: Այսպէս Թաղաւորը քիչ ասեմնէն երկրին մեծ զատաւորն եղաւ: իր դիրքին օգուտ քաղէց որպէս զի թագին յուր հին պահանջումները ստանայ և իր անուանական աւատակաւ թեանը շքմարխտ վեհապետութեան զարմընէ:

Ա երկրպէս +աղաւնէրը, մինչև անոնք որ Հառնուցեցուց ժամանակէն քաղաքակաւական իրաւունքներ կ'վայելէին, աւատական գրութեան ենթակայ եղան, ինչպէս նաև ուղտա մարդիկներու հասարակաւ զգնէրն, որ զերմանական ծաղումն ունէին: Աստիները այս հասարակաւ զգնէրն աւանդին վարչութիւնն ունէին և կայսեր կամ կայսերական զատաւորներու իշխանութենէ զատ իշխանութիւնն մը չէին նանչէր, թէ հասեակական քաղաքներ թէ զերմանական հասարակութիւններ քիչ քիչ աշխարհային կամ եկեղեցական աւատակաւներու լինն սակ ընկան: Ասկայն շատերն իրենց այլ և այլ մասնաւոր իրաւունքները պահէցին: Երբոր հաշտարար երբեմն բուան միջոցութաղաւորներէ ու իշխաններէ նոր նոր արտոնութիւններ աւին և քիչ ասեմնէն ոչ միայն իրենց նիւթական շահերը վարելու իրաւունք այլ և արքունի իրաւունքներ ալ ստացան, ինչպէս զատաստան, պատերազմ ընել, զաշնակցութիւններ կազմել: Այն ասեմն իշխաններուն հաստար եղան և միանգամայն վեհապետական, որչափ որ աւատական գրութիւնը կ'ստանէր, այսինքն միայն թաղաւորին կամ իշխանի մ'անուանական աւատակաւ թեանը կ'նանչէին:

Այս քաղաքային կամ զեղզային հասարակութիւններն

սովորաբար հասարակարգն էր անուամբ կ'ընչուին, Հասարակարգ և իշխան իրենց խոխոզարն իրաւանց վրայ մշտ վեճի մէջ էին և զենքի կ'դիմէին, մեկ կողմէ իշխաններն՝ որ ապստամբները զուլեն, միւս կողմէ հասարակարգներն՝ որ բռնաւորի մը լուծը թոթուեն: Այս պարաշային ելքն ամեն տեղ միտքինակ շեղաւ: Մի շատ աւատական երկիրներու մէջ՝ միապետութեանց մեզ ընկան հասարակարգները: իրենց քանի մը վարչային և քաղաքային արտոնութիւնները պահելով՝ իրենց ինքնօրինութեան թիւնք կորուսին (այս է դաշն կռել, պատերազմ ընել և ուրիշ արքունի իրաւունքներ): Սակայն ումանք իրենց հասարակային եութիւնը պահեցին, ինչպէս հելլենիստներն հասարակարգները, որ մեծցան միջին դարու մեկ եական սկզբունքի վրայ կախնելով, այս սկզբունքն էր անհատներու իրաւունքն, իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու և ընկերակցութեամբ ու դաշնակցութեամբ ապահովելու: Աւրիշ տեղեր՝ Եւրոպայի մէջ՝ միապետական սարքն որ աւատական դրութեան մէջ էր, կ'յաղթանակէր և ամեն բան կ'կլլէր: Այս միապետական սկզբունքը միջին դարու վերջերն աւելի կարեւորութիւն պիտի առնէր, նշմարէս նոր ժամանակները: Բայց մեր օրերը հանրաժարական սկզբունքն հետզհետեւ կ'զարգանայ, իր իրաւունքը կ'ստանայ և անոր ապագան ապահովեալ կ'երևի:

ԱՌՏԱԿԱՆ ՀՐԶԱՆ

(888—1270)

Առաջին շրջանը Հարլանյնի կայսրութեան
բաժանումէն մինչև Խաչակիրներու վախճանը կը
հասնի : Ինչպէս որ անունէն կ'երևի՝ իր գլխա-
ւոր նշանակն է բնկերութեան — առաջին կողմ-
ներու—նէն : Թ և Ժ դարուն՝ առատական դրու-
թիւնը կ'հաստատուի : ԺԱ, ԺԲ և ԺԳ դա-
րուն կ'տիրապետէ և իր բարձրագոյն աստի-
ճանը կ'հասնի : ԺԳ և ԺԵ դարուն՝ այսինքն
հետագայ շրջանին մէջ՝ կ'սկսի բնկնիլ :

Առատականութեան ժոյրը կ'կանգնի արևմտեան
Եկեղեցին : Առատական ոգին և կաթողիկոսի ոգին
բոլոր բնկերութեան մէջ կ'մտնէ : Եկեղեցւոյ
և առատականութեան միութիւնը կ'յայտնուի
մանաւանդ այն գիշարակաւան սրայբարին մէջ
որ մահմէտականութեան դէմ կ'մղուի : Քրիս-
տոնեայ աշխարհն, որ մինչև այն ատեն Մահ-
մէտականներէն ետ մղուեր էր, Խաչակիրներու
ժամանակ յարձակողական գիրք մը կ'առնու : —
Սակայն առատականութիւնն ու Եկեղեցին տար-
բեր ուղղութիւն տնկին և ստեպ իրարու դէմ
կ'երնէին : Պաշտօնաբարոնէն վէճն՝ ԺԱ դարուն
վերջերը, ամենէ մեծ կռիւն է այս երկու զօ-
րութեանց մէջ : Այս կռուին մէջ Եկեղեցին
կ'յաղթանակէ և այնուհետև բնկերութեան վա-
րայ կ'տիրապետէ ԺԲ և ԺԳ դարերուն մէջ :
Ինչպէս որ Գի (1200) քահանայապետութիւնն
չօտքի անտիւն բարձրագոյն իշխանութեան մի-

Չոյն է : — Աւերջացէս՝ աւատականութեան և Եկեղեցւոյ մօտ՝ ուրիշ երկու իշխանութիւններ կ'ժայտին , այս է Բարձրագոյն և Հասարակարգներն , որ քիչ շատ անոնց յազմելով կը մեծնան և կ'երպով մը նոր ազդութեանց նորոգիչ կեդրոնը կ'դառնան : Բայց թաղաորութիւնն՝ իբրև հ' առելի զօրաոր լինելուն՝ ի վերջէ կ'յաջողի բաժնուած Հասարակարգներն իր մէջ անփոփել :

Այս շրջանին մէջ՝ արեւելեան և հիւսիսային Եւրոպան դեռ անջատ կ'մնայ : Արևմտեան և հարաւային Եւրոպան միայն ընդհանուր քաղաքական շարժման մասնակից կ'դառնա , և նոյն իսկ Եւրոպայի այս մասին մէջ՝ Սպանիա և յունական կայսրութիւնն իրենց առանձին կեանքն ունին , այնպէս որ այս շրջանին ընդհանուր պատմութիւնը էպպէս կ'սարունակէ՝ մէկ կողմէ Իտալիան և Գերմանիան , միւս կողմէ Ֆրանսան և Անկլիան : Իրանի՝ աւատական ժամանակներու պատմութիւնը բաշտրտվին ցեղական է : Բայ ի Խաչակիրներէն՝ եւրոպական մեծ դէպք մը չկայ , և այս դէպքին հետ կապուած է Արեւելեան կայսրութեան և արաբական տէրութեան պատմութիւնը : Նոյնպէս տեղական են պատերազմները . միայն մէկ քանին ազգային պայքարներու բնութիւնն ունին , ինչպէս են Ֆրանսայի և Անկլիոյ մէջ պատահած պատերազմները , Գերմանիոյ կայսեր և լուսաբարեան հասարակութիւններուն մէջ , մանաւանդ Սպանիացւոց և Մարիտեմաչւոց մէջ մղուած պատերազմները :

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ԻՏԱԼԻԱ

Ժ Գործն զնչ ԺԳ Գոր :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Ստանդարտ յեւ — Գնե Գրանդանտ յեւ :

(1887—1924)

Բարեկենդան լերնն կոչուեալ : — Ալլաման-
 ներք՝ Շարլ Յոյրն ակամէն վար առնելն ետե՛
 Շարլմայի ընտանիքն Առնալը գահը հանե-
 ցին : Այս արիասիրտ թագաւորն Ասրմաններուն
 վրայ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ՝ Առնալի
 մօտ, և ապա իր Չառնալիպոս որդին Առնալ
 դաւաճին մէջ դուքս կարգեց : Իր կեանքն ան-
 ջուց պատերազմելով բարբարոսաց զէմ որ շորս
 կողմէ իր ակրութիւնը կ'արշաւէին : Իտալիան
 Գերմանիոյ միացնելու և Շարլմայի կայսրու-
 թիւնը վերականգնելու ջանաց : Իրօք Հոսմ՝ քա-
 ղաքն առաւ և կայսերական թագը գլուխը գնե-
 լով՝ միւս թագաւորները տախտեց որ իր վերին
 աւատապետութիւնը ձանձնէ : Սակայն Մաճաթ
 իրենց ասպատակութիւնները կ'շարունակէին և
 Շանուլ անոնց զէմ ելնելու կ'սրաարատուէր
 երբ մեռաւ իր գահը թողլով Առնալ որդւոյն :

որ համար մահանումը ստացաւ : Այս թագաւորը նշանաւոր գործ մը շարաւ և անդաւակ մեռաւ 911ին, մինչդեռ սլաւիան և մաճառ բարբարոսներն իր աւերութիւնը կ'արշաւէին : Այս թագաւորին հետ վերջացաւ Քարլովինկեանց ցեղը և այնուհետև թագաւորութիւնը ընարահան եղաւ :

Վերստէն ստորոշումներ. — Շարքնայնի զերգաստանին համեմտութիւն՝ Վերսանիա ազատութիւն ունեցաւ ինքն իր իշխաններն ընտրելու և իր նախկին քաղաքական սովորութեանց դաճալու. մանաւանդ աղգուցին ժողովները նորին կազմեց և անոնց միջոցաւ իր թագաւորներն ընտրեց : Այս ժողովները կամ ստորոշումները (diètes) ոչ միայն դաքսեր և կամերեր կ'ընդհանային, որոց անդամակից էին նաև իրենց հպատակները, այլ նաև վերին կղերին, այսինքն արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ և արքաներ : Վերստէն աւատաւունքին էին Ստորոշում, Պատկերայն, Ֆրանսիայ և Ստորոշումները :

Քանթար Ա. — Աւագածողովք՝ Տրիքտեր քաղաքը գումարուելով թագաւոր մ'ընտրելու ձեռք գարկաւ : Մինչև այն ատեն սուսարասացի ֆրանկները տիրելէին Վերսանիոյ, ինչպէս նաև ֆրանկեան բոլոր երկիրներուն : Աստի Ֆրանսիայ, որ Վերսանիոյ մէջ բնակող սուսարասացի ֆրանկներն էին, կ'ուզէին որ իրենց նախահարց աւերութեան տիրանան : Քայց Սարսաններն՝ որ իրենց անհաշտ հակառակորդներն էին, բնաւ փափաք չունէին աւելի երկար ժամանակ անոնց լուծը կրել և իրենք ալ կ'ուզէին Վերսանիոյ համար թագաւոր մ'ընտրել : Սակայն իրենց դաքոր Ալան՝ տարիքն առած լինելուն

Թագը մերժեց և իբրև յաջորդ առաջարկեց առաջաժողովին ընտրութեամբ Քոնրադ Գրանդեյնի, որոտը, Գրանդեյնի, Գրանդեյնի իշխանութիւնն երկար շտեյց, և իբր հպատակներուն ու Մաճառաց զէմքանի մը պատերազմներ մղեց : Հայրենասիրութեան կամ Ոթոնի վեհանձնութեան համար երախտագիտութեան շարժեալ՝ Գրանդեյն և իրեն յաջորդ ցուց Ոթոնին որդին Հեյնրի Ստեփան, որ իբր յայտնի թշնամին, բայց ամեն յաջողակ իշխանն էր դերմանական թագաորութիւնը վերականգնելու :

Հեյնրի Հասարին Գրանդեյնի իշխանութիւնը. — (919-936) Այս իշխաննն որ Հասար մականունն առաւ (վասն զի թուշուն որսալու ասեանն իրեն ծանուցին թագաոր ընտրութիւն) Ալլամայնի ամենէ մեծ թագաորներէն մին եղաւ : Նախ սկսաւ ապստամբ մեծամեծները զսպել, և Մաճառաց ասպատակութեանց վերջ տալ : Այս ատենները Գերմանիոյ մէջ քաղաքներ չկային : Ժողովուրդը գաշտեցր ի բնակէր, նոյն իսկ գութներն և թագաորները՝ որսորդութեան համար՝ տեսակ մը բանակասեղիններու մէջ կ'ապրէին և այլ և այլ տեղեր կ'շարժէին : Իսկ հպատակները՝ առաքի ձեռով անոնց ոտնիկ կ'ընէին : Աստի բարբարոսներն անարգել կ'մտնէին Գերմանիա և ամեն տարի քանի մը գաւառներ կ'աւերէին, կ'կողոսրէին և շատ բնակիչներ գերի կ'տանէին : Սակայն Հենրի այս բարբարոսաց զէմ մի անգամ մեծ յողթութիւն մը ամենալով անոնց մէկ իշխանը զերի բռնեց և ինն

տարուան զինադուլ ստացաւ : Այս զինադուլն օգուտ քաղելով՝ Հենրի իր տէրութիւնը բարեկազմեց, թէ՛ ներքին թէ՛ արտաքին թշնամիներու դէմ պաշտպանելու համար այլ և այլ բարեկարգութիւններ բրաւ : Իր զինուորները՝ Մաճառաց պէս՝ ձիով պատերազմելու վարժեցուց, բերդեր շինեց և այլ և այլ տեղեր պատերով շրջապատել առաւ որպէս զի ժողովուրդը պատասպարուի, և այս տեղերը քաղաքներ եղան, այսպէս Հենրի Հինգիւրդ տարուայ մահանուան արժանի եղաւ : Ասկից զատ՝ սահմանադրու ինները պահպանելու համար՝ սահմանապետներ հաստատեց (marchants) կամ սահմանադրիկ կամներ, որոց մէջ նշանաւոր եղան, Պրոմպտուրէի սահմանապետութիւնը, որ Սաքսոնիոյ կամ սութեան ներքեւ էր, և Աստրիոյ սահմանապետութիւնը՝ որ Պափիկրայի գլխութենէ կախում ունէր : Այսպէս տէրութեան տկար կողմերն ամրացրնելէն ետեւ՝ Հենրի պատերազմ բացաւ Մաճառաց դէմ, որ Գերմանիոյ պատահան էին և նշանաւոր յաղթութիւն մը տարաւ (Մերպրոմպտուրի մտա՝ Անգլիոյն արեւմտեան կողմը) : Նոյնպէս Սլոններն և Դոնեյքէր՝ որ արեւելքի ու հիւսիսի կողմէ կ'արշաւէին՝ վանեց : Աերջապէս ստիպեց Պալեմոյ գուքն որ իր վերին առատապետութիւնը ճանշէ, և Լոքէն գաւառն առաւ, զոր Ֆրանսայի թագաւորներն ՚ի գուր կ'պահանջէին : այս երկու գաւառներն այնուհետեւ Գերմանիոյ պետութեան միացան : Հենրի Հում պիտի երթար կայսերական թագը կայսերու երբ մեռաւ 1360 :

Հենրի Հաորան սարսնեան ցեղին հիմնադիրն եղաւ, որ հինգ վեհապետ առաւ Գերմանիոյ, այսինքն, Հենրի Ա, Մեծն Ռթան Ա, Ռթան Բ, Ռթան Գ և Հենրի Բ :

Մէջն Ռթն. — Հենրի Հաորանն յաջորդեց Ռթն, որ Մէջն կոչուեցաւ, և Էքս-լա-Հարէլի մէջ Գերմանիոյ թագաւոր ընտրուեցաւ : Ռթան իր նշանաւոր գործերով հայրը գերազանցեց : Իր բոլոր իշխանութիւնն՝ որ երեսուն վեց տարի տեկց (936-972) շարունակ պատերազմներով անցուց և տէրութիւնն ընդարձակեց : Նորեկի աւազանին զսպեց, Լորէնի, Պափիէրայի և Պրանքանիոյ գուքսերը պաշտօնէ ձգեց և անոնց կալուածքն իր ազգականներուն շնորհեց, որ սակայն իրեն մեծ նեղութիւններ պատճառեցին : Մաճառներն՝ նորէն յաղթուելով Գերմանիոյ վրայ յարձակելէն դադրեցան և Մահաւորանի մէջ մնացին : Երբոր Ռթան տեսաւ որ իր իշխանութիւնը կատարելապէս հաստատուած է, մտածեց Արմաիկէ կայսր լինիլ : Այն ատեններն Իտալիա բոլորովին անիշխանութեան մէջ էր : Լոմպարաացի քաղաքներու բնակիչներն՝ իրենց պարիսպներուն մէջ պատսպարուած իրարու հետ կ'կռուէին, մեծամեծները կ'հարստահարէին զխղացիքը և քաղաքներու դէմ կը պատերազմէին, վերջապէս Վենետիկ, Բիզլայի և Ճենովայի զաճառական հասարակապետութիւնները սկսեց էին զօրանալ և իրենց ծովային իշխանութիւնը հեռունքը տարածել : Այլ և այլ գուքսեր և իշխաններ հետզհետէ Իտալիոյ Բագար լինելու ջանացեր էին :

Այսպէս Պարկոյնի թագաւոր Ռոսալֆ Բ. Աւելի թագաւոր Հէ-կ և իր որդին Լոթէր՝ յաջորդաբար տիրեցին Իտալիոյ վրայ. ինչպէս նաև Պէր-նէ՛է՛ Իվրէի՛ Ժառիգը՝ Ոթոնէն օգնութիւն առնելով՝ գնաց այս վերջին իշխաններուն դէմ պատերազմելու : Հիւկ ստիպուեցաւ վանք մը քաշուելու, մինչդեռ Լոթէր որդին թունաւորուելով մեռաւ : Այն առնն Պէրանժէ ուզեց Լոթէրի այրի կինն՝ Ադէլայտէն՝ իր Աբուլդէր որդւոյն հետ կարգել, որպէս զի Իտալիոյ իբրև օրինաւոր թագաւոր ճանչցուի : Բայց Ադէլայտէ, այս նորապի աւ գեղանի իշխանուհին, որ Ռոսալֆ Բ թագաւորին դուստրն էր, մերժեց այս ամուսնութիւնն և խոյս տալու փորձ փորձեց, բայց բռնուելով Պէրանժէի վատազգի կնոջ հրամանաւ՝ Պարոպի բերդին գնդանք նետուեցաւ : Սակայն հաւատարիմ կրօնաւոր մը ստորերկրեայ ճամբայ մը քանալով՝ մինչև Ադէլայտէի քանար հասաւ, զանի առաւ Պարտայի լճին գիմացի եզրը հանեց և եղէգններու մէջ պահեց : Չկնորս մը քառական առնն անոր խնամք տարաւ, մինչդեռ կրօնաւորն խեղճ իշխանուհւոյն քարեկամները գանելով՝ գործն իմացուց և անոնց միջոցաւ Պարոպի գլխակն ապաւնն մը գտաւ : Ադէլայտէ այս տեղէն Ռոթոն թագաւորին նամակ գրեց և անոր օգնութիւնը խնդրեց, առաջարկելով որ գինք կին առնու և Իտալիան իբրև օժիտ : Գերմանիոյ թագաւորն այսպիսի պատեհ պարագայի մը կ'ըստատէր իր խորհուրդն՝ ի գործ գնելու, այս է կայսերական պետութիւնը հաստատելու համար :

Ուստի Ալպեան լեռներէն անցաւ, Պերանձէի յաղթեց, Ադէլայիտէին հետ պատկուեցաւ և Մէլնի մօտ՝ Մծչո քաղքին մէջ Իսաիոյ Բուզուրէ թագ դրաւ։ Հաստ ատենէ ետք՝ երբոր Հոռմ արշաւեց, Ոթոն կոչու օծուեցաւ Պապին ձեռօք ԳԵՂին, ինչպէս օծուեր էր երբեմն Հարլմայն։ Այսպէս հիմնուեցաւ Գերմանիոյ կոչուեալ իննն, որ միանգամայն Հոռմի հետ արք կոչուեալ կ'ընչուի, որ կ'պարունակէր ոչ միայն Գերմանիան այլ և Իտալիոյ մեծ մասը։ Գերմանիոյ ու Իտալիոյ այս միութիւնն բոլոր միջին դարու ժամանակ տեւեց և երկու ժողովրդոց ընթացքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ։

Պարսկերէն ժ. գրուած. — Այն ատեններն Հոռմ պապական աթոռն անթափ վիճակի մը մէջ էր, Գոռուանիէ Լուդուիկ և իր Մարտին ազդեցը, որ անտապալտեմամբ կորսուած կին մ'էր, ուղարկուեալ պապերուն վրայ կ'իշխէին, և ատեն խիստ զայնթակեցի կեանք մը կը վարէին, Այս պապերէն մին էր՝ Եւթիմիոս ժԲ՝ որ Գերմանիոյ թագաւորը կոչու պապէր էր, Բայց երբոր կղերն սկսաւ դանդաղել այս պապին դէմ, ըսելով թէ մեծ յանցանքներ գործեր է, Ոթոն կրօնական ժողովի մը ձեռք գանձի աթոռէն վար ձգեց և հրամայեց որ այնուհետեւ պապին ընտրութիւնն միշտ կոչուեր կողմ հաստատուի։ Հոռմ ժողովուրդն ու կղերն երդմամբ խոստացան պապ ընտրել ասանց կոչուեր հաւանութեան, Սակայն իրարու հակառակ պապեր Հոռմ իրարու ձեռք յափշտակելով՝ մեծ անկարգութեանց պատճառ կ'ընէին, Ոթոն սպառնալով որ սաստիկ պատեց, և մինչև անգամ Հոռմի շատ մը պաշտօնակալներ ձեռնել ու սպաննել տուաւ։ Վերջապէս՝ Ոթոն ուղերով հարաւային Իտալիոյ ալ տիրել։ Ս. Պաւլոյ կոչուեր (Նիքիտորոս Փոլսո) աստիարկեց

որ Թեոփանէ իշխանուհին իր որդւոյն կնութեան տայ, կայսրը չընդունէց այս առաջարկութիւնն և պատերազմ ծարկեցաւ երկու վեհապետներու մէջ, ի վերջէն երբ Յունաց կայսրը զահէն ընկաւ, խաղաղութիւն ըրին և Թեոփանէ իշխանուհին՝ Հուստինիանայ Բաբուսիին (այսպէս կը կոչուէր Գերսմանիոյ կայսեր յաջորդը) իրքն օժիտ բերաւ. Բուլղա և Գալաղիէ գաւառները:

ՈՒՆՔ Բ. ՈՒՆՔ Գ. ՀԷՆՐԻ Բ. — Ոթոն Մեծին յաջորդեց իր որդին Ոթոն Բ., որ արդէն իր Տօրը կենդանութեան ժամանակ՝ Հուստինիանայ թագաւորու կայսր օժուեր, և ինչպէս արդէն ըսինք, Թեոփանէի հետ ամուսնացեր էր, որպէս զի Քաալիոյ հարաւային երկիրներուն տիրանայ, եր զինուց զօրութիւնը ցցուց Փրանսայի թագաւոր Լոթերին, որ Լորէնի տիրել ուզեր էր Չանի վանտեց այդ գաւառէն և մինչև Բարիզ հալածեց: Իսկ ստորին Իտալիոյ բնակիչներն Ոթոնին զէմ ապստամբելով՝ Յոյներն ու Սիկիլիոյ Սարակինոսներն իրենց օգնութեան կոչեցին: Ոթոն հազիւ կարող եղաւ իր կեանքն ազատել այս պատերազմին մէջ և Նորէն Հուստինիանային զերազանալով՝ կ'ապարտատուէր Գալապրիա արշաւել երբ մեռաւ 29 տարեկան:

Ոթոն 6 տարեկան որդի մը կ'թողուր իր Թեոփանէ կնկան խնամակալութեան ներքեւ: Այս որդին էր ՈՒՆՔ Գ. իր դաստիարակն եղաւ երեւելին կերպէր որ վերջէն Սեղբէսարոս Բ պատին եղաւ: Երբ Ոթոն ինքզինքը կառավարել սկսաւ՝ Իտալիա գնաց՝ Պապին խնդրանօք. վասն զի Հուստինիանային ժողովուրդն ստք ելնելով՝ Պապին և Գերսմանիոյ կայսեր լուծք թաթառել ուզեց և

Քրէսէնդիոս անուն մարդը հիւպատոս ընտրեց : Ոթոն Հոսմը պաշարեց . ընակիչներն անձնատուր եղան այս պայմանաւ որ Ոթոն հիւպատոսին կեանքն ու Հոսմայեցւոց իրաւունքը յարդէ : Սակայն այս պայմանը չպահեց և Քրէսէնդիոսի գլուխը կտրել տուաւ : Հիւպատոսին այրի կինն Ոթոնին կեղծ բարեկամութիւն ցցուց և օր մ'անոր թոյն տալով սպաննեց 29 տարեկան եղած ասեմն :

Ոթոն Գին յաջորդն եղաւ Հէնրէ Բ որ սուրբ մականունը ստացաւ , վասն զի շարքաշ կեանք կ'վարէր և կղերին շատ պարգևներ կ'տար : Ա՛րսն թէ վանք պիտի քաշուէր Հենրի եթէ նոյն իսկ եկեղեցականներն անոր այս դիտաւորութեան դէմ չկենային : Հենրի տէրութեան ազնուականաց մանստանդ Պոլեւալ՝ Բոլոնիոյ դքսին դէմ պատերազմներ մղեց : Այս փառասէր իշխանն Սիլեշէն և Պոլեշէն իր իշխանութեան տակ առաւ միշտ կայսեր աւատապետութիւնը ճանչելով :

Հենրի՛ սաբսօնեան ցեղին վերջին թագաւորն եղաւ :

Այս երջանն նոր իշխանութեան ընթացք . — Գերմանիոյ կայսրները բոլոր տէրութեան վրայ իրենց ունեցած բացարձակ իշխանութիւնն երկար ասեմն չպահեցին : Դուքսերը, կոմսերն և ուրիշ պաշտանակաւներ կայսրութեան երկիրներն ու իրաւունքը գրաւեցին , և քիչ քիչ իրենց կառավարած երկիրներուն տէրերը դարձան : Այնն ըրին նաև եպիսկոպոսներն ու արքաները : Այն ասեմն կայսրն երկիրն իշխարիա վեհապետը չէր այլ զանազան հպատակ իշխաններու աւատապետը : Իբրև և օր իշխա-

նույն ժամը բաւական զօրաւոր մնաց ժ. ժ.Ա. և ժ.Բ. դարերուն մէջ, թեև Գեղամանիոյ կայսրն ինքզինք իր բն զլուխ կ'համարէր բոլոր աւաստաւու իշխանաց, բայց ասանք իր պահանջումներուն սքշա զէմ կ'կենային:

Կայսրներն երեք թագ կ'ընդունէին. Գեղամանիոյ կամ Է.բա—լա—Շարեղի արեւմեկ թագը, Խաւիւոյ կամ Մանցայի երկամեկ թագը, կայսերական կամ Հասմի սակի թագը: Ժ.Ա. գարուն Պարկոյնի և Առլի թագաւորութիւնն ալ առին: Այսպէս հաստատեալն սուրբ կայսրութիւնն կ'պարունակէր Գեղամանիոյ, Խաւիւոյ և Առլի երեք թագաւորութիւնները, և կ'աւարածուէր Գեղամանիոյ մէջ՝ սինչև Օսեթ և թեթա, Գրամուսայի արեւելեան մասին վրայ, Հեղվեարիոյ և վերջապէս հիւսիսային և կենդրոնական Խաւիւոյ վրայ:

ԳԼՈՒԻՆ Ժ.

Պարսկաստան շնչ — Գնչն զալթոնարութեան (ԿԵ):

(1024—1073)

Պարսկաստան շնչ. Սկիւիւոյ Բագաւորութեան սկիզբը. — Երբոր Հենրի Բ մեծաւ՝ որ սարսոմեանցեղին վերջին թագաւորն էր, աւարածողովն Պարսկաստանցեղէն ընտրեց Բանդար Բ, որ Սուլեյմն կ'ըսուի (Սալա զեարին մօտ Տնամ լինելուն), Բանդար Բ կայսրութեան միացուց Պարկոյնի կամ Առլի թագաւորութիւնը, որու մէջն էին արեւմտեան Հեղվեարիան և Ռոնի աւարանը:

Ռոստոլժի Գ. այս երկրին թաղաւորը՝ մեռնելու ատեն՝ կտակեր էր զայն իր եղբորսուրդի՝ Քանրասին, որ իր իշխանութիւնը մեծամեծներուն հետ կուեղով անցուց :

Քրանրանեան յեղին միւս իշխաններն եղան շէնքի Գ շէնքի Գ շէնքի Ե :

Քանրասին որդին՝ շէնքի Գ՝ որ աւ կ'ըսուէր, Գերմանիոյ ամենէ զօրաւոր կայսրներէն մին եղաւ, ոչ միայն կայսերական իշխանութիւնն ամբարաց, այլ և Սլաւներն ու Մաճառները նուաճեց : Իր բալոր ճիգը թափեց որ Իտալիան խաղաղցնէ և պատական աթոռին դործերը կարգի գնէ : Այն ատեն Հռոմի մէջ երեք պապ կար, որ 1044էն սկսան իշխանութիւն վարել, այս է Բենեդիկտոս Թ, Գրէգոր Զ, և Սեղէն-որոհ Գ : Առաջինն որ ատեն տարու պապ ընտրուած էր, կատաղի և արիւնտուշտ բռնաւոր մը դարձաւ : Իր անկարգութեանց պատճառաւ Իտալիոյ մէջ խռովութիւններ ծագեցան, որոց վերջ տալու համար շէնքի ժողով մը գումարեց, և այս երեք անարժան պապերը պաշտօնէ ձգելով՝ դերմանացի Եպիսկոպոս մ'ընտրել տուաւ, Լևոն Թ, որ զինք Գերմանիոյ կայսր պսակեց : Այսպէս շէնքի երեք պապ ընտրել տուաւ յաջորդաբար իր ազգակիցներէն և կղերին մէջ կարգ կանոն հաստատելու մեծ փոյթ տարաւ :

Աերջապէս շէնքի՝ հարաւային Իտալիոյ վերայ աիրել տուեց, բայց իր առջեւ մեծ արգելք մ'եղաւ, արհամարհան այն կողմերը հաստատուեր էին :

Իտալիոյ կէտիչ Ժ.Ա. գործն. — Ժ.Ա. դարուն սկիզբը՝ Իտալիա շատ բաժնուած էր: Մի քանի օտար իշխանութիւններ, Գերմանացիք, Յոյները և Սարակինսաներն այդ երկիրն իրարու մեռքէ կ'յարկչապէին: Ի վերջէ Լաչոններն Իտալիոյ հիւսիսային և կեդրոնական գաւառներուն տիրեր էին, Յոյներն ու Սարակինսաներն հարաւային երկիրները գրաւեր էին: Այս կռիւներուն մէջ Պապն սչ միայն իր անկախութիւնը պահելու կ'ջանար, այլ և կ'ուզէր որ այս իրարու հակառակ տերութեանց մէջ իր անկախութիւնը բարձրացնէ, զանոնք իրարու դէմ հանելով: Իտալացի իշխաններն ալ, նոյնպէս մի շատ քաղաքներ, կ'ջանային թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին բաժնութեան արտաքիչ: Գոժբազդարար՝ Իտալիոյ բնակիչները միշտ երկպառակ վիճակի մէջ գտնուելով՝ օտար թշնամին վաճառելու համար ուրիշ միջոց չէին գիտեր այլ օտարին օգնութիւնը խնդրել: Այսպէս Ժ.Ա. դարուն՝ Կարմանները թերակզզին մտան անոնց խնդրանոց՝ որպէս զի Յոյներն ու Սարակինսաները գուրս վանեն:

Նորմանները հարստային Իտալիան և Սիկիլիան կը նստնէն. — Ներսարիա բնակող Նորմաններն իրենց հարց անհանգարտ և բաղդատնդիր բնութիւնը պահեր էին: Շատ անգամ իշխաններն փոքր խումբերու զլուխն անցնելով՝ հեռաւոր տեղեր ուխտի կ'երթային, նոյն միջոցին մասունքի առուստուր ալ կ'ընէին, և միւսչև անգամ իշխանի մը կողմէ ասոր անոր երկիրներն ալ կ'ասպատակէին: Ահա այսպէս 1016ին՝ Կոստանտնուպոլսն նորման ռաբաւարներ, որ Երուսաղէմէն կ'զատնային, Սալէռնոյ քաղաքին մտնեցան՝ այն միջոցին որ բնակիչներուն վրայ Սարակինսաներն յարձակած լինելով ստակ կ'պահանջէին: Սալէռնցիք թշնամիներուն պահանջը տալու

վրայ էին, երբ նորման ուխտաւորները վրայ հասան, Սալեռնացոց սիրտ առին որ զէնք առնեն և գիմանան, և անոնց հետ զիշերանց Սարակինասաց վրայ ընկան: Ասոնք յանկարծակի գալով շատ մ'իրենց նաւերը քաշուեցան ուխոյս առին: Այս քաջութիւնն ընելէն ետե՛ նորմանասցի ուխտաւորները՝ շատ պարզեներ առած՝ իրենց հայրենիքը վերադարձան:

Արիշ Նորմաններ այս պարզեններն ու հարրատութիւնները տեսնելով՝ Իտալիա գիմեցին և սկսան՝ իրրն վարձկան զինուորներ՝ երբեմն Յունաց և Գերմանացոց և երբեմն Սարակինասաց հետ կուռիլ: Այս ասպատակներուն գլխաւորներէն մին Վիլյոմ Երկ-Նաբաղ-ի՝ Յունաց զէմ՝ բարկանալով, վասն զի Նորմանները չէին վարձատրեր և աւարն արդարութեամբ չէին բաժներ, անոնց զէմ՝ ելաւ և Բուլխ գաւառն անոնց ձեռքէն գրաւեց:

Իտալացիք սկսան վախնալ այս նոր բարբարոսներէն՝ որ միւսներէն աւելի փառասէր ու խրոխտ էին: Մանաւանդ Պապին կրնային մեծ ֆրասներ հասցընել այս աւարաւորներն՝ որ ոչ եկեղեցի կ'յարգէին և ոչ մեծաստան:

Պապական քաղաքականութեան համեմատ՝ որ էր ստարներն ստարներու զէմ՝ գրգռել, Աեոն Թ սրայր Յունաց և Հենրի Գ կայսեր օգնութիւնը խնդրեց: Նոյն միջոցին խաչակրութիւն մը քարոզեց Նորմաններուն զէմ՝ զոր առաջակներ կ'անուանէր, և իր զօրաց գլուխն անցնելով՝ անոնց զէմ՝ ելաւ: Բայց յաղթուելով Պապը թշնամիներուն ձեռքը գերի ընկաւ:

Նորմանները շատ մեծ յարգանքով արուեստան իրենց գերիին հետ, ծունր դրած ներում խնդրեցին և ազաշեցին որ՝ Պապն իրրև Ս. Աթոռին աւատ՝ շնորհէ իրենց՝ ինչ որ արդէն նուաձեր են և պիտի նուաձեն հարաւային Իտալիոյ մէջ և Սիկիլիան : Աւսն Թ ընդունեց այս խնդիրներն որ իրեն շատ նպաստաւոր կ'երևէին . վասն զի ասով ընդարձակ երկրի մը վրայ աշխարհական աւատապետ պիտի գասնար . թէև ասոր վրայ իրատնք մը շունէր, և այդ նորմաններն ալ պիտի կրնար գործածել գերմանական կայսրներուն դէմ գնելու համար :

Ռոպերտ Անուր՝ Ահլոմ Երկաթարազկին եղբայրը, ասոր երկիրները մառանպեց : Իտալացիք, Յոյնք և Գերմանացիք քանի մ'անգամ փորձ փորձեցին Ռոպերտը նուաձելու, բայց նա իր յանդգնութեամբ և հնարագիտութեամբ անզուսպ մնաց, և մինչև անգամ Գալապրիոյ տիրեց և Պապէն գոտոյ տիրազան ստացաւ : Այսպէս Ախարք հարաւային Իտալիոյ տիրելէն ետև՝ ուղեց Յունաց կայսրութեան դէմ պատերազմի և Ալէքսիս Ամենուս կայսեր ամտոր նստիլ : Աստի զօրաց գլուխն անցնելով՝ Ա. Պօլսոյ վրայ քալեց : Երդէն Թեսաղոնիկէ հասեր էր, երբոր իմացաւ թէ Գերմանիոյ Հոնրի Գ կայսրն իր երկիրները կ'արշաւէ : Ռոպերտ Ախարք շուտ մը զարձաւ և ազատեց Հոնրին որ պաշարուած էր կայսեր կողմէ : Նորէն Յունաց դէմ պատերազմ պիտի բանար՝ երբոր մեռաւ իր մեծ խորհուրդներն անկատար թողլով :

Այն միջոցին որ Ռոպերտ Ախարք հարա-

ւային Կոստիոյ մէջ երկրակալութիւններ կ'ընէր, իր փոքր եղբայրը Ռո՛ժէ՛ Սիկիլիան կ'առնէր Սարակինոսաց ձեռքէն՝ զարմանալի քաջութիւններ գործելով : Իր որդին Ռո՛ժէ Ռ' Նարոլիի դքսութիւնը ժառանգելով՝ Պապէն թագաւորի տիագուն ստացաւ : Այսպէս ԺԲ գարուն սկիզբը Սիկիլիոյ Խոփաւորութիւնը հաստատուեցաւ : որ Սիկիլիան և Նարոլիի երկիրները կը պարունակէր :

Պապութեւն ելեզնէն ստատուան գործած. Սիւնալանդիւն. — Աւատականութիւնն Արեմուտքի մէջ աղետաբեր ներգործութիւն մ'աւնէր Եկեղեցւոյ վրայ, Աղերին բարքը բուրոզին ապականեր էր. եպիսկոպոսներ և արքաներ իրապէս աւատական իշխաններ եղեր էին և այսպէս թէ քահանայի և թէ աշխարհական հոյատակի պաշտան կ'վարէին : Ասիկ կ'հետեւեր որ Պապն՝ իբրև հոգևոր գլուխ՝ և թագաւորները կամ իշխաններն, իբրև աշխարհական աւատապետ՝ կ'պահանջէին հաստատապէս որ ընտրութեան և պաշտանորութեան իրաւունք ունենան : Հասանդամ իշխանները կ'նախէին եկեղեցական պաշտաններ և քահանաներ զանոնք կ'զնէին. այս եպիսկոպի առուտուն Սիւնալանդիւն անուամբ կ'նանչցուի : Այս անկարգութիւնները տեսնելով՝ շատ նարտասան մարդիկ Եկեղեցին բարեկարգելու պէտքը կ'զգային, և կ'ուզէին որ այդ բարեկարգութիւնը Հռոմի ամուսն սկսի, իբրախ՝ թէև Պապը՝ ըստ կանոնի՝ կղերին և Հռոմի ժողովրդեան կողմէ ընտրուիլ պէտք էր, սակայն այս քաղքին խռովուէր ազնուականներն ընտրութեան վրայ խիստ գծեղակ ազդեցութիւն մը կ'վարէին, զանազան դասեր և բնութիւններ գործածելով : Երբեմն պապական զուազանն անուրդի կ'հանէին և աւելի վնարոջին կ'նախէին, Երբեմն ալ այլ և այլ կուսակցութիւններ մը և նոյն միջոցին քանի մը պապեր ընտրուե կն : Հեն-

ըի Գ՝ ինչպէս ըսինք՝ այս շարեաց դարման բերել ուղեց։ Ինքն իր կողմն Հասֆ պապեր կարգեց և Գերմանացի պատուաւոր քահանաներ այս պաշտօնին հասուց։ Ասանցմէ մին՝ Լեւոն ին՝ իրեն հետ իտալիա տարաւ։ Այսուհետ զանրին մէջ ապրող կրօնաւոր մը Հելլադդընտ անուն, որու մեծ խորհուրդներն գալտճադրսիտանց վեճ ըսուած ահագին պայքարին պատճառ պիտի լինէին։

Գրեկոց Է գոպն ըրտ վերանորոգուէ։ — Հիլադդ պրանա Արևմտեան եկեղեցւոյ մէջ ճշմարիտ յեղափոխութիւն մը մացընելու կ'մտածէր։ Արկին նպատակ ունէր, Նախ կղերին բարքը շակել կ'ուզէր, երկրորդ՝ ոչ միայն Եկեղեցին աշխարհական իշխանութենէ անկախ ընել կ'ուզէր, այլ և Հասֆ ակտուն իշխանութիւնն ամեն աշխարհային իշխանութենէ վեր դասել։ Այս հակադասական խորհուրդները գլուխ հանելու համար՝ Հիլադդ պրանա զարմանալի արիւթիւն և զործունեութիւն ցուցուց։ Երբ գեա պարզ կրօնաւոր մ'էր, իր խորհուրդներն ընդունել տուաւ Հասֆ Աթոսին․ բայց երբ Գրեկոց Է անուամբ պապական ակտուն ելաւ, այն ատեն միայն զանանց լիովին ի գործ գնելու կամաց։

Այդին Բուրե լիւր՝ Լուսնայրանա հրաման հանեց որ կրօնաւորները չկարգուին և կանամբի եկեղեցականներն ակտրիութեան զառնան։ Այս հրամանին դեմ կեցող քահանաները նպովեց և ամեն տեղ քարոզիչներ ուղարկեց որ զայն զորեացիքն և ըմբոսաները պատեն։

Իսկ Եկեղեցւոն իլիւնսիւնն անտի գրեկն էլ Գլ Գրեկոց հաւուց, Գրեկոց Է հրամայեց որ թագաւոր ու իշխան եկեղեցականաց ոչ թողակ տան և ոչ պաշտան։ Կարծէր թէ այս կարգադրութիւններով պիտի յաջողի Եկեղեցին վերանորոգել։ Արդեն պապ չեղած՝ Գրեկոց Է յաջողեալ եր վերին կղերին, կամ կարսիմալներու մողովին մեաք Հասֆ հոգեւոր գահակալ ընտրել տալ՝ այս ընտրութեան իրաւունքն աշխարհականներու նեղքն անշուք իրաւ և որ ստորին կղերն ու Հասֆ

մի ժողովուրդն այս ընտրութեան հաւանութիւն տալու
 և կայսրն ալ զայն վաւերացնելու իրաւունք մ'ունէին,
 բայց ոչ ժողովուրդն և ոչ կայսրը չէին կարող իրենց
 հաւանութիւնը զլանալ. այդ հաւանութիւնն ալ անստի
 արածութիւն մ'էր որ չէր կրնար ջնջել կարօտնալու
 բուն վճիռը:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Պաշտօնադրութեան վեճ — ժնշկ Լուսինայի փոխ:

(1072—1137)

Լեւոնի Դ. Գրէգորէ: — Ղեկ տարեկան ազայ
 մ'էր Լեւոնի Դ երբոր իր հայրը Լեւոնի Գ մե-
 ռաւ, և կայսրութեան մէջ նոր նոր խռովու-
 թիւններ ա երկպառակութիւններ ծագեցան:
 Նորաստի թագաւորը կառավարութեան զլուխն
 անցնելուն՝ ամեն մարդ կ'յուսար որ այս անխշ-
 խանութեան վերջ պիտի տայ, բայց իր ան-
 կարգ ընթացքով դերմանացի ազնուականաց և
 կղերին համարումը կորչոյ: Ամենէն աւելի Սաք-
 սանիան նեղեց և ուղեց այս գրտութիւնն իր ան-
 միջական իշխանութեան սակ առնուլ: Ուստի
 բերդեր կանդնեց բոլոր գրտութեան մէջ, բնա-
 կիչներուն վրայ ծանր հարկեր գրտ և ազնուա-
 կանները սաստիկ նախասեց: Ի վերջէ Սաք-
 սանն բն ապստամբեցան, և թէպէտ Լեւոնի զա-

նոնք զսպեց, բայց այնպիսի անդ թու թեամբ վարուեցաւ անոնց հետ որ ստիպուեցան Հռոմի պապին գիմել և արդարութիւն պահանջել : Ընտ այն միջոցին որ Պրիկորը Է պապն առ ի թմբ կ'փնտուէր կայսեր դէմ ելնելու : Ասան զի Պրիկորը Է տարի մ'առաջ Հռոմի մէջ ժողով գումարելով վճուեր էր որ թագաւորները պիտի բանադրէ ի թէ եպիսկոպոսաներու և կղերին պաշտօն ու թողակ տան, այս է մատանի ու դաւազան : Էննրի այս վճիռը շքնդունելուն՝ Պապը զանի յանդիմաներ և հրամայեր էր որ Հռոմ երթայ ինքզինք արդարացրնէ : Էննրի այս հրաւերին վրայ ծիծաղելով՝ կայսրութեան իրաւունքը պաշտպանելու պատրաստուեցաւ և նախ Աբբա քաղաքին մէջ ժողով մը գումարեց (4076) որ ներկայ էին բոլոր երեւի ազնուականներն և եպիսկոպոսներ, և յորդորեց զանոնք որ Պապը աթոռէն վար ձգելու վճիռ մը տան : Բայց Պրիկորը Է այս անսակ վճիռներէ վախցող մարդ շէր : Աստի երբ Աօրմի վճիռն իմացաւ, որոտալի բանադրանք մ'արձակեց անոր դէմ : Պապն այս բանադրանքով կ'յայտնէր թէ Էննրի Պերմանիոյ կայսերական դահէն ընկած է, թէ բոլոր հպատակներն հաւատարմութեան պարտքէ ազատ են և թէ չկրնար նա եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցիլ : Այս վճիռը շանթի պէս ընկաւ Պերմանիոյ վրայ, նախապաշարեալ ժողովուրդը սոսկաց : շատ մ'ազնուականներ և մանաւանդ Սաքսոններն որ կայսրը կ'ատէին, Պապին հնազանդեցան : Աստի զինք Պրիկորը քաղաքը հրախրեցին ազնուականներն և ըսին

որ մտադիր են ուրիշ կայսր մ'ընարելու եթէ Պապին հետ հաշտուի : Եւ իրօք ազնուականներն այս խորհուրդն ՚ի գործ պիտի գնէին եթէ Հենրի խօսք շտար Պապին հաշտակելու :

Ապտը չ'որիպոտի Պապին առջև խնամարկելու . —
 Այս դժուարին վիճակին մէջ Հենրի անյուսաբի որոշում մ'ըրաւ : Չմեռ ժամանակ՝ Ալբանս ձիւնապատ լեռներէն անցաւ և մի շատ վտանգներէ անցնելով Իսաաշիա դնաց օրպէս զի Պապէն ներողութիւն խնդրէ : Եղին միջոցին Պապը Մօսէնոյի մօտ՝ Կոնստանդնուպոլս կ'գտնուէր՝ Մոսէնոյի կամուսնոյն հետ, որ կայսեր ազգականն էր : Հենրի խնդրեց որ կամուսնին բարեխօսէ և զինք Պապին հետ հաշտեցնէ : Պապը թող տուաւ որ կայսրն առանձին մտնէ գղեկին բազը՝ ապաշխարողի հաղուստով մնալէ շապիկով ու բսկոսն : Հենրի երեք օր սպասեց այս գաւթին մէջ՝ բոլոր օրը ծով պահելով, օրպէս զի իր վէս թշնամին զինք ընդունի կամ մերժէ : Չորրորդ օրը միայն Կրիզոստոմոս Պապը հրամայեց որ կայսրն իր առջնն ելնէ և զանի նղովքէն արձակեց բայց մերժեց թաղը աալու, թողլով որ գերմանական աւագածողոյն վճռէ իր արքայական իրաւանց վրայ : Սակայն գերմանացի իշխաններն Պապին արձակումը բանի տեղ չ'գնելով՝ կայսրը գահէն վար առին, և անոր տեղ ընարեցին թագաւոր՝ Ռուդոլֆ, Սուաբիոյ Կոնրադ, զոր Կրիզոստոմոս Պապն իսկոյն ընդունեց :

Կայսեր և Պապին միջ պայտուր . — Երբ Հենրի
 44

Գրականացէն ելաւ, կրած նախատանաց վրայ սատարիկ զայրացած՝ միաբք գրաւ փրէժ ամնլաւ : Պատգին այս ընթացքը սատարիկ գրգռեք եր Հենրի Գի կուսակիցներն, որ անմիջապէս անոր քով գացին իրենց բանակով և նորընտիր կայսեր դէմ քաղեցին : Երկու թշնամի բանակներն Մէր-գորէ քաղքին մօտ իրարու հանդիպեցան : Այս ճակատամարտին մէջ Կոմէնտոս որ Ասպէն Լորենի գաւթն (որ վերջէն իսապակաց գլախն ելաւ) զարկաւ սպաննեց Ռոստրֆր : Հենրի Գի բարեկամ՝ Լոնլոնգֆէնի Գրեյֆֆին տուաւ Սուսպիան, և այս Գրեյֆֆիկ՝ այն նշանաւոր ցեղին հիմնադիրն ելաւ : Գերմանիոյ մէջ յաղթական կանգնելէն ետե՛ իսապիս իջաւ, Կոմիլտե կամսուհոյն զօրքերը կուտեց հալածեց և դնաց Լոսմ քաղաքը պաշարեց : Այս պաշարումն երեք տարի տեւեց, և նոյն վիջացին կայսրն առաջարկեց Պատգին որ հետը պիտի հաշտուի եթէ զինք կայսր պատիկ : Բայց Գրեյգոր պատն անդրաւելի մնաց, արձող նորէն ապաշխարէ, բաւ, եթէ կ'ուզէ իմ արձակումս ստանալ : Եւ երջապէս Լոսմ Հենրի Գի ձեռքն ընկաւ, բայց Պատգ Ս. Լրեշտակապետի բերքը փախաւ և անկից նորէն բանադրեց կայսրը (1084) : Ընտարակոյս Պատն անոր ձեռքը գերի պիտի բնկնէր, եթէ Ռոգերոգ Ախքար և իր Կորմաններն՝ որ Լոսմի Աթոռին դաշնակիցներն էին, իրեն օգնութեան չհամնէին : Ախքար Սուլեմե քաղաքը տարաւ Պատն, որ քիչ ատենէն մեռաւ, այս խօսքն ըսելով : Սէրեջն արդարութիւնն աւերելու ինչն ապշոյն, այս պատճառաւ աւարտանի զիջէ՛ Գրեյֆ :

Սակայն Գրիգոր Լի մահուամբ այս պայքարը չվերջացաւ . իր յաջորդները զայն շարունակեցին : Հենրի երկար ատեն չվայելեց իր յաղթանակը : Պապերն իրեն գէժ գրգռեցին Քաշաթ և Հենդէ որդիքը : Աւերջագէս իր կինն աւաղանին գնը մատնեցին : Հենրի՝ իր ապրտամբ Հենրի որդւոյն ձեռքը գերի բնկաւ , և կայսերական ամսուէն զրկուելով՝ Պէլմիոյ Լիէէ քաղաքը գնաց և յեաին թշուառութեան մէջ մեռաւ . երկայն ատեն իր մարմինն անթաղ մնաց :

Կռէլէն՝ և Կիւելլե՝ . — Հենրի Գի մահուանէ ետե՛ր Գրանքանեան ցեղը վերջանալուն՝ Մայան քաղաքն աւաղածողով մը գումարուեցաւ որ նոր թագաւոր մ'ընարէ : Թէ և բոլոր ժողովին իրատունքն էր այս ընտրութիւնն ընելը , բայց իր կողմէ իշխաններէ բազկացած մասնախորհուրդ մը կազմեց , որպէս զի ամենէն արժանի ընտրելիներն որոշէ : Այս կարգադրութեան վրայ կայսրընտիրներու իշխանութիւնը հաստատուեցաւ : Երկու գլխաւոր ընտրելիներն էին , Ֆրէտերիկ Լուկէնքօֆէն , Սուապիոյ դուքսը , և Լուիէր , Սաքսոնիոյ դուքսը : Ֆրէտերիկ շատ զօրաւոր իշխան մ'էր և վերջին թագաւորին ազգականն , հետեւապէս կրնար աւելի իրատունքունենալ գահն ելնելու . սակայն ազնուականներն շատ կ'վախնային որ կայսերական իշխանութիւնը շափէն աւելի զօրաւոր և ժառանգական չլինի . խի կղերն ալ՝ որ Գրանքանեան ցեղին անհաշտ թշնամին էր , բնաւ չէր ուզեր որ այս ցեղին հետ ազգական եղող թագաւոր մը

իշխէ : Աւտի աւազածողովքը Գրեւեղիկը մեր-
 ժեց և Սարսանիոյ դուքս՝ Լոթէրն ընտրեց :
 Այս նոր թագաւորն իր ընտրութիւնը Պապին
 իմացուց և կարծես թէ անոր հրամաններուն
 հնազանդելու պատրաստ կ'դանուէր : Այս հլու-
 թիւնը տեսնելով՝ շատ մ'աղնուակաւններ բար-
 կացան և թագաւորին դէմն ելնելով՝ Գրեւե-
 ղիկ Լոթէնշդօֆէնն իրենց գլուխ ընտրեցին :
 Այն ատեն Լոթէր՝ այս զօրաւոր հակառակոր-
 դին գիւնացրելու համար՝ Պապիկ բայի դուքսը,
 Գոթաշէ Լեւելն իր կողմը շահեցաւ, անոր տա-
 լով իր ազջիկը կնութեան, և իրրեւ օժիտ
 Սարսանիոյ և Պրոսլանիի դքսութիւնները : Այս
 դէպքը մեծ հետեւութիւններ տնեցաւ Գերմա-
 նիոյ մէջ, վասն զի Լոթէնշդօֆէնի և Գոթաշէի
 (կամ Ալեիֆի) ջեղերու մէջ ահապին կռիւ մը
 բացաւ :

Այս երկու ընտանիքն Լեւելի Գի ընտրելու մեծցան :
 Այս կայսրն իր ազջիկը կարգէր էր Ալեյնիֆէնի (Սպառ-
 կարգի արեւելեան կողմը) իշխան Ֆրեդերիկի հետ, որ
 Լոթէնշդօֆէն ալ կ'կոչուէր՝ իր ընտանիքին անուամբ,
 Սուապիոյ դքսութիւնն անոր տալով : Սուապիոյ նոր
 դուքսն երկու որդի թողուց Ֆրեդերիկ, որ իր հօրմէն
 Սուապիան ժառանգեց, և Քոնրադ, որ իր Լեւելի հօր-
 եղբորեն Ֆրանքոնիան ընդունեց : — Ինչից Գոթաշէն
 էր Ալեիֆի ընտանիքն, որու հիմնադիրը Ալեիֆ՝ Լեւելի
 Դեն Պապիկ բայի դքսութիւնն ընդունեւ էր : Իր որդին
 Լեւելէ Սեւան՝ իր հօրենական ժառանգութեան աւելցուց
 Լոթէնշդօֆի գաւառը, իրրեւ իր կնկան օժիտը, Լեւելէ
 Գոթաշէ Լեւելի Սեւանի որդին, Լոթէրի ազջկան հետ
 կարգուելով Սարսանիոյ, Պրոսլանիի, Լանեսպուրկի և
 Վերթլէն Գոթաշէնայի տէր եղան : — Ահա ասանք են այն

երկու հզար գերդաստաններն որոց հակառակութեան պատճառաւ՝ Լոթէրի ժամանակէն սկսեալ՝ Գերմանիա սաստիկ կ'յուզուի: Հոհենշտոֆէնի կուսակցութիւնն Ալտէրն կոչուեցաւ: Ալտէրնիկէնի անունէն, և Ալտէրի կուսակցութիւնն՝ Ալտէրի անունէն, Ալտէրնի կուսակցութիւնն խառնելու մտադրութեան պաշտպան էր և հետեւեալեւ Հոհենշտոֆէնի ցեղն կոյսերական գահին իրբն օրինաւոր ժառանգորդներ կ'նկատէր: Ալտէրի ցեղն աւելի սուրբն և պաշտօնն իշխանութեան կուսակից և ժապետական գրութեան թշնամի էր:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Հոհենշտոֆէնի և իւզուլուսիւն — Քելն Ինքն իւր
Նոսուլ:

(1137—1162)

Ալտէրնի և Ալտէրնի մեղաւորին իւրեւ — Լոթէրի մահուանէ ետք՝ այս երկու ցեղերուն մէջ կռիւն սկսաւ: Հէնչէ՛ Գոռուլն, որ այն ատեն Գերմանիոյ ամենէ զօրաւոր իշխանն էր, կարծեւով որ իր բազմաթիւ հպատակ իշխաններու ձեռք պիտի կարենայ աւաղածողովին վրայ տիրել՝ կ'յուսար որ կայսր պիտի ընտրուի: Սակայն մի շատ անուակամներ բնաւ չէին ուզեր այնպիսի վեհապետ մ'ունենալ: Պայն ալ դեմ էր այս ընտրութեան, ուստի գերմանացի

աւատաւու իշխաններն յորդորեց որ արիշ իշխան մ'ընարեն : Իբօք աւագածորովք Մայանս շաղարը դումարուելով՝ շատ մը Բանրաս Հոհէնչուիներ կայսր ընարեց , առանց Պապիէրայի եւ Սարսօնիոյ դքսութեանց ազնուականներուն սպասելու : Այն ասեն Հենրի Գոռոզն բողոքեց այս ընարութեան դէմ , սակայն անլսելի մնաց եւ նորրնաիր կայսրն անոր ձեռքէն յափշտակեց իր դքսութիւնները : Մի շատ իշխաններ զայրացան այս յափշտակութեան վրայ եւ Բանրաս Գի դէմ զինեցան , վասն զի տեսան որ Հենրի Գոռոզին իրաւունքն աւատականութեան իրաւունքն էր : Այսպէս Ալէլֆեանց եւ Հոհենչուգօֆէնեանց երկու գերդաստանի մէջ սկսուած այս պարզ կ'իւն այնքան մեծցաւ որ աւատական կայսերական կուսակցութեանց պատերազմ դարձաւ : Արպէլեանց եւ Աուէլֆեանց մէջ այս առաջին պատերազմը Բանրաս Գի իշխանութեան ժամանակը տեւեց՝ երբեմն մէկ եւ երբեմն միւս կողմը յաղթական կանգնելով : Սակայն Հենրի Գոռոզն Սարսօնիոյ եւ Պապիէրայի դքսութիւնները պաշտպանեց ու պահեց իր երկիրներուն ազնուականաց ազնութեամբ , որոնք հաւատարիմ մնացին իրենց իշխանին : Բանրաս Գ՝ որ երկրորդ խաչակրութեան մասնակից եղեր էր , ի դարձին մեռաւ եւ իրեն յաջորդ թողաց իր եղբորորդին՝ Ֆրէտերիկ Պարդարաս (շիկամօրուս) :

Իտալիոյ հիշուած զարգացումն իրեննուորդ Հասարակութիւնը . — Իտալիոյ մէջ ամենեւեւ տեւի վաճառականութիւնն ու ճարտարութիւնը զարգանալով՝ շատ քաղաք-

ներ հարստացեր և մեծ բարօրութեան հասեր էին: Կեր-
մանից կայսրներն ալ այս քաղաքներու միջոցաւ աւաստ-
կանութեան զեմ՝ զնեւա համար՝ անոնց զարգացման հոգ
տարեր ու այլ և այլ ազատութիւններ շնորհեր էին: Այսպէս մի շատ խաւաղական քաղաքներ հեռացեալէս զս-
րանալով՝ իրենց յատուկ կառավարութիւն հաստատեց
և ճշմարիտ սերտութիւններ զարներ էին: Այն ատեն ա-
մեն մէկ քաղաք հասարակաց (COMMUNE) մը կ'կազմէր,
այսինքն սեռակ մը հասարակացութեան՝ կայսրութեան
անմիջական պաշտպանութեան և աւաստակետութեան ներ-
քն: Սակայն այս հասարակակալեալութիւններն որչափ որ
կայսրական իշխանութեան հպատակութիւն կ'ցուցնէին,
սակայն միշտ կ'ընտանջէին իրենց անկախութիւնը
մեզ և ձգէին: Մասնաւորապէս որչափ իրաւունքներ
կ'պահանջէին, որ վեհապետութեան հիմունքն էին, և
կայսրն ալ կ'մերժէր այդ իրաւունքը շնորհել անոնց: Այս
է պատճառն որ ԺԻ և ԺԳ զարեքան մէջ խաւաղական
հասարակութիւններն և կայսրներուն մէջ կռիւններ ծագե-
ցան:

Խաւաղացի իշխաններն անգամ հասարակութիւններու ան-
զատեկ զարման, վասն զի շէին կարող իրենց սկարա-
թեանքն անոնց զեմ՝ զնեւ և թերեւ կ'յուսային որ ա-
նոնց մէջ իշխանութեան կ'հասնին: Այսպէս ազնուական-
ներն աչտա քաղաքներու մէջ մանեւով՝ իրենց գործու-
նեալութեամբ ու պատերազմակեր քնաւորութեանքն անոնց
ծառայել ուզեցին, սակայն իրենց գործերուն զբոյրն
տիրապետութեան պին էր: Ուստի իշխաններու մէջ տիր-
ոց հակառակակեր պին և նախանձն քաղաքներու մէջ
ալ մտաւ և անոնց մէջ երկպառակութիւն ձգեց: Հասար-
ակութեան բարօրութեան համար միտքան գործելու
տեղ՝ քաղաքացիք ալ անձնական փառասիրութեամբ վա-
րուեցան, այնպէս որ հզոր և նոյն քաղաքներն՝ փոքր-
ներն իրենց իշխանութեան ներքն անըւ ելան, փոքր
քաղաքներն ալ զօրաւոր քաղաքի մ'օգնութեան կ'դիմէր
և այնպէս իրարու հակառակ նիգալակցութիւններ կ'կազ-
մուէին:

Լուսաբարացի հասարակարգներն ամենէ առաջ նշանաւոր եղան թէ իրենց քարտուրթեան և ազատասիրութեան հողմէ, թէ հակառակասիրութեամբն որ իրենց մէջ բաժանում կ'ընէր: Մէլան և Քուէն քաղաքներն երկու թշնամի նիդալհակցութեան զլուխն էին. Միլանի նիդալհակցութեան մէջ կային Պլեյշիւ, Պլեյսուան, Վրեման, Գորգուան և այլն: Բազիլի միացած էին Վրեման, Լուդի, Վան և այլն: Այս քաղաքներէն շատերն կարող էին մեծամեծ իշխաններու գիւնդերէ իրենց հարստութեամբ և բազմամարդութեամբ:

Պլեյշիւցի Աւնուր. — Պապն՝ պաշտօնաւորութեան կռուէն ետք՝ հոգևորական մեծ իշխանութիւն մը ստացեր էր. սակայն իր աշխարհական իշխանութիւնն իտալիոյ մէջ զրկեթէ աննշան էր: 'Նշն իսկ Հասմ' որ սուստական ազնուապետութեամբ կ'կառավարուէր, Հասմի պապերուն իշխանութիւնը շէր ընդունէր և շատ անգամ պապերն իտալիայէն զանտուելով՝ ապիս անդին թափառական շրջած են: 'Նշն տանններն՝ Աւնուր Պլեյշիւցի անուն կրօնաւոր մը պահ մը պապութիւնը սարսեցուց: Այս Աւնուր մարտերն, կիրթ և շատ ճարտասան մարդ մ'էր: Կղերին մնչութեանց և հարստութեան, նոյնպէս Պապին աշխարհական իշխանութեան զեմ կ'գոռար և պարզութիւն կ'ընարուէր: Կուզէր որ կղերն իր բոլոր ստացուածքն և հարստութիւնները թողու ու աւետարանական ազգաւորութեան դառնայ: Աւնուր մի շատ կուսակիցներ շահեր էր Հասմի մէջ իր քարտուրթիւններով. բայց կրօնական ժողով մը զինք դատապարտելուն՝ ստիպուեցաւ Զիւրիխ փախչիլ: Աւերկայէս Հասմուցի իր զինք նարէն կուէցին և Պապը զանաւցին: Այն տան Աւնուր Հասմի մէջ նոր հասարակապետութիւն մը կազմեց հինին օրինակին հետեւելով:

Ֆրէտերիկ Պաշտարոս. — Բոնրատ Գի մահուանէ ետք՝ Կիպէլեանց և Կուէլֆեանց մէջ տանն մը հաշտութիւն հաստատուելով՝ Ֆրէտ

փէշիկ Պարպարսաս երկու կողման հաւանութեամբ
 կայսերական գահն ելլաւ : և Հէնշիկ Աւի-ճն՝ Գո-
 ուող Հենրիին որդին՝ իր հօրենական կալուած-
 ներն , այս է Սաբսոնիան և Պափիէրան , նորէն
 ստացաւ : Միայն Սաբսոնիայէն մաս մը բաժ-
 նելով Պրանսիոյ արիկ սահմանադրութիւն անտամբ ,
 և Պափիէրայէն ուրիշ մաս մը զատելով՝ Աս-
 քիէոյ սահմանադրութիւնը կազմեցին , որոնք ան-
 միջական սուլտանիան երկիրներ գարձան , և այս-
 պէս երկու զօրքուոր տէրութեան հիմունքը
 դրուեցան , այսինքն Բրուսիոյ և Աստրիոյ : Այս
 փոխադարձ զիջումներով Գերմանիոյ մէջ խա-
 զազութիւնը հաստատուեցաւ և ամեն մարդ կը
 յուսար որ Ֆրէտէրիկ իր հանձնարով ու գոր-
 ծունէութեամբ կայսերական իշխանութիւնը պի-
 տի ամբողջնել և փառաց նոր թաւական մը պի-
 տի բանաց : Եւ իրօք , Ֆրէտէրիկ արիասիրտ ,
 վէս , ազգու իշխան մ'էր և յետին ծայր փա-
 ռաակ : Գերմանիոյ ամենէ մեծ կայսրնեղէն մին
 եղաւ : Վասն զի ինքզինք թագաւորներէն բարձր
 կ'զատէր , և ասոնք զառաւելոն ինքաւորներ կ'ա-
 նուանէր , որոնք թէ դաւաններու կուսակալներ
 ընէին : Ամեն առաջ՝ Ֆրէտէրիկ Տանիւարտչի ,
 Բուլճիոյ և Մահապանկ թագաւորներուն իր իշ-
 խանութիւնը ճանչցուց , վասն զի միշտ գերմա-
 նական տիրապետութեան դէմ էին , և ստի-
 պեց զանոնք որ իրեն հաստատրիմ մնալու եր-
 դում ընեն . յետոյ իր բոլոր ուշադրութիւնն
 նուազիոյ վրայ գարձուց և այսպէս սկսաւ Լու-
 զարդպէն հասարակարգներու և գերմանական իշ-
 խանութեան մէջ պայքարը :

Իտալիոյ այլ և այլ քաղաքներու մէջ կոխն սկսեր էր : Աբբէ՛նուս Դ պապն՝ Աննուաի ազգեցութեամբ Հռոմէն խոյս տուեր և այս քաղաքին մէջ Հասարակասրեաութիւնը կազմուեր էր երբ Ֆրէտէրիկ՝ Իտալիա անցաւ խաղաղութիւն հաստատելու : Ազրիանոս խօսք տուեր էր Ֆրէտէրիկին կայսերական պատկը գլուխը գնելու՝ եթէ ապստամբները զապէ և գինքն իր անժողովն վրայ վերահաստատակ : Ֆրէտէրիկ Ալպեան լեռներէն անցաւ ԱՅճին և տէրութեան բոլոր աւատասրեանները Ռանդալի աւագածողովին հրաւիրեց յայտնելով որ ամենքն ալ իրենց կալուածքէն պիտի դրկէ եթէ գիշեր մ'իւր վրանին դրան առջև չանցընեն : Դորգոնա քաղաքն՝ Բավիոյ անհաշա թշնամին՝ չուզելով հնազանդիլ՝ Ֆրէտէրիկ անոր գէմ քալեց : Դորգոնա՝ կայսերական բանակին գէմ երկար տանն գիմացաւ և վերջապէս սովէն բռնադատեալ անձնատուր եղաւ : Լոմպարտացի հասարակութիւնն՝ տեսնելով որ իրենց ամենե տկար քաղաքներէն մէկն երկու ամիս սոսկալի պաշարման մը տակայ՝ աւելի ևս սիրտ առին կայսեր գիմադրելու : Միլանցիք սիրով ընդունեցան իրենց քաղաքին մէջ Դորգոնայի փախստական բնակիչներն՝ իրրև ազատութեան մարտիրոսներ՝ և անոնց պատասպարան առին : Սակայն Աայսրն Իտալիոյ Բաբառէր Դասիլ գրաւ գլուխը՝ Բավիոյ մէջ, որ կայսրութեան ամենե ջերմ կուսակից մէկ քաղաքն էր, և գէալ ՚ի Հռոմ ճամբայ ելաւ : Հռոմի ծերակոյտը վախէն Աննուաը յորդորեց որ քաղաքն հեռանայ և գաաը կանչեց : Երկու կուսակցու-

Թիւններն ալ Քրէտէրիկը շահելու ջանացին, սակայն Քրէտէրիկ կայսերական թագը ստանալու փափաքով՝ Պապին կողմը բռնեց և Առնոլտ Պրէշիացին ալ ձեռք ձգելով՝ Պապին յանձնեց։ Այս ալ փայտակոյտ մը կանգնել աալով այս նշանաւոր ու ճարտասան արիբունն այրել տուաւ և ժողովուրդն անոր աճիւնն անգամ չկրցաւ հաւաքել, վասն զի Տիբեր գետը թափեր էին։ Յետոյ Պապը Քրէտէրիկը գիմաւորեց և անոր հետ առանձին տեսութիւն ընելէ ետե՛քիչ մնաց կուռով պիտի բաժնուէին։ Վասն զի Քրէտէրիկ չէր ուզեր Պապին ձիուն ասպատանը բռնել որ հեծնելու օդնէ, և Պապն ալ քարկանալով՝ խաղաղութեան համբոյրը անոր տալու կ'մերժէր։ Բաւական ատեն գիմանալէն ետե՛քիչ Քրէտէրիկ յանձն տուաւ ասպատանը բռնելու, բայց յայտնեց թէ այս մեծարանքը չէ թէ ուղղակի Պապին կ'ընէր այլ Ս. Պետրոսին։ Այս պարագան բաւական է ցոյց տալու որ Գերմանիոյ և Հռոմի մէջ բարեկամութիւնն երկար չպիտի տևէր։

Քիչ ատենէ ետք՝ Հռոմացեցիք դեպքաններ ուղարկեցին Քրէտէրիկի և կայսերական թագն անոր ընծայեցին։ Հռոմ կարծէր թէ հին հասարակապետութեան օրերը դարձան և իր դեպքաններն այնպիսի խորխաւ լեզու մը կ'գործածէին՝ որպէս թէ աշխարհի տիրապետներն էին։ Աոյսը քարկացուն տեսնելով որ այս հասարակապետականներն իրեն հետ այսչափ ազատութեամբ կ'աբուին, դառն ու կծու խօսքերով անոնց ընթացքը հեղնեց և յայտնեց որ՝ եթէ

Հում երբեմն զինու զօրութեամբ աշխարհի տիրապետեց, հիմակ նոյն տէրութիւնն Գերմանիոյ բաժին ընկած է: Հումայեցիք Քրեւտերիկի այս ամբարտաւան ազգարարութեան վրայ զայրացած՝ շողեցին զինք Հումի մէջ ընդունիլ: Աստի քաղքին զուները գոցեցին: Բայց Քրեւտերիկ յաջողեցաւ քաղքին մէկ մասը գրաւել և ուղեց անշուշտ և առանց հանդէսի Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն մէջ կայսր պսակուիլ: Սահայն երբ ժողովուրդն իմացաւ այս գաղանի պսակադրութիւնը, զէնք առատ և գերմանական զօրաց վրայ յարձակեցաւ: Երկու կողմէն սուկալի կռիւ մը սկսաւ և Քրեւտերիկ արեան հեղեղներ թափելու միջոցին կայսերական թաղը գրաւ: Թէև վերջապէս Հումայեցւոց յաղթեց բայց չկրցաւ երկար ատեն քաղաքը մնալ, վասն զի ա՛նտուան տապալին ջերմութեան զօրքերը հիւանդութեամբ կ'տառապէին. ուստի արտործօր Գերմանիա վերադարձաւ Քրեւտերիկ:

Պարսարտացի ըրած այս տապին արշաւանն յիսալիս՝ մեծ արգիւնք մը շունեճալուն՝ իսալացիք սկսան արհամարհել կայսեր զօրութիւնը և Լուսարտացի հասարակուրդները անոր գէժ գնելու պատրաստուեցան: Պապն ալ մտցաւ Քրեւտերիկի հետ գրած դաշինքն և Կարալի Կորմանեքուն հետ միանալով՝ Գերմանացւոց պահանջութեան զիմաց բեց: Ազրիանս Գ՝ իր նախորդներուն պէս՝ ամբարտաւան լեզու կ'գործածէր Քրեւտերիկի գրած նամակներուն մէջ, և կ'ըսէր թէ կայսերական թաղն Հումի Աթոսին առտական հօգն է: Այս խօսքն մեծ զայրոյթ պատճառեց կայսեր, որ Պապին նուիրակները վճռեց և հրամայեց որ անմիջապէս Գերմանիայեն հեռանան: Թէև Պապը Լուսաց իր նամակին իմաստը մեղ-

մեզ, բայց անօգուտ եղաւ, և Պարսպարոսս երկրորդ անգամ Իտալիա արշաւելու պատրաստուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Միւշն Կոնստանտինոպոլս — Քիւն Ֆրէտէրի Բ:

(1162—1212)

Միւշն Կոնստանտինոպոլս. — Երբոր Ֆրէտէրիկ իմացաւ որ Միլանցիք Գորգոնա քաղաքին պարխապները վերականգնեց եւ՝ միտքը դրաւ վրէժ լուծել և երկրորդ անգամ Իտալիա արշաւեց, 100 հազար հեռեակ և 15 հազար ձիաւոր զօրքով. գրեթէ բոլոր ապստամբ քաղաքները հնազանդեցան, բաց ՚ի Միլան քաղաքն: Պարսպարոսս հին հռոմայեցի կայսրներու իրաւունքը վերահաստատեց, ինքզինքն անոնց յաջորդունկատելով և հրատարակեց որ իշխանին կամքն է իրաւունք և ինչ որ հաճելի է իշխանին՝ օրէնք է: Ամեն քաղաքներու մէջ նոր քաղաքապետներ (podestat) հաստատեց, որոց պաշտօնն է յանուն կայսեր կառավարել ժողովուրդը: Սակայն շատ չանցաւ այս քաղաքապետներն Իտալացի հասարակուրդներու կողմէ դրուած հրապատումներու հետ սկսան կռուիլ, վասն զի կ'ուզէին ասոնց իշխանութիւնը կտրել յօգուտ կայսեր: Այս բռնն կարգադրութեանց վրայ

խալախան ազատ քաղաքները կ'զայրանային բայց դէմ դնելու անզօր էին :

Միայն Միլանի բնակիչներն գերմանացի քաղաքացիացի վճռակալ կայսեր դէմ դնելու ելան և ուրիշ քաղաքներ ալ անոնց օրինակին հետեւեցան : Այս պատերազմն անհաւատալի կատաղութեամբ շարունակեցին . գերի ընկած զինուորներն անդամ կ'շարդէին : Սակայն կայսեր առատական իշխաններն այս մտերգին պատերազմէն մեծ կորուստներ ընելով Գերմանիա կ'զատնային : Առատական դրութեան նայելով կայսեր հպատակ իշխաններն իրենց զինուորութեան պայմանաժամը լրացընելէն ետե՛ կարող էին իրենց տեղը գառնալ և վեհապետն իրաւունք շունէր զանոնք արգիլելու : Այսպէս Գրետերիկ զրկուեցաւ իրեն պէտք եղած զօրքերէն և երկու տարի անցուց որպէս զի նոր բանակ մը կազմէ և Միլան քաղաքը պաշարէ : Այս պաշարումն ահաւելի եղաւ : Մինչև անգամ պաշարեալներուն ուտելիք տանող գիւղացուց ձեռքերը կ'կտրէին : Միլանցիք տարի մը գիմացան, բայց վերջապէս սովէն նեղուելով անձնատուր եղան : Բաւական ժամանակ ահագողով սպասեցին որ Պարպարոսա իրենց դէմ գատազարտութեան վճիռն արձակէ : Ա՛րսնն թէ Գերմանացիք՝ անոնց թշուառութեան կարեկցելով ներելու միտք ունէին, բայց Միլանի թշնամի քաղաքներ անդժարաբար պահանջեցին կայսրէն որ այս քաղաքը կործանէ : Աւերջապէս աղետալի վճիռը տուաւ Գրետերիկ և սպառամբ քաղաքն՝ Բալիայի, Լոսիի և այլն քաղաքնե-

բու բնակիչներն կրակի տալով հիմնայապառ
ըրին և իրենց սիր շրպեցաւ մինչև որ կոր-
ծանամ քաղքին վրայէն արօր անցընելով շհեր-
կեցին և իրքև անիծից նշան անոր հողին վրայ
աղ չցաննցին : Իսկ իրենց հայրենեաց կործա-
նումէն ազատող թշուառ Միլանցիք մօտակայ
գիւղերը քաշուեցան և պատուէր տրուեցաւ ի-
րենց որ երբէք Միլան քաղաքը չվերականգնեն :

Լոմարբէան նիւախոյութիւնն և Ալեքսանդր Գ
— Փրէտէրիկ բոլոր Իտալիոյ աիրելու կ'յու-
սար երբ իր աւատական բանակը ցրուեցաւ :
Սակայն Իտալացիք այնքան սարսափեր էին Մի-
լանի կործանումը լսելով՝ որ գիմարբու թիւն մը
չցուցուցին և Փրէտէրիկ նորէն պաշտօնակալը
ներ գնելով շատ քաղաքներու մէջ Գերմանիա
քաշուեցաւ : Այս պաշտօնակալներն սաստիկ կը
ներդէին ժողովուրդն և Լոմարբուացիք շիրնա-
լով հանդուրժել՝ ապստամբեցան : Այն ատեն
Լոմարբուիոյ գլխաւոր քաղաքները միանալով
երեսելի Լոմարբէան նիւախոյութիւնը հաստատու-
ցին : որու կայսերական իշխանութեան կողմը
գանուող քաղաքներն անգամ յարեցան : Այս
Լոմարբուեան նիւախոյութիւնը Ալեքսանդր Գ
պապին պաշտպանութեան աակ մտաւ և այս
Պապն Իտալիան պարսութիւնն պաշարուն անուանե-
ցաւ : Նիւախոյութից քաղաքներն ամենէ առաջ
Միլան քաղաքը կ'վերաշինեն : Ալեքսանդր՝ Պար-
սարբուայի պէս՝ աշխոյժ և անձանձիր մարդ
մ'էր, որ Գրիգոր Է պապին քաղաքականու-
թեան հետեւելով ոչ միայն պապական եկեղե-

քոյ պաշտպան կ'կանգնի կայսերական խշիտանութեան դէմ, այլ և խաւական ազատութեան ախոյեան՝ կայսրներու բռնապետութեան դէմ:

Երբոր Ֆրէտէրիկ այս լուրերն իմացաւ, երբորդ անգամ Իտալիա արշաւեց և շիտակ Հռոմի վրայ քալեց որպէս զի Կոէլիքեանց պարագլուխ՝ Պապը ձեռք ձգէ: Սակայն Պապը ուխտաւորի պէս հազուամ՝ Կարոլի փախաւ: Պարարտաս ալ երկար ատեն չկրցաւ մնալ Իտալիա՝ ուր բանակը ժանտախտէն կ'ջարդուէր, այլ Գերմանիոյ ճամբան բռնեց Սափապէն անցնելով: Ապատեալի թէ Ֆրէտէրիկ ձիապանի պէս ծարսեալ այն կողմերէն խոյս տալու տախտեցաւ, երբոր լսեց թէ բնակիչները զինքը բռնել կ'ուզէին:

Ֆրէտէրիկ Պարպորոս կ'յազխաէ. Կանսթանտինոպոլիսէն. — (1183) Իտալիոյ գրեթէ բոլոր հիւսիսային երկիրներն Լատիարական նիզակահցութեան մէջ մտեր էին: Այս նիզակահցութիւնը նոր քաղաք մը շիներ էր և ՚ի պատիւ Ալեքսանդր Գ. պապին՝ Ալեքսանդրէ անուաներ էր: Ֆրէտէրիկ այս բանս նախատինք սեպելով իրեն, Սափապէն անցաւ, և Ալեքսանդրիոյ վրայ քալեց: Գերմանացիք ծաղրելով յորդէ Կալու կ'անուանէին Ալեքսանդրիան, վասն զի պարիսպները կառով ու յարդով շինուած էին: Բայց Ֆրէտէրիկ չկրցաւ քաղաքն առնուլ զայն պաշարելէն ետե՛ վասն զի ոչ միայն բուն ձմերուան եղանակի մը, սղաղումներու, հիւանդութեանց և սովի դէմ պէտք էր դնել այլ և

նիզակակից զօրաց զէմ՝ որ Ալեքսանդրիոյ օգնութեան կ'հասնէին : Աւստի կայսրը պաշարումը վերցուց :

Սակայն Գերմանացիք այս երկար պատերազմէն ձանձրացեր էին . թէեւ տեղ տեղ նշանաւոր յաղթութիւններ տարեր էին , բայց իրենց թշնամիներն նոր զօրութիւն ստանալով՝ միշտ կուիր կ'սկսէին : Որչափ ատեն որ Վուէլֆենաք և Նիպօլեանք միացած կեցան Գերմանիոյ մէջ՝ գերմանական զօրքը յաղթեց , բայց այս երկու կուսակցութիւններն նորէն սկսան գծախլ և այն ատեն Իտալացիք աւելի զօրացան : Երկար ատենէ ՚ի վեր Վուէլֆենաց զլուխը՝ Հենրի Առօճի կ'ուզէր կայսեր կողմը ձգել : Ֆրէտերիկ անոր մտքն հասկընալով կ'ընանար համոզել և բարեկամութիւնը պահել , բայց իր բոլոր ջանքն անօգուտ եղաւ : Երբոր Ալպեան լեռներու կողմը՝ Բլաչան քաղաքը քաշուած՝ Ֆրէտերիկ Գերմանիայէն օգնական զօրաց կ'ըսպասէր անհամբեր , Հենրի Առիւծն իրմէ բաժնուելով հեռանալ ուզեց : Պարպարոսա անոր ոտքն ընկնելով աղաչեց որ զինք շօտու այն միջոցին՝ որ տէրութեան պատիրը վտանդի մէջ էր : Հենրի անհամոզելի մնաց և իր երկիրը քաշուեցաւ զօրքերովը :

Սակայն Ֆրէտերիկ իտալական նիզակակից բանակին գլխացն ելաւ և Լիւանօ բերդին մօտ ճակատը կազմեց : Պատերազմն երկար ատեն անորոշ մնաց , բայց ՚ի վերջէ՝ Գերմանացիք յաղթուեցան , նոյն իսկ կայսրն հազիւ կարող եղաւ կոտորածէն ազատիլ : Այս Լինեանոյի

Ճակատամարան Իտալիոյ բաղլը որոշեց : Ֆրեւտէրիկ Պարպարոսա հասկըցաւ որ կարելի չպիտի լինի իրեն Իտալիոյ իշխելու , ուստի իր թշնամեաց հետ հաշտուեցաւ և Կոնստանդինոպոլիս կնքեցին : Լուսպարտեան հասարակուրդներն իրենց արքայական իրաւունքն (երես 80) ձեռք ձգեցին այս խաղաղութեան դաշինքով , այս պայմանաւ որ Գերմանիոյ կայսեր գերագահութիւնն ընդունին և կայսրութեան պաշտպանութեան համար պէտք եղած ատեն զօրք մատակարարեն : Այս կերպով Իտալիա գրեթէ իր անկախութեան հասած եղաւ :

Հենրի Ա-ի-նէն գ-տէնը. — Այսպէս վերջացաւ Գերմանիոյ և Իտալիոյ պատմութեան ամեն կարևոր մէկ շրջանը միմեզ գարու մէջ : Ֆրեւտէրիկ Կոնստանտինոպոլիսէն հաւատարմութեամբ յարգեց : Հենրի Ա-նիւնը պատժել ուզեց և զանի գատատանի կոշիկով իր աւաները ձեռքն առաւ և Պարիզից ռ Սպարտանիոյ գրտութիւնները բաժնեց : Առաջինն Ալտելադոն Ունիւն տուաւ , և երկրորդն՝ Պլանտագենի տան մէկ իշխանի : Հենրի Ա-նիւն միայն իր կալուածական տեղերը պահեց , այս է Պրանսէի և Լանկոմոնի : Իր յաջորդներն՝ Նոր Ժամանակներու մէջ կայսրընտիրներ եղան , ապա Հանովերի թագաւորներ՝ որ վերջապէս Անկլիոյ գահն երկելու համար սահմանուած էին . — Ֆրեւտէրիկ Պարպարոսա իտալական երրորդ արշաւանին հետ Արևելք զնաց և Հինգոս դեպի մէջ լուսացուելուն մեռաւ (1190) :

Հենրի Զ. Կոնկլէանց և Կիպրիանց պայտըն Իտալիոյ մէջ. — Ֆրեւտէրիկ Պարպարոսա իր որդին Հենրի Զ. Սիկիլիոյ Ռոբէրթ թագաւորին աղջկան հետ կարգեր էր այն յուսով որ օրին

Այն այս թագաւորութիւնը գերմանական պետութեան միանայ : Սակայն այս ամուսնութիւնն մեծ կռիւներու պատճառ պիտի լինէր : Իսկ Կուէլֆեանք և Կիպէլեանք նորէն կռիւն սկսան Գերմանիոյ մէջ, վասն զի Պարպարոսա՝ Հենրի Առիւծն իր դքսութիւններէ զրկելով՝ այս երկու կուսակցութեանց ասելով թիւր գրգռեր էր :

Երբոր Հենրի Զ ուզեց Սիկիլիոյ տիրել, այս կողմոյն մեծամեծները շուղելով օտար իշխանի մը հնազանդիլ, ոտք ելան և Իտալիա նորէն մեծ պատերազմներու ասպարէզը դարձաւ : Աէլֆեան ցեղը, Գերմանիոյ գահին այլ և այլ հակառակորդներն, Պապն, Լոմպարտիոյ հասարակարգները սոսկալով կ'գիտէին Հոհենշտոֆէնի ցեղին զօրանալն և անոր դէմ գնելու կ'պատրաստուէին : Պապն թէ իբրև Սիկիլիոյ թագաւորութեան աւատապետ՝ թէ կայսեր ընտրութիւնը վաւերացընելու իրաւունքով՝ բոլոր ձիգը թափեց որպէս զի իր ամենէ մեծ թշնամին՝ Գերմանիոյ կայսրը, Սիկիլիոյ թագաւոր չլինի : Բայց Հոհենշտոֆէնեանց զօրութիւնն այնքան մեծ էր որ կէս դար շարունակ պատերազմելէն ետև՝ Հռոմի աթոռակալը կարող եղաւ Սիկիլիան Գերմանիայէն կորզել : Հենրի Զ արդէն մեծ դժուարութեամբ իր կնիկան թագաւորութիւնը ձեռք ձգեր, բուն միջոցներ գործածեր էր այս նպատակին հասնելու համար, և այնպիսի սոսկալի անգթութեան գործեր ըրեր էր որ իր նոր հպատակները զինք սաստիկ կ'ատէին : Հենրի Զ Արևելք պիտի երթար նոր աշխարհակալութիւններ ընելու երբ

յանկարծ մեռաւ , երեք տարեկան որդի մը թող-
լով Գրեգորիի անուամբ , որ արդէն Սիկիլիոյ Բա-
զիլիանի տիրազօան ունէր :

Ինն-վիշտ Գ. — (1198—1216) Այն միջո-
ցին Հռոմի ամառը կ'ելնէր Ինն-վիշտ Գ. , որ
ամենէ ճարտար և նշանաւոր պատերէն մին ե-
ղաւ և Գրիգոր Է պապին տիրապետական խոր-
հուրդները բոլորովին ՚ի դործ դնելով պապա-
կան իշխանութիւնն իր բարձրագոյն աստիճանին
հասուց : Վիտափաբէր որ եկեղեցւոյն բոլոր
թշնամիները բնաջինջ ընէ , և այս նպատա-
կաւ Խաչակիր զօրքեր հանեց ոչ միայն Մահ-
մետականաց դէմ այլ և հերետիկոսներու դէմ :
Բացէ ՚ի բաց յայտարարեց որ ամեն եկեղեցա-
կան և աշխարհական իշխանութեան բացարձակ
զլութիւն և բոլոր տէրութեանց տիրապետն ինքն
է , այնպէս որ թագաւոր աւ իշխան իրեն սպա-
սաւորներն են : Ամեն զօրաւոր վեհապետներն ,
Փիլիպոս Օգոստոս և Եռնանդէս Անրիկէ իր առ-
ջեր զլութիւն ծնեցին : Իրաւ է որ Խաչակիր մէջ
նորապի Գրեգորիի Սիկիլիոյ թագաւոր անուա-
նեց , բայց այս պայմանը դրաւ որ Սիկիլիոյ թա-
գաւորութիւնը գերմանական պետութեանէ միշտ
զատուած մնայ : Այս կերպով Պապը կ'յուսար
Հոհէննչգոֆենեանց շահերը Գերմանիոյ շահե-
րէն զատել և Գրեգորիի բոլորովին իտալացի
և պապական ամառին հնազանդ աւ անձուէր իշ-
խան մ'ընել : Այս նպատակին հասնելու հա-
մար Գրեգորիին իր խնամակալութեան տակ ա-
րաւ :

Սոսոյի Փիլիպոս և Պրոնովիկի Ունն. —
 Հենրի Ջի մահտանէ ետք՝ Կիպէլեանք կայսր
 կարգեցին իր եղբայրը Սոսոյ Փիլիպոսն, և
 Կուէլֆեանք՝ Պրոնովիկի Ունն, Հենրի Առիւ-
 ծին որդին : Իննսովկենա Գ, Հոռմի Աթոռին
 աւանդական քաղաքականութեան հետեւելով՝
 Կուէլֆեանց կողմը բռնեց, սակայն Փիլիպոս
 Պապին գէժ յաղթութիւնը տարաւ, և հետ-
 ղհետէ կ'զօրանար երբ յանկարծ սպաննուեցաւ :
 Այն ատեն Կիպէլեանք արիշ թագաւոր շնա-
 բեցին, վասն զի գեռ Փրէտէրիկ Հոհենշոֆ-
 ֆէն մանուկ էր, և Պրոնովիկցի Ոթոնն ըն-
 դունեցան իբրև իշխան : Որքան ատեն որ Ոթոն
 Գ իրեն գէժ հակառակորդ մ'ունէր՝ այս է Փիլիպ-
 օսո Սոսոյիացին, սպալական արժոյն հաւա-
 տարիմ մնաց, սակայն երբ կայսրութեան ինք-
 նագլուխ տէր եղաւ, անոր գէժ կեցաւ և Հո-
 հենշոֆֆէնեանց Խտալիոյ վրայ ունեցած իրա-
 ւունքները պահանջեց : Աւստի Խտալիա արշա-
 ւեց և Սիկիլիոյ թագաւորութեան վրայ քա-
 շեց : Իննսովկենա՝ Ոթոնի անհաւատարմութեան
 վրայ սրամտելով՝ զանի բանադրեց և կայսրա-
 կան թագը նորապի Փրէտէրիկին շնորհեց, ա-
 նոր երգում առնել տալով որ վերջէն Սիկի-
 լիան իր մէկ որդւոյն թողաւ : Այն ատեն այս
 իշխանը Գերմանիա գնաց և Կիպէլեանք մեծ
 սրամտութեամբ ընդունելով Հոհենշոֆֆէնեանց
 ժառանգորդը՝ կայսր հրատարակեցին : Ոթոն իր
 կուսակիցները կորոյս և իր կալուածական հո-
 ղերը քաշուեցաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ֆրեդերիկ Բ — Գլխ Անգլիական Շարժ.

(1212—1266)

Խաչակրացիները . Գրիգոր Թ Գ-ԳԼ . — Ֆրեդերիկ Բ Իտալիա ծներ էր՝ Իտալացի մօրով և Իտալացուց ձեռք կրթութիւնն առնլով՝ գրեթէ Իտալական բնաորութիւն ունեցող իշխան մը դարձեր էր : Իր հայրենակիցներուն պէս գրականութիւն ու արուեստները կ'սիրէր , բարձր միտք , վեհանձն հոգի ունէր և ճարտար քաղաքականութիւն մը : Սակայն Իտալացուց պէս ալ խորագէտ , ծաղրաբան և թերահաւատ էր : Այս նորընտիր կայսրն Հռոմի Աթոսին հլու մնաց որչափ ատեն որ Իննովկենա աղջ էր , բայց երբ այս անուանի Պապը մեռաւ՝ Ֆրեդերիկ իր տուած խոստումները մոռցաւ . Սիկիլիան գերմանական կայսրութենէ չզատեց և Իտալակրթեան չգնաց : Այն ատեն Գրիգոր Թ պապն , որ վէս ու անողորբելի ծերունի մ'էր , կ'հրամայէ կայսր որ Երուսաղէմ երթայ՝ սպառնալով որ զինք պիտի բանադրէ եթէ իր հրամանը չկատարէ : Ֆրեդերիկ պատրաստութիւն տեսնելով նա կ'մտնէ իր զօրօք և ճամբայ կ'ելնէ , բայց բանակին մէջ հիւանդութիւն ճարակելուն՝ կայսրը ետ դառնալու կ'ստիպուի : Երբ Պապը կ'իմանայ որ Ֆրեդերիկ Իտալիա

վերագարձեր է՝ զանի կ'բանադրէ : Պարապ տեղ
Ֆրէտէրիկ իր անկեղծութիւնը ցոյց տալու հա-
մար նորէն ճամբայ կ'ելնէ՝ Երուսաղէմ գնա-
լու, Պապը շուգեր զանի նշովքէն արձակել,
մանաւանդ Պաղեստինի քրիստոնէից, հրաման
կ'ղրկէ որ բանադրեալը շքնդունին, և հեռեա-
պէս Ֆրէտէրիկ ամեն կողմէ հալածանք կ'քա-
շէ : Այս բաւական չէր. մինչդեռ ինք Մահ-
մէտականաց դէմ կ'պատերազմէր՝ Գրիգոր Թ
խաչակրութիւն կ'քարոզէր իրեն դէմ և զօրք կը
հանէր որպէս զի Սիկիլիոյ, Թագաւորութեան
վրայ յարձակին : Երբոր Ֆրէտէրիկ իմացաւ
Պապին այս անօրէն ու նենգաւոր ընթացքը՝
շտապով Իտալիա վերագաւանալով՝ պապական
բանակին դէմ ելաւ յաղթեց, այնպէս որ Գրի-
գոր Թ ստիպուեցաւ իրեն հետ հաշտուիլ և
խաղաղութիւն ընել :

Լուսորդեան նիզակնորդութեան յաղթանակը . —
Երբոր Ֆրէտէրիկ՝ Պապը զսպեց և Գերմանիան
խաչաղցուց, ուր իր Հենրի որդւոյն զրգու-
թեամբ ապստամբութիւն մը ծագեր էր, իր աչ-
քը Լոմպարտիոյ վրայ գարձուց և միաքր գրաւ
զայն բոլորովին նուանել : Այս խորհուրդն 'ի
գործ դնելու համար ջերմ կուսակից մ'ունէր
Յիտալիա, այս էր Եկեղի՛ն՝ Աերոնայի քաղա-
քապետն, որ իր անդթութեանց պատճառաւ՝
Աւյր-է կոչուեր էր և միշտ կ'կուտէր Լոմպար-
տիոյ Աուելիթեանց դէմ : Եկեղին կայսեր օգնու-
թիւնը խնդրեց, Ֆրէտէրիկ զօրքով վաղեց, մի-
շտա քաղաքներ առաւ և Միլանդիքը բոլորո-

վին յաղթահարելով՝ անոնց նախնական կարգ
(+աբուխ^{*)} ձեռք ձգեց, կառք մը զոր Եստրաղի
հասարակութենէն՝ պատերազմի ժամանակ՝ ի-
րենց բանակին մէջ տեղը կ'պահէին : Սակայն
կուէր Ֆեան քաղաքներն արիարար պատերազմը
շարունակեցին իրենց անկախութեան համար :
Պապը տեսնելով որ Ֆրէանքիկ իր իշխանու-
թեան ալ կ'սպառնայ՝ անոր հետ նորէն արուե-
ցաւ և Լուսարանեան նիզակակցութիւնը սրաշա-
պանելու համար Պենեակի և շէնուայի հա-
տարակապեալութեանց օյնութիւնը խնդրեց : Ա-
սոր վրայ կայսեր օր Պապին մէջ սոսկալի կռի-
ւը սկսաւ :

Պապը նորէն բանագրեց Ֆրէանքիկն, և Ե-
ստրաղիքը գրգռեց որ անոր դէմ ելնեն : Այլ
և այլ յանցանքներ անոր վրայ կ'գնէր և կ'ը-
սէր թէ Ֆրէանքիկ Յիսուս Քրիստոսը խաբե-
րայ անուաներ է : Կայսրն այս ամբաստանու-
թիւնները կ'ըրէր և ինքն ալ զՊապն դեռուրէ-
Ծայանաթեան հէ վիշուը կ'անուանէր : Պապը
կառկելով Ֆրէանքիկը գահէն ձգեց և անոր
թագը Ֆրանսայի թագաւոր Ս. Լուի յանձնեց,
բայց Լուի մերժեց : Այն ատեն Գրիգոր պապն
ուզեց որ եկեղեցական ժողովով գատապարտե-
լու հրաման հանեց : Բայց Ֆրէանքիկ գնաց
ժեր քահանայապետը Լուով մէջ պաշարեց և

* Այս կարգն՝ կարմիր ներկուած և կարմիր կովերով
լծուած՝ մը տեղ երկաթե ծառ մ'անէր, որմ խալ մը
կարուած էր, և գրողակ մը, Ս. Եմբրուսոս՝ քաղքն
պաշտպանին նախնական :

իր էնչէ՞ որդին՝ որ նաւատորմին կ'հրամայէր, Քրանսայի եպիսկոպոսները ժողովին տանող ճե- նուայի նաւերը բռնեց և կրօնաւորները գերի տարաւ : Գրիգոր Թ. այս ձախորդ լուրն իմա- նալուն՝ այնքան վիշտ ու բարկութիւն զգաց որ մեռաւ : Այսպէս կայսեր իշխանութիւնն հաս- տատուած կ'երեւէր, Իտալիա անոր զօրութեան առջև կ'զողար, Գերմանիա բոլորովին հնազան- դեր էր և Քրէտէրիկի Քոնստանտնուպոլսի որդին Հռոմա- յեցւոց թագաւոր հրատակեր էր :

Մանկուց որչա՞սն : — Նոյն միջոցին ոչ մի- այն Գերմանիա այլ բոլոր Եւրոպա մեծ վտանգ մ'անցուց : Ասիոյ խորերէն նոր Ատտիլաս մը, ճէնչիս - Իսն՝ անհամար հրատակներով Ձինաց պետութիւնը նուաճելէն, Պոլսոյն ու Պարս- կաստանն աւերելէն ետե՛ Ռուսաստան մտեր և Քիէվ ու Մոսկուա հասեր էր : Այս վայրագ բարբարոսներն՝ որ ահագին գլուխ ունէին և ի- բրեց կոճերուն կաթով ու ձիերուն մտով կ'ապ- րէին, անխոնջ ձիաւորներ և ճարպիկ աղեղ- նաձից էին, գեաւերու վրայէ կաշիէ նաւակնե- րով կ'անցնէին և մի միայն կողոպտելու և ա- ւերելու համար կ'արշաւէին : Այս ահարկու վտանգին ժամանակ՝ Քրէտէրիկ բոլոր Եւրոպա- կան իշխանները հրաւիրեց որ քրիստոնէութեան թշնամիները վանելու համար միանան : Սակայն Պապն՝ իր անձնական ատելութեան շարժեալ՝ բնաւ հոգ չըբաւ և Գերմանիոյ կայսեր դէմ պատե՛րազմը կատաղօքէն շարունակեց : Բարեբաղչաբար՝ բար- բարոսներն աւելի շրտաշացան և Եւրոպայի արեւմտեան կողմը շատպատակեցին :

Ինն-վիճակով Պ. Էրզրուդ անգամ կ'ընտարել Ֆրէսկե-
շիլը. — Գրիգոր Թ. պապը մեռնելով Լաոմի
աթոռը բաւական ժամանակ լծափութ մնաց :
Նոյն իսկ կարտինալաց ժողովը կամ քննարանն
(conclave) երկու կուսակցութեանց բաժնուած
էր, կիսելեան և կուէլիֆեան : Սակայն երբոր
Եւրոպայի իշխաններն սկսան զանգատիլ, կար-
տինալներն ստիպուեցան պապ մ'ընտրել և այս
պապն էր Ճէնուացի մը, Ֆիլեռէանց նշանաւոր
ընտանիքէն, որ Ինն-վիճակով Պ. անուան առաւ : Ու-
րովհետեւ այս պապը Ֆրէսկերիկի հին բարե-
կամն էր՝ ամեն մարդ կ'յնչոսոր որ վերջապէս
Գերմանիոյ և Լաոմի մէջ խաղաղութիւն կը
հաստատուի : Ուստի ուրախութիւնն ամեն տեղ
կ'տիրէր և կայսեր շնորհատարութիւններ կ'ուղ-
ղէին այս ընտրութեան վրայ : Բայց Ֆրէսկերիկ
լաւ գուշակեր էր. «Ֆիլեսքին», ըսաւ, իմ բա-
րեկամն էր, բայց պապն իմ թշնամիս պիտի
լինի : Եւ իրաւի՛ Ինն-վիճակով Պ. Լոհենշգովե-
նեանց անհաշտ հակառակորդն եղաւ : Ի սկզբան
խաղաղութիւնը հաստատելու փորձեր եղաւ,
բայց կայսրը շուղեց ետ առաւ կուէլիֆեան գե-
րիներն ու քաղաքներն և ասոր վրայ նորէն կ'ուիւն
սկսաւ : Պապը Ճէնուա փախաւ, և անկից Աիոն
գնաց, որ իր եպիսկոպոսին հրամանին տակ ան-
կախ քաղաք մ'էր, մինչև անգամ Ֆրանսայի ու
Անկլիոյ թագաւորներն անոր պատուաբարան մը
տալու մերժեցին : Ահա այն քաղաքին մէջ Պապը
կրօնական ժողով մը գումարեց Ֆրէսկերիկին
ընթացքը քննելու համար :

Կայսրը ժողովին շնորհայտացաւ : վրան ղի գի-

տէր որ այն ժողովը կու բարեն Պապին պիտի հա-
զանդէր : Իր մէկ պաշտօնեայն մեծ ճարտասանու-
թեամբ պաշտպանեց զինքն, Ս. Լուի բարեխօսեց,
բայց Պապը բան մը մտիկ չբրտ և առանց ժո-
ղովին կարծիքն անգամ առնլու՝ Գրեականիկը՝
սրբապիղծ և հերետիկոս հրատարակեց և հան-
դիսապէս զանի բանադրեց ու գահէն մար առ-
նելու վճռեց : Ամեն եկեղեցիներուն մէջ Պա-
պին կոնդակը կարգացուելէն ետե՛ Գերմանիոյ
մէջ մի քանի եկեղեցական իշխաններ՝ Հեռի սահ-
մանապետ՝ Հեռի Ռոբերտն թագաւոր ընտրեցին :
Այն ատեն Գրեականիկ այնքան զայրացաւ Պա-
պին կոնդակին դէմ, որ կ'ըսեն թէ իր թագը
բերել տալով զլուխը գրաւ ու պտաց, «Այս
թագը չպիտի ընկնի զլխես մինչև որ արեան
հեղեղներ չթափին» :

Այնուհետև կայսրն և մանսաանգ պապը բուռն
և եպերելի միջոցներու գիմեցին : Պապը ոչ մի-
այն Եւրոպայի մէջ կայսեր դէմ նոր նոր թշնա-
միրներ կ'գրգռէր այլ և Գահիրէի սուլթանին
կ'գրէր որ Գրեականիկ հետ հաշտութեան դա-
շինքը խզէ և Երուսաղէմը գրաւէ : Կայսրն ալ
Մահմեդականաց կ'իմացընէր թէ Ս. Լուի նոր
խաշակրութիւն մը հանելու համար պատրաս-
տութիւններ կ'տեսնէ : Պապը զինուորներ գրու-
նելու համար Խաչակիցները կ'հաւարէր և շէր
թողար որ Երուսաղէմ երթան . մինչև անգամ
նեբոզու թիւն շնորհեց Հերետիկոսներու, որ Հա-
ւատարմութեան ատեանին կողմէ գատապար-
տուեր էին, որպէս զի զանոնք իր բանակին մէջ
զինուոր քնէ : Միւս կողմէ Գրեականիկ ալ իր

զորաց մէջ Սարակինոսներ կ'ընդունէր և այրել կ'տար այն մտրացիկ կրօնաորներն որ Պապին կողմէ՝ իրեն դէմ խաչակրութիւն կ'քարոզէին :

Փրէտերիկ Բէ Վեպուլիւնը. — Անբաղդ Փրէտերիկ՝ ամեն կողմը դաւաճաններ ու մատնիչներ կ'տեսներ : Ակտա կասկածոտ ու անգուժ գտնալ՝ նոյն իսկ իր ամենէ եռանդոտ կուսակիցներու դէմ : Ատեն ատեն մեծ վհատութիւն մը կ'զար վրան և ամեն բանէ հրաժարիլ կ'ուզէր : Աերջին անգամ մ'ալ հաշտութիւն առաջարկեց և խօսք տուա երթալ Սիրիա իր կենաց վերջին օրերն անցընել՝ իր թագն որդւոյն թողլով : Փրանսայի բարեպաշտ թագաւորը կարեկցելով միջնորդեց և աղաչեց Ննուվկենա Գն որ Փրէտերիկի առաջարկութիւններն ընդունի յորդորելով որ՝ ճի գործ զնէ այն քրիստոնէական վճարութիւնն՝ որ՝ Քրիստոսի խօսքին նայելով՝ դէտ է ոչ եօշնաստան եօշնանգամեղէ : Եւ Բայց անողորբ լի պապը շուքեց բան մը մտիկ ընել, միտքը գրեթէ Լոհենչը գօֆէնեանց, այս էջերու շէշք ջնջել և Սիկիլիան գրաւել : Կայսեր վերջին օրերը շատ տխուր եղան : Թէև Գերմանիոյ մէջ իրեն կուսակից իշխանները՝ Հենրի Ռասթօնն՝ իր սոսիք՝ աթոռէն վար առին, և Պապն անոր տեղ՝ Լոլանսայի կամօր՝ Վիլհէմ ընարել տուա՝ ըստ հաճոյս, բայց Իտալիոյ մէջ պատերազմն աւելի ծանր ու կրօնական կերպարանք մ'առնլով մեծ շարեաց պատճառ եղաւ : Եկելին՝ կայսեր անուամբ սոսկալի անգլթութիւններ կ'գործէր և

Իսաւրացւոց ատելութիւնը կ'շարժէր Գերմանիոյ գէմ : Կայսեր որդին՝ Էնշէօ Բեդեշիկն թշնամեաց ձեռքն ընկաւ և քսան տարի բանալ մնաց : Քրէտէրիկ՝ որու սպանալիքն ու ազաշանքը չկրցան ազատել իր սիրական որդին գերութենէ , այս ազէտից չկրնալով զիմանալ՝ մեռաւ :

Քննարկ Գ և Մանգրէր . — Քրէտէրիկ Բ երկու որդի կ'թողուր Քննարկ Գ , որ Գերմանիոյ կայսր եղաւ և Մանգրէր : Բայց Իննովկեննա պասն՝ որ Քրէտէրիկի մահուան վրայ մեծ ուրախութիւն զգացեր էր , անմիջապէս Քոնրատին գէմ խաչակրութիւն քարոզեց և յաղթանակաւ Լիոն քաղքէն Իտալիա գաւնալով միտքը դրաւ Նարոլին ու Սիկիլիան Հռոմի վիճակներուն միացրնել : Այսպիսի պատական մեծ տէրութիւն մը կազմելով Պասը կ'յուսար որ բոլոր Իտալիոյ մանր իշխանութեանց վրայ կ'իշխէ և Գերմանիոյ իշխանները բոլորովին կ'վանէ : Աստի անմիջապէս մի շատ գործակատարներ զրկեց Սիկիլիա և Նարոլի որպէս զի ազնուական ու քաղաքացի գերմանական իշխանութեան գէմ սուր հանեն : Սակայն Քոնրատի եղբայրը Մանգրէրէն՝ որ արդէն Սիկիլիոյ խնամակալ եղեր էր , ապստամբութիւնները զսպեց : Թէև տասն և ութ տարեկան էր , բայց բնտիր գաստիարականութիւն , կրակոտ բնութիւն և անվեհեր հոգի մ'ունէր . իր հօրը կենդանի պատկերն էր և Իտալիան շափէն աւելի կ'սիրէր : Երբոր Քոնրատ Իտալիա հասաւ ամեն բան խաղաղքած գտաւ , բայց իր խորխոր և անգութ ընթացքով

Իսաւրացւոց ատելութիւնը գրգռեց իրեն գէժ :
Սակայն Քոնրատ յանկարծ մեռնելով, Սիկի-
լիացիք Մանֆրէտը թաղար որ բրին :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Շուր Անդրէ՛ն — Սիկիլոյ երեւոյ՛ն :

(1266—1285)

Շուր Անդրէ՛ն իւրօրոք Սիկիլոյ . — Իննով-
կենա Գ շատ ուրախացաւ Քոնրատի մահուան
վրայ և կուէլֆեանց բանակով մը Նաբոլի գնաց
և զայն պաշարեց : Բայց Մանֆրէտ՝ որ խոյս
տուեր էր, բաւական ժամանակ թափառելէն
ետե՛լ յաջողեցաւ Լոնդրոն քաղաքը հասնիլ և
բանակ մը կազմելով Նաբոլիի վրայ քալել :
Իննովկենա վշտէն արդէն մեռեր էր :

Մանֆրէտ ժամանակ մը կառավարեց երկու
Սիկիլիացոց տէրութիւնը . Իսաւրացւոց համա-
կրութիւնն այնքան դրաւ եց որ Ֆլորանս և Լուք-
քա քաղաքներէն կուէլֆեանքը վանաց և Հոս-
մայեցիքը Պապին գէժ գրգռեց : Այն ատեն
Ուրլանդոն Գ պապը տեսնելով որ Մանֆրէտ
քիչ քիչ բոլոր Իսաւրիոյ վրայ պիտի տիրէ,
իբ նախորդներուն տխուր քաղաքականութիւնը
բանեցուց, օտարական իշխանի մը գիմնց օտա-

բախանի մ'իշխանու թիւնը կործանելու համար ։
 Աստի Սիկիլիոյ թաղը Անթուզի Շարլի բնծայեց ,
 որ Ս . Լուիսի ելլայրն էր , այս պայմանաւ որ
 իրեն տարեկան տուրք մը վճարէ և Բե՛նէ՛լէ՛ն՝ի
 վիճակն Հոսմի Աթոսին թողու ։

Այս Անժուի իշխանն՝ որ որքան քաջասիրտ և
 զօրեղ , նոյնքան փառասէր էր ու գոռոզ և միան-
 պամայն Հոսմի պապականն աթոսին անձնուէր ։
 յօժարակամ ընդունեց Պապին առաջարկու թիւ-
 նը և զօրք ժողվելով Իտալիա անցաւ ։ Հոսմ
 հասնելուն՝ Պապը զինք թագաւոր օժեց և Նա-
 բոլիի վրայ ուղարկեց ։ Մանֆրէտ ուղեց իր
 թշնամին հեռացրնել բանակցելով ։ Շարլ այս
 արհամարհոտ պատասխանը տուաւ դեսպանին .
 « Գնա՛ Լուչէրայի սուլդանին բռէ՛ որ մեր մէջ
 ոչ հաշտութիւն և ոչ զինարդուլ կրնայ լինիլ ,
 քիչ ատենէն զիս արքայութիւնը պիտի մտցրնէ-
 կամ ես զինք դժօխքը պիտի դրկեմ՝ » Գուշի
 եղբրքին մօտ 'ի Կը՛նդէլլէ պատերազմն սկսաւ ։
 Այն միջոցին որ Մանֆրէտ իր պահեստի զօր-
 քով յարձակելու կ'պատրասատուէր , իր սաղա-
 ւարտին կատարն , որ արծաթէ արծիւ մ'էր՝
 վար ընկաւ ։ « Այս Աստուծոյ մէկ նշանն է՝
 ըսաւ և կուսին մէջ նետուեցաւ ։ Երեք օր ետք՝
 դիակներու մէջ գտան Մանֆրէտի մարմինը ։
 Շարլ կ'մերժէր որ անոր պատուաւոր շիրիմ՝
 մը կանգնեն . այն ատեն ֆրանսացի ասպետնն ըն՝
 մէյմէկ քար առին և անոր դամբան մը շինե-
 ջին . սակայն Պապին նուիրակն դժբաղդ իշխա-
 նին դիակը հանել և անոր ոսկորննն ահամա-
 նայ լնէն գորա նետել տուաւ ։ Այսպէս վեր-

Զայտ Էոհենշոֆենեանց տիրապետութիւնն Ռտալիոյ մէջ, Աուէլֆեան կուսակցութիւնն՝ որ Ֆրանսական կուսակցութիւնն մը դարձաւ, յաղթ թանակը տարեր էր. սակայն քիչ ատենէն այն ալ ատելի եղաւ Ռտալացոց ։

Քոնդորսէն . Իր մահը . — Շարլ իրբն յաղթական մտաւ Նաբոլի, որու բնակիչներն զինք եռանդազին ընդունեցան ։ Բայց քիչ ատենէն այնքան կեղեքեց ժողովուրդն՝ որպէս զի իր զինակից Ֆրանսայիները վարձատրէ, որ ընդհանուր դժգոհութիւն պատճառեց ։ Մանֆրէտի որբեարին Ֆրանսայի՝ Բրովանս դատար զրկուեր և զնրան դրուեր էր, որ իր որդիներն երեսուն տարի մնացին ։ Ահպէ լեանց և բոլոր դժգոհներուն յոյսը Քոնդորսէնի վրայ էր ։

Այս Քոնրատէն՝ Քոնրատ Գի որդին էր որ իր հօրը մահուան ժամանակ՝ զեռ օրորոցի մանկիկ մ'էր . իր հօրեղբոր՝ Պավիէրայի կայսրընարին պալատը մեծցեր և արդէն տասնվեց տարու եղեր էր ։ Իր ցեղին ձիրքն ունէր Քոնրատէն, բարձր խելք և ազնիւ ու հրապուրելի կերպարան ։ Իր շիկարոյն մազերն գլուխն ու վիզը առատօրէն կ'ձածկէին ։ Պտէնչի Գրեթէշիէի հետ սերտ բարեկամութեամբ կապուած էր, և այս ալ իրեն պէս՝ իր ժառանգական իրաւունքէն, Աւստրիոյ երկիրներէն՝ զրկուած էր Պապին ձեռօք ։ Քոնրատէն աղքատիկ և թափառական կեանք մը կ'վարէր՝ երբօր Ահպէլեանց կողմէ պատգամաորներ եկան իրեն և ստակ բերելով խնդրեցին որ Ռտալիա իջնէ և

իր նախնեաց թաղաւորութիւնը ձեռք ձգէ : Քոն-
րատէն անոնց խնդիրը կատարելու յանձն ա-
ռաւ , թէեւ մայրն արտասուելով կ'աղաչէր որ
այդ վտանգաւոր արշաւանէն ետ կենայ : Ի սկզբան
ամեն բան նպատակաւոր կ'երեւէր Քոնրատէնին ,
Գերմանիոյ նշանաւոր ազնուականներն անոր միա-
ցան , Սիկիլիա ստք ելաւ , իր նաւատորմիցը
Շարլինը ջնջեց : Այլ և այլ քաղաքներու բնա-
կիչներն , Հռոմայեցիք անգամ՝ զինք յաղթա-
նակաւ ընդունեցան : Պայքը Հռոմէն վճարուե-
ր նորէն : Քոնրատէն ուզեց որ իր զօրքը՝ ծաղ-
կեաց սրակներ գրամ՝ իրեն պէս՝ փողոցներէն
անցընէ : Երբոր Ալէքէրդի բերդին առջեւ ե-
կան , որ Պայքը քաշուեր էր Քոնրատէնը բա-
նագրելէն ետեւ , «Ողջակէզ ընելու համար
կ'տանին այս զոհն , բստ այն ատեն Ալեքս Գ
պայքը ներկայ գանապղներուն : Այժ օրէն այս
բանակը բնաջինջ պիտի լինի » Քոնրատէն ար-
դէն Նարսիի կ'մտանաւ երբ Ակաիւոյի մօտ՝
Ալշո գաշտին վրայ Շարլի զօրաց հանդիպե-
լով զանոնք ՚ի փախուստ դարձուց , սակայն
յանկարծ թշնամոյն պահեստի հեծելազօրը
հաննելով այն միջոցին որ Գերմանացիք փա-
խուստականները կ'հալածէին , մեծ ջարդ մը
տուտ անանց :

Քոնրատէն իր Ֆրեւէրիկ բարեկամին հետ
խոյս տալով մինչև ծովեզրը հասաւ և Քիզա
գնալու համար նստակ մը բռնեց : Բայց այն
կողմի իշխան մը զանի նանչելով ծովու վրայ
ետեւէն ընկաւ , զանի բռնեց և Շարլ իշխանին
ծախեց : Շարլ Հռոմ տարաւ իր դժբաղդ դե-

րին ընկերներուն հետ՝ շղթայակապ և հետխառն՝
 «Ս մայր իմ, մայր իմ, կ'զոչէր թշուառ պա-
 տանին, արտառք թափելով, դու արդէն գու-
 շակեր էիր. խնդճ մայր, որչափ ցառ պիտի
 զգաս արդեօք :» Սակայն այս ողբն երկար շտե-
 լեց և Քանրատէն դիցաղնական արիւթ թեամբ
 այդ ալեւոյց համբերեց : Պասը Շարլէն պա-
 հանջեց Քանրատէնը, բայց նա չէր ուզեր այս-
 պիտի փամոզաւոր հետամուտ մը Հռովի քահա-
 նայապետին յանձնել, ուստի փութաց անոր
 մահը վճռել առաջ : Եւ որպէս զի արգարու-
 թեան գոյն մը տայ այս վճռոյն՝ դատարանե-
 րու ստեան մը կազմեց իբր թէ Քանրատէնը
 դատեն : Թէ և ամենքը գիտէին Շարլի կամքը,
 բայց այնքան կ'կարեկցէին Քանրատէնի թշուա-
 ռութեան, որ դատարար մը միայն մահուան ար-
 ժանի դատեց զանի : Շարլ հրամայեց որ Քան-
 րատէնը զլխաւան : Իր Գրէտէրիկ բարեկամին
 հետ ճատրակ կ'խաղար բանտին մէջ Քանրա-
 տէն՝ յուսալով որ ներում պիտի գանձէ, երբ
 եկան իրեն իմաց տալն մահազճիւղը : Երկու
 բարեկամներն անխրոզով շտեղին զայն և մահուան
 պատրաստուելու համար երեք օր խնդրեցին :
 Երկնց կտակն ըրին, Պասէն արձակում տալն,
 հաշորդուեցան և միասին զլխատութեան բեմն
 ելան : Այս բեմն վրայ՝ զոր՝ 'ի սրափու ար-
 քայական տոհմին՝ կարմիր կերպասով պատել
 էին, գահիճը կեցեր էր՝ ոտքերն ու թևերը
 մերկ և տապարը ձեռքը : Բոլոր ժողովուրդը
 հրապարակն իջեր էր, ինչպէս նաև Շարլ : «Ս
 մայր իմ, ինչ ալեւալի լուր պիտի բերեն

գնդ Ծ գոչեց պատանին, և սպա բողբոջ այս
անիրաւ վճռոյն դէմ: Քրանայի սուպեաներ
տրասուք կ'իմափէին, և երբ դահիճը տապարը
վերցուց ամենքը ծունր գրին և ազօխը ըրին:

Երբոր Քրեակերիկ տեսաւ իր բարեկամին
դըուխը գեախն ընկած, մոլեղին յուսահատու-
թեամբ սկսաւ պուալ, սակայն ինքն ալ բռնուե-
լով գլխատուեցաւ: Հարլ թաղաւորին փեան՝
Քլանտրայի Ռոպէրզը՝ սաստիկ զայրանալով մա-
հափճիւն արձակող դատարին վրայ վազեց և
տուրի հարուած մը տալով կիսամեռ իր ամու-
ռէն վար նեակց: Բոլոր սուպեաները գովեցին
այս վեհանձնական գործը, վասն զի իրենք ալ
տրամտած էին Քոնրատէնի և իր բարեկամին
անիրաւ մահուան վրայ: Աւանդութեամբ կ'ը-
սուի թէ՛ Քոնրատէն մահաբեր հարուածը ըն-
դունելու միջոցին՝ իր թախտանն ամբոխին մէջ
նեակց՝ վրէժխնդիր մը կոշեցու մտաք: Այս
թախտանը հանդիսականներէն մին անըլով տա-
րեր Աբելի թաղաւոր՝ Պեդրո Գի տուեր է,
որ Մանֆրէտի ազջկան ամուսինն էր և որ Հո-
հենչգօփէնեանց վերջին շատախղին, այս է
Քոնրատէնի մահուամբ՝ այս անուանի ցեղին
ժառանգորդը կ'սեպուէր:

Անշուշտ Հարլն փորձեց իրենցընդէն: —
Ալգայի ճակատամարտէն ետե՛ Հարլ իր իշ-
խանութիւնն ամբացած կարծելով մեծ մեծ
խորհուրդներ երկնեց: Իր որդին Հարլ Կոն-
Հունդարիոյ թաղաւորին քրոջ հետ կարգեր էր
և իր ազջիկն Փէլիգոյ Քոնրէնի, որ ն. Պօլ-

այլ լատինական աւերածեան անուանական մա-
ռանգորդն էր : Արդէն Քորֆու կղզւոյն և Ալ-
պանիոյ աիբելէն ետե՛ մեծ նաւատորմիւով մը
Ա. Պօլսոյ վրայ կ'երթար՝ երբոր իր եղբայրը
Ս. Լուի զինք հրաւիրեց որ իրեն հետ Խաչա-
կրաց պատերազմին մասնակից լինի : Շարժ շէր
կրնար անսաստել իր մեծ եղբոր , ուստի յանձն
տուտ Խաչակրութիւնը՝ խնդրելով միայն որ
գորքը Թուճուզի վրայէն տանի Երուսաղէմ , որ-
պէս զի Թուճուզի իշխանէն , որ հարկատու էր ,
հարկը պահանջէ : Սակայն երբ Ափրիկէ հա-
ստա Շարժ իր եղբայրը Լուին ժանստախաէն մե-
ռած գտաւ և այն ստե՛ն իր նաւատորմն առ-
նելով Ա. Պօլիս պիտի գիմէր երբ յանկարծ
ստակալի գէտը մը ստիպեց զինք իր խորհրդէն
ետ կենալու :

Հասնի պայն սկսեր էր վախճալ Շարժէն ո-
րտ իշխանութիւնն որ ըստ օրէ կ'աւելար ,
ուստի անոր գէմ գնելու պատրաստուեցաւ :
Նախ՝ Պապը Գերմանիոյ մէջ աիբամ անիշխա-
նութիւնը վերջացուց և Հագագուէի Ռոբուէթը
կայսր անուանել տուաւ , որպէս զի 'ի հարկին
գերմանական զօրութեամբ Նարոլիի թագաւո-
րին գէմ գնէ : Ապա Կուէլֆեան և Կիպէլեան
կուսակցութիւններն իրարու հետ հաշտուցուց և
ջանաց Արևելեան և կեղեցին Արևմտեանին հետ
միացնել : Սակայն Շարժ պապական աթոռին
այս թշնամական ընթացքէն շախտովով ամեն
ջանք 'ի գործ գրաւ որ անոր խորհուրդներն 'ի
գերե հանէ , և երբ Պապը (Գրիգոր Թ) մե-
ռաւ , Շարժ բռնի ուրիշ պապ մ'ընարել տուաւ
որ իրեն նպաստաւոր էր :

Սիկիլիոյ երեկոցի՝ — Երբ մի անգամ Շարլ
 Լուովի Աթոռն իր կամաց հնազանդեցոյց սկսաւ
 բանանալ Իտալացոց վրայ : Մանաւանդ Սիկի-
 լիոյ բնակիչները սաստիկ կ'ատէին զինք , վասն
 զի իր գործակալները զանոնք կ'կեզեքէին ու
 կ'նախատէին : Սիկիլիացիք վրէժ լուծելու հա-
 մար առթի մը կ'սպատէին : Արդէն սիկիլիացի
 ազնուական մը՝ **Յովնանէ ֓ Փոսիոս** անուն , որ
 Քրէտերիի Բին բժիշկն եղած էր , ծպտեալ Եւ-
 բուպա կ'պտըտէր Անժուցի Շարլին դէմ թշնա-
 միներ գրգռելու : Արականի թաղար որ՝ Պետ-
 րոս Գ՝ որ դժբաղդ Բանբաստէնի վրէժը լուծե-
 լու մտադիր էր , կ'ներկայանար իրրեւ ժառանգ
 Լոհեննչօօփէնեանց և նաւատորմող պատրաս-
 տելով կ'սպատէր որ Սիկիլիացիք ոտք ելնեն :

Եանկարծ Չասկի օր մը (1282) ստեղծի
 յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ : Աղջիկ մ'իւր
 նշանամբն հետ եկեղեցի կ'երթար պատկուելու :
 Քրանսացի գործակալ մը՝ արդիլեալ զէնք մը
 փնտտելու պատրուակաւ՝ կ'ուզէ նոյն աղջկան վը-
 րայ նայիլ : Այս բանիս վրայ նորասի օրիորդը
 կ'մարի : Սիկիլիացի մը Քրանսացի գործակալք
 կ'սպաննէ և այս՝ ընդհանուր կատարածի մը նշա-
 նը կ'գառնայ : Բալերիի բնակիչներն իսկոյն ոտք
 կ'ելնեն և քանի մը ժամուան մէջ երկու երեք
 հազար Քրանսացիք , աղայ , կին , ծեր՝ անխնայ
 կ'ջարդեն : Մէնայի բնակիչներն ալ այս օրի-
 նակին հետեւելով՝ կ'շարունակեն կատարածն որ
 բոլոր կղզոյն մէջ ամբողջ ամիս մը կ'տեւէ :
 այնպէս օր գրեթէ ամեն Քրանսացիք կ'սպան-
 նուին :

Ահա այս կատարածն է որ Սկիզբն էրեկորն
կ'կոչուի : Բաշէրմօի մէջ Հասարակացեալութիւն
հաստատուեցաւ և միւս քաղաքներն ալ զօրք
պատրաստեցին որպէս զի իրենց ազատութիւնը
պաշտպանեն : Այս լուրն իմանալուն՝ Անժուցի
Շարլ սաստիկ կատուեցաւ և մեծ բանակով մը
զնայ Սիկիլիա քաղաքը պաշարեց , որ անձնա-
տուր լինելու կ'պատրաստուէր՝ երբ Արականի
Թագաւորին նաւատորմն հաննելով բոլորովին
յաղթեց Նաբոլիի Թագաւորին նաւատորմին :
Կ'պատմեն թէ Շարլ Անժուցին ծովեզրէն իր
տորմզին պարածութիւնը դիտելով՝ իր գաւազանը
կ'կրծէր կատաղութենէ : Սակայն երբ Շարլ
պատերազմի պատրաստուեցաւ առանց վհատե-
լու : Պապն (Մարտինոս Գ) իրեն ձեռնարու էր և
Պետրոս Գը բանագրելով անոր դէմ խաչա-
կրութիւն մը կ'բարոզէր : Սակայն երբ Շարլ
Բրովանսի նստահանդիսար մեծ նաւատորմից մը
կ'պատրաստուէր՝ իր որդին Շարլ Վաղն , անոր
սպասելու տեղ՝ Նաբոլիի մօտ Պետրոս Թագա-
ւորին Ռոմէ Ազգիւն անուն ծովակալին հետ կախն
սկսաւ և անոր ձեռքը գերի մնաց : Սիկիլիացիք
Ռոմէն մահուան դատապարտեցին՝ Քոնրատէնի
վրէժը հանելու համար . բայց Արականի Թա-
գաւորն ու Թագաւորին թոյլ շատին որ այդ մա-
հաւաճիւրը դործադրուի և Ռոմէն Սպանիա փո-
խադրեցին : Շարլ Անժուցին այսքան աղէտից
չկրնալով դիմանալ մեռաւ (1285) : Այս կողմն
զատ Թագաւորութիւն մը կազմեց Արականի յե-
ղին տակ մինչև Թե դար , որմէ ետք՝ նորէն Ա-
րականի տէրութեան մտացաւ : Անժուի յեղն մի-
այն Նաբոլիի տէրութեան վրայ տիրեց :

Գեորգիանի, Կիւմուքի, — Գեորգիանիոյ կայսերական իշխանութիւնն իրաւիցայ եւ աւստական իշխաններու զեմ շարունակ կուտելով ակարացեալ եր: Իրաւ ե ոք աւստային մեծ վիճակներն ալ կործանեալ էին: Քանքառանք մահուանէ ետք՝ Սոսոյան եւ Սիւնիսիան, որ իր ընտանիքին կայրածքն էին, այլ ե այլ մաս բաժնուեցան, ինչպէս որ Ֆրեանքիկ Պարպարոսայի մեռալ Սոսոյան բաժնուեալ եր: Այս ամեն բաժանումներէն յառաջ եկան բազմութիւ գրաստի իւններ, կանտութիւններ, եպիսկոպոսութիւններ, քաղաքները կերպով մ'անկախ իշխանութիւն մը ստացեալ էին ե կայսերական իշխանութիւնն ակար կ'ընար, Գեորգիանի մասակոյ իշխաններն, ինչպէս Տանիմարքայի, Լեհաստանի, Հունդարիոյ իմպերատրներն, որ երկար ատեն կայսրութեան մասունքը կ'կազմէին, անորմէ բաժնուեցան, նոյնպէս ե Պուրկիշի իմպերատրութեան հին հարստակ իշխաններն կայսերական իշխանութեան ըսծը իմստեցին:

Հետեալէս Գեորգիանի՝ ԺԳ. դարուն՝ բուլբուլին անիշխանութեան միջ կ'զանուեալ, Մինչպէս Ֆրանսայի միջ՝ Ս. Լուսովիկ՝ աւստային իշխաններէն իրարու զեմ կուտելու իրաւունքը կ'աւանդեալ, որ մամանակին բուլբուլ աւազակութեանց պատմաւն էր, այդ մասնաւոր կախներն կայսրութեան սակաւի ֆեոաներ կ'ընէին: Ամեն բարձր տեղեր անթիւ անբոյնեք շինուան էին, որ իրոք զող ու աւարառու պատմներու որջերը դարձեալ էին: Այն ատեն՝ որովհետեւ այս անկարգութիւնները զարոյ իշխանութիւն մը չկար, հասարակաց պաշտպանութեան համար այլ ե այլ զաշնակցութիւններ կազմուեցան, ոմանք ազնուական գասու ե ոմանք քաղաքացոյց կողմէ. այս վերջիններուն զխաւոր նպատակն էր հազարակցութեան ե վաճառականութեան միջոցներն ապահովել: Ինչպէս էին Հոփնոսի Գընդիսիանը՝ որ Հոփնոսի քաղաքներէն կ'ընդկանար, ե Հոփնոսի Գընդիսիան կամ Հոփնոս, որոց միջ էին՝ մի շատ հիւսիսային քաղաքներ, ինչպէս՝ Հոփնոսի, Պրեմ, Լոսովիկ, Պրոմի, Պրոմի, Նոփնոսի, Լոփնոս ե այլն:

Արդէն ֆրեւերիկ Բի որով ծագեր էր այս անիշխանութիւնն, որ իր մահուանէ ետե՛ ընդհանուր կ'դառնայ: Ահա այն ժամանակը կ'սկսի՝ հիմ անիշխանութիւնը ըստածը (1250—1273), չէ թէ անոր համար որ Գերմանիա կայսր շուներ այն միջոցին, այլ անոր համար որ կայսերական զօրութիւնը շատ կտարեր էր:

Իրաւելոյ Ամալը. — Իրաւելոյ հարստային կողմը թիշ շատ միութիւն մը կ'արեր: սակայն երբ պապերուն փառասիրութեամբ ֆրանսացի և արականացի իշխաններ եկան տիրեցին, այս միութիւնը խանգարեցաւ և Սիկիլիոյ ու Նարալիի մէջ հակառակութիւնն սկսաւ: Իսկ Իրաւելոյ միւս մասը՝ ԺԳ զարուն՝ մեծ անկարգութեան մէջ կ'իյնայ կուէլֆեանց և կիպէլէանց մղած արինահեղ պատերազմներուն պատճառաւ: Շատ անգամ նոյն քաղքին մէջ այս երկու կուսակցութեան մարդիկ զանուելով՝ կատարի կուս մը կ'սկսէին, և երբեմն մէկ երբեմն միւս կողմը կ'յաղթէր. շատ անգամ ալ՝ ինչպէս հին հասարակագետութեանց մէջ կ'պատահէր, յաղթեալ կողմն արտորուելու կ'պարտաւորէր, և եթէ արտաքին օգնութիւն գտնէր կամ յեղափոխութիւն մը պատահէր իր հայրենեաց մէջ՝ կ'վերագաճար և իր հակառակորդները կ'վճարէր:

Բայց մանաւանդ ազնուականաց ձեռք ծագած երկպառակութիւնները հասարակագետութեանց շատ աղետարեր եղան: Երբեմն կուսակցութիւններն աւելի միութիւն և դժ ստանալու համար՝ շարտար պարագլուխներ կ'ընտրէին, երբեմն նոյն իսկ ժողովուրդը՝ ազնուականաց կուսներէն ձանձրանալով՝ օտար ազնուական մ'իբրեւ տիրութեան գլուխ կ'կարգէր: Այս պետերն, որ սովորաբար քաղաքայեւ կ'կոչուէին և պոլիմանեալ ժամանակուան մը համար ընտրուած էին՝ հանրազարական կարգու կանոն ընդելու կ'յաջողէին որպէս զի թագաւորական իշխանութեան համբին: Այս քաղաքայեւաններն մէկ քանին իրենց իշխանութեան ներքե մի շատ քաղաքներ մտցուցին: ԺԳ զարուն սկիզբէն՝ Ռուներն ընտանիքը

(Վերին Խաղիւղ Ախպէլեանց պարագլուխը) տեսակ ճը պետութիւն Հաստատեց Գրեզիէլը, Վերսն, Վիլիւս և Բարսա քաղաքները միացնելով: Բայց Էիլիէնի անգթութիւններն՝ Գրեզիէի Բի մահուան վրայ՝ բոլոր ժողովուրդն իրեն դեմ գրգռեցին: Ինք սպաննուեցաւ և ընտանիքն ալ մնալինջ եղաւ: Այն ատեն երևելի Հանդիսացան Տելլը Ստուլները Վերսնայի մէջ, Էրտնն՝ Գերբարայի մէջ, Վերսնայիներն՝ Միլանի մէջ, և ԺԳ գարեն սկսեալ՝ այս քաղաքները այն ընտանեաց նեոջ կառավարուեցան: —

— 0 —

ՓՐԱՆՍԱԿ ԵՒ ԱՆԿԼԻՒԹ

Ժ ԳՐԱՆԻՆ ԳՆԱԼ ԺԳ ԳՐԱՆԻՆ :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

ԱՐԻՄԱՆԻՆ ԳՐԱՆԻՆ — ԳՐԱՆԻՆԻՆ ԳՐԱՆԻՆԻՆ :

(450—1097)

Բրիտանացիք . — Անկլիոյ առաջին բնակիչները Պրիտանիոսը կամ Բրիտանացիք եղան , որ Անգլոսակնացիներն կ'իջնէին . ուստի այս երկիրն երբեմն Բրիտանիա կ'ըսուէր : Իսկ Սկոտլանդ , որ այն ատեն Գալիտանիա կ'ըսուէր , Բիկթանցի և Սկոտլանցի երկիրն էր , որ անգագար կողմէն Տարաւային կողմերը կ'արշաւէին : Համայնացիք նուաճեցին Պրիտանիոսը և որպէս զի Բիկտորն և Սկոտլանդը զսպեն՝ Անգլիոսի և Արիտանիոսի երկու երկայն սարիսպները կանգնեցին , որ արեւելքէն արեւմուտք , մէկ ծովէն միւսը կ'հասնէր : Նախ Քրիտանիոսից Բրիտանիա հաստատուեցաւ , ապա՝ Իրլանտա (Հիբրանիա) : Իրլանտայի եկեղեցին , զոր Ս . Պապիկ Տիմոթեոս , երկու շաբաթ անց շատ մեծատաններ հաստատուեց և բարբարոս ժողովուրդները քրիստոնէութեան դարձրնելու համար այն ատեն Ան-

բոսպա քարազիչներ ուղարկեց : Այսպէս և դարուն սկիզբը՝ Բրիտանիա՝ Եւրոպայի ուրիշ երկիրներուն պէս՝ Հռոմի քաղաքակրթութեան և քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը կրեց : Քիչ ատենէն՝ բարբարոսաց արշաւանն ալ պիտի կրէր :

Ստուանդերը Բրիտանիա կ'արշաւէ . — (450)

Հռոմայեցիք իրենց բոլոր զօրքերը հաւաքելու ստիպուեցին որպէս զի արշաւող Գերմանացւոց դէմ դնեն : Ուստի Բրիտանիայէն ալ իրենց լէգէոնները կանչելու և այս կղզին ազատ թողելու էին : Այն ատեն՝ Բիկտորն և Սկովաններն սկսան աւելի համարձակութեամբ Բրիտանացոց երկիրն արշաւել և մեծ աւերամբեր պատճառել : Բրիտանացիք, որ անկարող էին իրենց հողերն ու ազատութիւնը պաշտպանել, գրեւն օգնութիւն խնդրելու ելան : Եւ որովհետեւ այն ատեններն տարած ծովահէններ՝ Գերմանիոյ ծովեզերքէն մեկնելով՝ հիստորիոյ ծովեզրը կ'ասպատակէին՝ Բրիտանացիք անոնց գլխաւոր զօրավարներուն զիմեցին և հրաւիրեցին որ պան իրենց օգնեն : Սաքսոններն սիրով ընդունեցին այս հրաւերն ու իրենց շէնկետ և Հոբոտ զօրավարներուն առաջնորդութեամբը Բրիտանիա մտան : Բիկտորն յաղթեցին և այս ծառայութեան փոխարէն՝ Թոմէր կղզին առին, Գոֆու գետին բերանը, Քէնթ գաւառին ծովեզրին մօտ : Բայց այս յանդուգն բաղդախնդիրներն այս կղզիով դո՛հ չեղան : Հենկիսա բռնի գրաւեց բոլոր Քենդի երկիրն և ինքզինք Քենդի

Թագաւոր անուանեց : Այսպէս հիմնեցաւ Բրիտանիոյ մէջ սաքսոնեան առաջին թագաւորութիւնը : Հենկիսախ յաջողութիւնը տեսնելով որ իշ Սաքսոններ ալ Բրիտանիա արշաւեցին և որ իշ երեք թագաւորութիւն հաստատեցին : Ըստ շանցաւ՝ Եսպանիոյ կղզին բնակող Անկլաներն ալ, որ Սաքսոններուն պէս ահարկու դարձեր էին իրենց ասպատակութեամբ, Բրիտանիոյ եզերքը կսխեցին և երեք նոր տէրութիւններ կազմեցին : Այսպէս եօթն գերմանական թագաւորութիւն հաստատուելով Սաքսոնեան Էթնոլոգիայի մէջ մեացաւ (546) :

Էթնոլոգիայի մէջ. Վիքտորիան. — Եօթն տէրութիւններն 'ի սկզբան իրարու հետ կապուած չէին. ընդ հաստատին, երբեմն ալ իրարու դէմ կ'կռուէին : Սակայն երբոր որ իշ ժողովուրդներ սկսան դրսէն գալ և Անկլիա արշաւել՝ եօթն իշխաններն իրենց շահերը պաշտպանելու համար միացան : Ընդհանուր ժողով մ'ունեցին Վիքտորիան անուամբ, կամ իմաստնոց ժողով, որ եօթնպետութեան այլ և այլ գործերու վրայ խորհրդակցելու համար կ'գումարուէր : — Այսպէս Անկլիոյ մէջ հաստատուեցաւ գերմանական իշխանութիւնը : Այնուհետև Սաքսոններն երկրին բոլորովին տիրեցին, և անոր ժողովրդեան գլխաւոր մասը մինչև այսօր սաքսոնեան ցեղէ կ'համարուի : Իսկ Պիկտոններն մեծ մասամբ ընկուեցան, մէկ մասն ալ երկրին գեղ 'ի արևմտեան լեռները բռնեցան, որոնք Ուելս կամ Վելի նահանգը կոչուեցան, մաս մ'ալ Գալլիոյ Արմորիկ գաւառը զմայ բնակեցաւ, և այս գաւառը Բրիտանիո (Պրոպրիա) անունն առաւ, մինչդեռ հին Բրիտանիան Անկլիա կ'կոչուէր : Քրիստոնէութիւնն ալ Պրեմաններու հետ անհետ եղաւ, բայց իշ աստուծէն Ս. Օգոստինոս Անկլո-Սաքսոնները քրիստոնէութեան գործուց :

Գանձակուն արշալանն . Մեջն Ալֆրէտ . — Եօթն-
պետութեան մէջ ներքին կռիւներն անպակաս
էին : Աերջապէս Ալեքսանտրի թագաւորը Մեջն
Էլֆրէտ Անկլիոյ բոլոր ժողովուրդներն իր իշ-
խանութեան ներքե միացուց և մէկ թագաւո-
րութիւն կազմեց : Սակայն ներքին անկարգու-
թիւնները բաւական չէին , օտարականներ աչ-
շարունակ կ'արշաւէին Անկլիա : Ասոնք էին Նոր-
ման կամ Գոմեդի ծովասպառակներ որ' ինչպէս
Եւրոպայի ուրիշ երկիրներու , նոյնպէս Անկլիոյ
ափերեցին : Ալեստ.քսի Էլֆրէտ թագաւորն ա-
նոնց դէմ պատերազմելով մեռաւ (872) :

Էթելլէտի յաջորդեց իր եղբայրը Ալֆրէտ ,
որ քիչ մ'ատեն ասպատակութեանց դէմ գրաւ :
Ալֆրէտ քաջասիրտ , մեծանձն ու բարեկիրթ
իշխան մ'էր . Հռոմ առած էր իր կրթութիւնն
և ժամանակին ամենէն զիտուն գրապէսներէն
մին կ'սեպուէր : Աստի իր ժողովրդեան վերա-
նորոգիչն ուղեց լինիլ և անոր կոշտ բարքն ու
սովորութիւններն ուղղել : Աստի սկսաւ նոր
կարգ կանոն հաստատել , և քիչ քիչ միապե-
տական իշխանութիւն վարել : Ժողովուրդն , որ
չէր ուղեր իր հին վարքն ու բարքը փոխել ,
թագաւորին դէմ բարկացաւ , այնպէս որ' երբ
որ Գաննեցիք եկան նորէն Անկլիա արշաւեցին՝
Սաքսոնները շուղեցին Ալֆրէտին միանալ թշնա-
միները վանելու համար : Գաննեցիք բոլոր Եօթն-
պետութիւնը նուաճեցին և Ալֆրէտ երկրագոր-
ծի մը պէս ծպտեալ Սեպտիմուրէ փախաւ և
հովտի մը անակին մէջ ապստէն փնտռեց : Ալ-
ֆրէտ վեց ամիս այս առանձին տեղը մնաց ան-

յայտ աւանձանօթ՝ մինչև որ պատե՛հ առիթ գտնելով նորէն իր ժողովրդեան գլուխն անցաւ : Իմանալով որ Սաքսօնները Գաննցուց բռնութենէ կ'առաւային և ազատելու հնար մը կը փնտռեն, իր տնակէն ելաւ և բոլոր սաքսօն քաջերն ՚ի զէն հրաւիրեց : Յետոյ ասպատակներուն զէ՛մ քալեց և զանոնք վճռեց : Ալֆրէտ փառաւոր իշխանութիւն մը վարեց . կառավարութիւնը բարեկարգեց, քաղաքներն ամրացուց, Լոնտօն տէրութեան մայրաքաղաքն ըրաւ և նաւատորմից մը պատրաստեց որ Անկլիա ծովահէններէն ազատ մնայ : Ինքն արգէն տսեալ և գրագէտ լինելով՝ օտար գիտուններ իր արքունիքը կ'հրաւիրէր, գպրոյններ կ'հաստատէր որպէս զի նոյն իսկ կղերն, որ յետին ծայր ազէտ էր, կըթափ և ժողովուրդը լուսաւորուի : Այսպիսի նշանաւոր գործերով տէրութիւնը վերահանգնեց Ալֆրէտ և Անկլիոյ Շառլէսը՝ կոչուեցաւ (900) :

Ալֆրէտին յաջորդեց իր որդին Եդմունդ Երէն, որ Անկլիոյ Բագմուտի տիտղոսն առաւ, ինչպէս նաև բոլոր իր յաջորդները : Սակայն ԺԱ դարուն սկիզբը գաննցի ծովահէններ նորէն Անկլիոյ ծովեզերքն երեցան և ժամանակին տկար ու դանդաղ թագաւորը Էլեւէթ Բ, որ, ինչպէս կ'գրէ տարեգիր մը, «Մինակ վանքի մը մէջ քնանալու համար ծնած էր քան թէ պատերազմելու և կառավարելու» հարկ մը վճարելով Գաննցիքը հեռացրնելու փորձեց : Բայց ասոնք այդ գումարով նոր նաւատորմից մը շինեցին և վերստին Անկլիա եկան : Թողովուրդը

Թագաւորին վատութեան դէմ զայրանալով՝ բոլոր Գանձեցիքը շարդելու գաղտնի գաւազրեց և հանդէսի օր մ'իբ խորհուրդն 'ի գործ դրաւ : Այս կատարածն իմանալով Սվէն (Սուէնոն) Տանիմարցայի Թագաւորն և Օլաֆ՝ Նորվէկիոյ Թագաւորը՝ վրէժ լուծելու համար Անկլիա եկան մեծ բանակով մը և բոլոր երկիրն աւերելով նուաձեցին : Սվէն Թագաւորի անունն առաւ, և Եթելրէտ՝ Նորմանտիա՝ Ռէշար (Ռիքարտոս) Բինքովը փախաւ, որ իր աներն էր :

Երբ Սվէն մնաւ, իրեն յաջորդեց իր որդին Մէնն Գանադ, որ նախ Անկլիացիքն անխնայ նեղեց, սակայն վերջէն սկսաւ անուշութեամբ վարուելու : Արդարտ թեամբ կառավարեց, Ալֆրէտի դրած օրէնքը վերահաստատեց և իր հպատակաց բարօրութեան հոգ տարաւ : Անկլիոյ կղերին սիրաբ շահելու համար վանքերուն շատ պարգևներ քրաւ : Այս Թագաւորը Հռոմի հաճելի երևալու մտաք՝ Ս. պապին ամեն տարի տեսակ մը տուրք վճարելու կանոն դրաւ, այս է Ս. Պետրոսի լուծան : Պապերը գրեթէ դար մ'ետք այս տուրքը պատրուակ բռնելով Անկլիան՝ Հռոմի Աթոռին իբրև աւարը պիտի պահանջէին : Գանուգ մեռնելուն՝ Գաննցուոց տիրապետութիւնն երկար շտեկեց : Սաքսոններն՝ որոց պարագլուխն էին Ասվին ու որդին Հորուտ՝ օտարական բռնաւորները վնասեցին և իրենց սողային վերջին Թագաւորին որդին Եդուարդ Խոստովանող խնայն զահր նստեցուցին :

Նորման Ենկլիոյ կ'սիրէն . Երասորդ Խառախու-
նուշ . — Այս իշխանը հօրը կողմէ Սաքսօն էր ,
մօրը կողմէ՝ Նորման : Իր երիտասարդութիւնը
Նորմանախա անցուցած լինելով , կ'սիրէր Նոր-
մանները : Իրեն հետ մի շատ Նորմաններ տա-
րաւ Ենկլիա և անոնց պաշտօններ ու պատիւ-
ներ շնորհեց : Սաքսօններն սկսան նախանձիլ և
թագաւորին դէմ բարկացան : Ատովին , որ ար-
քունիքը մեծ պատիւ ունէր , իր ազգակիցներուն
միանալով թագաւորին ընթացքին դէմ բողո-
քեց , բայց իր պաշտօնէն ընկաւ և ստիպուեցաւ
Ենկլիայէն ժամանակ մը հեռանալ : Արբոր
Նորմանախոյ Գուլիէլմոս դուքսը՝ իր ազգական
Եղուարդ թագաւորին այցելութեան եկաւ՝ դի-
տեց որ ամեն կողմն իր նորման հարստակներն
բոլոր կարեւոր պաշտօնները դրաւ երէն , և ու-
րովհեաւ Եղուարդ անգլաակ էր , յուսաց որ
անոր յաջորդելու հնարը կայ : Սակայն Ատովին
մերտաթին Ենկլիա դառնալուն՝ բոլոր ժողովուրդն
անոր միացաւ , թագաւորն ստիպուեցաւ նոր-
ման մտերիմները ձամբել : Ատովին այս յաղ-
թանակը շվայելեց , թէ և իր որդին Հարալտ մեծ
յարգ ու պատիւ ստացաւ թագաւորէն , որ մեռ-
նելու ատեն զանի իրեն յաջորդ կարգեց :

Հարալտ . — Սաքսօնները Ատովինի որդին Հա-
րալտը թագաւորական աթոռը բարձրացուցին ,
սակայն երեք ահարկու թշնամիներ թաղն անոր
գլխէն յափշտակելու կ'պատրաստուէին , այս-
ինքն , եր եղբայրը Թուրիկէ , Նորմանախոյ դուք-
սը Գուլիէլմոս և Պապը :

Առաջինն իր եղբորը վրայ նախանձելով՝ Նոր-
վէկիոյ թագաւորին հետ միացաւ. և Հարալաֆ
վրայ քալեց, բայց պատերազմին մէջ մեռաւ :
Գուլիէլմոս պնդեց թէ Անկլիոյ թագին օրի-
նաւոր ժառանգն ինքն է, սուտ համբաւ հանելով
թէ Եգուարդ Խաստովանոյզը մեռնելու ատեն
զայն իրեն կտակեր էր և թէ Հարալա ալ երդ-
մամբ խոստացեր էր զայն իրեն յանձնելու : Այս
սուտ կտակին և բռնութեամբ առնուած խոստ-
ման վրայ իր իրաւունքը հաստատելով Գուլիէլ-
մոս Անկլիոյ թագը պահանջեց, և երբ Հարալա
մերժեց, Պապին դիմեց նա որ իր իրաւունքը
պաշտպանէ : Պապն՝ (Ալեքսանդր Բ) որ արդէն
որս ունէր Սաքսոններուն դէմ, վասն զի իր ե-
կեղեցական իշխանութիւնը չէին յարդեր, Հա-
րալաը բանադրեց, Գուլիէլմոսն Անկլիոյ թա-
գաւոր անուանեց և անոր գրօշ մը զրկեց ու
մատանի մ'որ Ս. Պետրոսի մէկ մազը կ'պարու-
նակէ եղեր, հրաման աալով որ Անկլիան Հռոմի
պապական իշխանութեան հնազանդեցրնէ, և Ս.
Պետրոսի որդի, զոր Սաքսոնները վճարելու կը
մերժէին, վերստին հաստատէ :

Գուլիէլմոսի որդւանը. Հոսթիմիտի հակառակորդը
— Նորմանիոյ գուբն անմիջապէս Անկլիոյ
դէմ պատերազմ հրատարակեց : Ամեն կողմ-
բաղդախնդիր մարդիկ վազեցին, որպէս զի այս
արշաւանին մասնակից լինին : Գուլիէլմոս 60
հազար հոգոյ բանակ մը կազմեց ու մեծ նա-
ւատորմիզով մը՝ Սէնդ - Ալեքէի նաւահագստէն
(Ֆրանսա) ելնելով Անկլիա անցաւ ու Հոսթիմիտ

ըստած տեղն իր բանակը գրաւ (1066) : Հարալա, հայրենասիրական եռանդով վառուած՝ շաքատեց որ հիւսիսային երկիրներէն զօրքերը դան, այլ իր ձեռքն ունեցած սակաւթիւ գունդերովք Գուլիէլմոսի դէմն ելաւ և կատաղի կուր մը սկսաւ : Սաքսօններն ամբայցած էին իրենց բանակատեղն, և հետիոտն ու տապարներով զինուած կ'պատերազմէին, մինչդեռ Նորմանները շարունակ յարձակումներ կ'ընէին անոնց դէմ առանց արդիւնք մը ստանալու : Այն ատեն Գուլիէլմոս Սաքսօններն իրենց ամբողջ թիւներէն հեռացրնելու համար հնար մը մտածեց. հրաման տուաւ իր զօրաց որ փախչիլ ձեւացրնեն, այնպէս որ Սաքսօնները խարուելով անոնց ետեւէն ընկան : դաշան իջան և սոսկալի ջարդ մը կերան : Հարալա ալ պատերազմի դաշտին մէջ ընկաւ մեռաւ :

Գուլիէլմոս — լիւրհալու. — Հաստինկաի ճակատամարտէն ետք՝ Անկլիա Նորմանտացոց իշխանութեան ներքեւ ընկաւ : Գուլիէլմոս յաղթանակաւ Լոնտօն մտաւ որ թագաւոր պսակուի : Սակայն Սաքսօններն իրենց անկախութիւնը ձեռք ձգելու համար քանի մ'անգամ ոտք ելան և յաղթուելով Գեմալիէի հիւսիսային կողմը Ելլայ կղզին ապստինեցան և այն տեղ երկար ժամանակ դէմ կեցան : Աւերջապէս Գուլիէլմոսի զօրքն անոնց բանակը պաշարեց և սաքսօնեան ազատութեան վերջին պաշտպանները ստիպուեցան ապաստան փնտռել անտառներուն մէջ, որ աւազակներու խումբ մը կ'կազմէին :

գործիչը (oullaw) անուամբ, որ որսորդութեամբ
ու աւարառութեամբ կ'ապրէին : Այս տարա-
դիրներուն մէջ ամենէ նշանաւորն է Ռոպէն
Հոպ կամ Անգամներու Ռոպէն : Սակայն անոնք
քիչ քիչ անհետ եղան և Նորմանները բոլոր-
ութիւն տիրեցին երկրին :

Նորմանները կ'իջելէն շուրջը . — Այնու-
հետեւ Գուլիելմոս Անկլիոյ բացարձակ տէրը լի-
նելով իր զինակիցները վարձատրեց և Սաք-
սոններուն կողոպտան անոնց մէջ բաժնեց : Նոր-
մանները զղիակներ, ընդարձակ կալուածներ,
աւաններ և քաղաքներ ընդունեցան : Շատեր
սաքսոն ցեղապետներու (thane) որբեարիներն
իրենց կին ըրին բռնի և անոնց բնակութիւննե-
րը գրտեցին : Շատ ասպետներ՝ որ Նորման-
տիոյ մէջ խեղճ մարդիկ էին, զօրաւոր սեպուհ-
ներ զարձան, ամեն քաղաքական և կրօնական
պաշտօնները Սաքսոններէն առնլով իրենք վա-
րեցին : Ամեն տեղ աշտարակներ, արքայարան-
ներ կառուցին և անոնց մէջ Ֆրանսայէն եկող
զինուորներ աւ վանականներ գրին : Գուլիելմոս
ժանր բռնական օրէնքներ հաստատեց, այնու-
պէս որ շատ քաջ Սաքսոններ աւելի լաւ կը
համարէին տարագրիլ քան թէ անոր լուծը
կրել :

Նորմաններն ալիարհ-լուրիտն իւր-նիւնը . —
Նորմանտացոց աշխարհակալութիւնը վերապի աւաա-
կան գրութիւնը հաստատեց Անկլիոյ մէջ : Բոլոր երկի-
րը վախճան հազար աւաաի բաժնուեցաւ և ասպետնե-

բու տրուեցաւ: Ասոնք պատճեններէն կախում ունէին, պատճեններն ալ թագաւորէն: Սակայն Անկիլոյ մէջ աւատականութիւնն աւելի կանոնաւոր կերպով կազմուեցաւ քան թէ ուրիշ տեղ: Թագաւորին իշխանութիւնն աւելի մեծ էր, զիսն զի թագաւորն իրրն աշխարհակալ՝ բուլոյ երկրին տիրապետը կ'սեպուէր, Հետեւապէս իր սպեաներուն շնորհած հողերուն տէրն ինչն էր: Ամենքը թագաւորին մարդիկն էին և ուղղակի անոր կ'հպատակէին: Ասկէ զաս' Եւրոպայի միւս կողմերն՝ ազնուականներն այնքան յարարերութիւն չունէին իրարու հետ որքան Անկիլոյ, ուր ստիպուած էին կապուած մնալ, թագաւորը պաշտպանել, ինչպէս նաև իրենց աշխարհակալութիւնը: Հետեւապէս ազնուապետութիւնն թագաւորին հրամանին ներքև զօրաւոր մարմին մը կ'կազմէր:

Ղարձն — Ստան. — Այսպէս Անկիլոյ Ղարձնն զարմաւ, Այնուհետև այս երկրին մէջ երկու ցեղ կար. Ղարձն և Ստան ցեղերը: Ղարձնները մեծ մասամբ վերին դասը, այս է ազնուապետական դասը կ'կազմէին, և Ստանները հպատակներու դասն որ քաղաքներու և դիւղերու ժողովուրդն էին: Ղարձնպէս երկու լեզու կար, Ղարձն կամ ֆրանսիան լեզուն, որ ազնուականներու լեզուն էր և մինչև յիս դար պաշտօնական լեզուն եղաւ, և ստան լեզուն, զոր բնիկները կ'խօսէին: Քիչ քիչ երկու ցեղերը միացան և երկու լեզուները խառնուեցան: Անկիլական ազգութիւնը գերմանական և ֆրանսական տարրերէ կ'բաղկանայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Ֆրանսայի — ընդհանուր — գլխի փոփոխությունները.

(967—1180)

Հիշիցի Կառլոսի գահակալությունը. — Ֆրանսայի մէջ՝ Շարլ Յոյրն գահընկէց լինելէն ետեւ՝ Շարլ-մայնի ցեղը դար մ'էս իշխեց. բայց վերջին Կարլոսովինկեանք՝ որ կարող չէին ոչ արաւաքին թշնամիները վանել, ինչպէս Նորմանները, և ոչ տէրութեան կարգ կանոնը պահպանել, շարունակ նախաարհեստ և փրկանք կ'կրէին: Ասոնցմէ մին՝ Շարլ Պարզամէտն (երես 7^մ) ստիպուեցաւ իսկ Նորմաններու պարագլուխ Ռուլֆի՝ Նեւաորիան տալ, որ այնուհետեւ Նորմանիա անունը ստացաւ: Այս իշխանն ալ արժուէն վար ձգեցին իր աւատաւորներն (vassal), և իրենցմէ մին, այս է Բարիզի կոմք՝ թագաւոր կարգեցին: Բարիզի կոմսերն իրենց արիւթեամբ վեհապետական իշխանութեան արժանի կ'երեւէին, վասն զի երբոր Կարլովինկեան թագաւորները թողլ, վաս կեանք մը կ'անցընէին, Բարիզի կոմսերը Ֆրանսայի թշնամեաց գէմ քաջարար կ'կուռէին, այս է Նորմաններու և Գերմաններու գէմ: Աւարի՝ Ժ դարուն՝ այս կոմսերէն շատերը յաջորդաբար թագաւորական պատիւ ստացան Կարլովինկեանց գէմ, և վերջէ՛

Լուսավորչի Ե՛րաստանսն մեռնելուն վրայ՝ Հիւ՜շ
 Կապե՛ր, Բարիզի կոմս և Ֆրանսայի կղզւոյն
 դուքսը, բոլորովին գրաւեց թագը: Այսպէս
 վերջացաւ Ֆրանսայի մէջ Կարլովինկեանց հա-
 բրատութիւնն և Կապե՛րեանց սկսաւ: Լուսավորիկ
 Գատարկասունն երկուսասներորդ ու վերջին
 թագաւորն եղաւ Կարլովինկեանց ցեղին, որ եր-
 կու հարիւր երեսունը հինգ տարի Ֆրանսան կա-
 ռավարեց:

Այս փոփոխութիւնն ՚ի սկզբան բանի տեղ
 չդրին տէրութեան մեծամեծները, վասն զի ար-
 քայական իշխանութեան գէմ ըմբոսս գանուե-
 լով՝ իրենց փոյթը չէր թէ՛ ս՛վ կ՛կրէ թագը:
 Անոնք անգամ որ նոր թագաւորն ընդունեցան՝
 իբրև Հիւ՛շու՛ր շնկատեցին, այլ պարզապէս իր-
 բև սաստապէ՛ր: Կապտմեն թէ՛ անգամ մը Հիւ՛գ
 Կապե՛ր հարցուց հարաւաբնակ աւատառու նա-
 խարարի մը. Ո՞վ է՞ ի՞նչ է՞ ըրաւ. նախարարն որ
 ինքզինքն այնքան օրինաւոր վեհապետ կ՛կարծէր
 որքան Ֆրանսայի թագաւորը, պատասխանեց
 համարձակ. Եւ՛ ի՞նչ է՞ ըրաւ. — Սա-
 կայն Կապե՛րեանց ցեղին գահակալութիւնը կա-
 ընոր գէպք մ՛էր, մանաւանդ անոր համար որ
 նոր հարստութիւնն ահագին կալուածի մը տէր
 էր (Ֆրանսայի կղզին) որով պիտի կարենար
 արքայական պատիւը բարձրացընել (987):

1000 րարին. — Ֆրանսայի համար Ժ ու
 ԺԱ դարերն աւատական մեծ անիշխանութեան
 ժամանակներն եղան: Ազգային միութեան թոյլ-
 կապը բոլորովին քակուեր էր: Ֆրանսան մանր

մունք առատական վիճակներու բաժնուած էր, որոց իշխաններն իրարու դէմ շարունակ կ'կռուէին: Այս խառնակութիւնն աւելորդապաշտութեամբ մը սասակացաւ: Երբ Գրիստոսի թուականին 1000 Գրիգոր կ'մտանար՝ Սուրբ Գրոց տրուած ծուռ մեկնութեամբ մը բոլոր Եւրոպայի քրիստոնեայք կարծեցին թէ աշխարհիս վախճանը պիտի հասնի: Այս ընդհանուր աւելորդապաշտութիւնը հաստատելու և ամենուն սարսափն աւելցնելու համար կերպով մը սուկալի աղէտներ պատահեցան: Ժանտախտ, սւժ և այլն: Ժողովուրդներն ամեն աշխարհային շահերու զուարճութիւններ մտացան, և միայն արքայութեան արժանի լինելու համար սկսան իրենց ինչքը վանքերու ու եկեղեցիներու պարգևել: Երբոր աղետաբեր օրը հասաւ, հարուստ ու աղքատ տաճարները կ'զիմն և վերջին դատաստանի նշանին կ'սպասեն ահաբեկ: Սակայն երբ որ անվտանգ անցաւ այն օրն որ աշխարհիս վերջը պիտի լինէր, Եկեղեցին իր ընդունած հարուստ պարգևները վայելելու սկսաւ: Ժողովրդոց սրտին մէջ յոյսը ծնաւ և կարծեա թէ նորէն յարութիւն առին: Այն ատենն ալ երախտագիտութենէ շարժեալ նոր նոր տաճարներ և մենաստաններ կանգնելու ելան, և ամեն տեղ կղերին հարստութիւնը և զօրութիւնը կ'աւելնային:

Արդեօք շինդուլ. — Արծնամուլ մարդիկ, անագորոյն կղեր մը երբեմն հերետիկոսներ և երբեմն չրէտներ կ'հալածէին մէկ կողմէ, և ա-

ւատական իշխաններ քաղաքային կռիւները կը
 շարունակէին միւս կողմէ, այնպէս որ ամեն տեղ
 կ'տիրէր անիշխանութիւնը : Այս շարեաց անաջն
 ասնլու և անկարգութեանց վերջ տալու մասը
 քանի մը բարեօժիտ եպիսկոպոսներ ժողով մը
 կազմեցին և օրէնք մը գրին : Այս օրէնքն ամեն
 վէճ ու կռիւ կ'արգիլէր ամի օրեր և ամեն շաբ-
 թու շորերշարթի իրիկուննն մինչև հինգ շաբթի
 առաւօտ, ո՛վ որ զայն շտաճեր պիտի բանա-
 գրուէր : Այս կանոնն որ Արքայ-Իսկան-
 թիւնը կամ Վերդաւր կոչեցին, բոլոր Գրան-
 սայի և արիշ քրիստոնեաց ժողովուրդներ սի-
 բով ընդունեցին : Եկեղեցիներ, տխտաւորներ և
 կիներ, վաճառականներ և երկրագործներն որ
 առաջները բանութեան և հարստահարութեան
 ենթակայ կ'դասուէին, քիչ շատ պաշտպանու-
 թիւն և հանդիստ դասն : Թէպէտև դաժան ազ-
 նուականներ այդ կանոնը չէին պահէր միշտ և
 ասին ասին շարիք կ'գործէին, բայց առ հա-
 տարակ բարբարոս ժողովրդոց կոչա սովորու-
 թիւնները ջնջեց այն, արգահատութեան զգա-
 ցունն ազդեց տկար և անպաշտպան անձերու
 համար : Աղերին այս գործն աւատական անիշ-
 խանութենէ ելնելու առաջին սլատաւ որ քայլն
 էր :

Պրանայի վէճն սուկն կողտեան խեղճով : —
 Առաջին շորս կապեանք եղան Հիւի կողտ : Ռո-
 գերտ, Հիւիի Ա և Փիլիպոս Ա, որոնք նշանակութեան
 արժանի գործ մը չեն ըներ, և Գրանսայի թագաւորու-
 թեան վիճակն Ս.Ա գարուն շփոխուէր : Այն ասին
 Գրանսայի թագաւորը միայն Պրանայի կըշտն ակրն

եր, և սակայն բացարձակ իշխանութիւն չունէր անոր վրայ, վասն զի այս գրաստութիւնն, ինչպէս բոլոր մեծ աւատական կալուածները, ուրիշ աւատատեւերու ձեռքն էին, որ կարելի եղածին շաք աւատապետին անկախ լինելու կ'ընտանջին: — Ֆրանսայի միւս մասն ուրիշ մի շատ աւատական նահանգներ կ'ապարտանակէր, ինչպէս Գլորմոնտիւ, Ալտիպոնէի և Պարիզիէ երկը, գրաստութիւնները: Ինտլուզի: Ընդհանի և Ֆլանդրացի երկը կանտոնութիւններն անկէպիտոն տարներ էին: Միւս աւատական վիճակներն ասոնցմէ կարտւմ անկին: Պըշտոնի (Քրիստանիոյ) գրաստութիւնն Գրովանտիոյ աւատապետութեան ներքեւ էր: Այս գոտիներն և կանտոններն շատերն Ֆրանսայի թագաւորին շաք զօրաւոր էին և ինքզինքնին անոր հաւատար կ'համարէին: Ուստի կապետանոց աւատապետութիւնն հազիւ նշանակութիւն մ'ունէր:

Աւտոմոնի Չ Յոյրն. Աւտոմոնիւրոն զէ՛մ զոյւրտարը. — Ֆրանսայի այս թագաւորն, Աւտոմոնի Յոյրն, առաջին կապետանն է որ արքայական իշխանութեան ոյժ տուաւ: Նախ իր վիճակին, այս է Ֆրանսայի կըղոնն աւատատեւերը ստիպեց որ իր վեհապետութիւնը ձանչին: Գիւղացիներն՝ որ այն պղտիկ աւատական իշխանները կ'ատէին՝ թագաւորին կողմը բռնեցին և անոր ձեռնատ եղան անոնց մի քանի բերդերն առնել կարճանելու համար: Հեծելազօրաց գունդ մը կազմեց, անոնց թռչակ կապեց որպէս զի միշտ քովը մնան և այս զօրութեամբ կարող եղաւ հպատակ իշխանները հնազանդեցնել, որոց զօրքը մնայուն չէին: Այսպէս իր երկիրներուն մէջ իշխանութիւնը հաստատելն ետն՝ Աւտոմոնի Յոյրն շանոց զայն տոն տարաւորներուն վրայ տարածել, որ անզաղար իջարու գէ՛մ կը

կռուէին և շատ անգամ իրենց բերդերէն ելնելով՝ մօտակայ երկիրներ կ'ասպատակէին՝ անմեղ բնակիչները կողոպտելով։ Թագաւորն անոնց մէջ ծագած կռիւներէն օգուտ քաղեց, իբրև իրաւարար անոնց վէճերը զազրեցուց և իր գերիշխանութիւնն անոնց զգացուց։

Անկէոյ Ռոմուսէն զէ՛մ դոյսւրը . — Լատովիկի իշխանութեան ժամանակ ամենէն նշանաւոր կռիւն Անկիւոյ դէմ եղաւ։ Անկէոյ Ռոմուսը՝ Փրանսայի Թագաւորին առջև տարօրինակ կացութեան մը մէջ կ'զանուէր։ Իբրև Նորմանտիոյ դուքս՝ Փրանսայի Ռոմին հպատակ էր կամ ~~ապագայ~~։ Բայց այս աւատաւուն աւատապետէն աւելի զօրաւոր էր, և շատ զժուարին էր ասոր իր գերիշխանութիւնն անոր ընդունել տալու։ Հեռակապէս՝ ինչպէս Լատովիկ, նոյնպէս իրեն յաջորդող Փրանսայի ամեն Թագաւորներն իրենց բոլոր ճիգը կ'իմպին իրենց հօրը հպատակը տկարացնելու համար։ Մանաւնդ Նորմանտիան Անկիւոյէն բաժնելու կ'ընեան։ Այս նպատակին հասնելու համար նորման Թագաւորներու գերզաստանին մէջ երկպառակութիւն կ'ձգեն, տիրող Թագաւորին որդիներն իրենց հօրը դէմ կ'զրգռեն և ապտամբներուն կ'օգնեն որպէս զի Փրանսայի մէջ գանուած անկլիական երկիրները դրաւեն և անկախ իշխանութիւն մը հաստատեն։

Լո՛ւի Երէսէն . — Լուի Յոյրին յաջորդեց Լո՛ւի Կրտսէն, որ տկար ու անկարող Թագաւոր

ւոր մ'էր և կառավարութիւնը Ս. Տրնիի արքայ՝ Սոսիէի յանձնեց։ Այս Սոսիէր անուանի է իբրև լուսավիտ և հաւատարիմ պաշտօնեայ, թէև թագաւորն անոր խրատներուն սակայ չէր հետևեր։ Այսպէս անոր խորհուրդը մտիկ չունելով՝ Լուի Կրտսեր երկրորդ խաչակրութեան հետ պատերազմի գնաց Արևելք։ Այս թագաւորն Կոչէնի Էլէօնորան իրեն կին աւեր էր և իբրև օժիտ Ակուիտանիան ընդուներ էր, հարուստ ու ընդարձակ երկիր մը՝ որ Լուառ գետէն մինչև Պիրենեան լեռները կ'ստարածուին։ Սակայն երբ խաչակրաց արշաւանքէն դարձաւ՝ թագաւորն ու թագուհին՝ որ երկար առեմնէ ՚ի վեր հաշտ չէին, ուղեցին իրարմէ բաժնուիլ։ Այն առեմն Գրամնայի եպիսկոպոսաց ժողով մը հրաման տուաւ անոնց որ բաժնուին և Լուի իր կնկան դարձուց՝ իբրև օժիտ անոր բերած գաւառները։ Շատ շանցաւ Էլէօնորա՝ Հէնրի Բլանդաշէի (ժոշտոր, գլխարկին վրայ մոշայի ոստ մը գնելուն համար) հետ կարգուեցաւ, որ Անժուի կամս էր և Անկլիոյ գահին ժառանգորդը։ Լուի Էի այս ապահարդանը կապէտեան թագաւորութեան համար շատ ֆլաստակար հետևանք պիտի ունենար։

Կոչէն իտոմարները յԱնկլիո՝ Բլանդաշէիէն բնակուեցան։ — Անկլիոյ մէջ Գուլիելմոս աշխարհակալն ետև՝ տիրեցին յաջորդաբար Գուլիելմոս Բ. Շեկն, Հենրի Ա. և Ստեփան նորման թագաւորներն։ Ասոնց իշխանութեան ժամանակ Սաքսոնները քանի մ'անգամ սուր ելան, աշխուսեանները զլուխ քաշեցին և մանաւանդ աչքունի գերդաստանին մէջ վեճ ու երկդասակութիւններ

Յարկեցան Ֆրանսուայի թագաւորներու գրգռմամբ, Կորսեան հարստութեան արու ճիւղն հասած լինելով՝ Հենրի Բլանդֆորտի՝ Անուի կամեթ, իր մօրն իրաւունքը ժառանգեց, և մայրն էր Մաթիլտէ՝ Հենրի Աին դուստրը, և Անկիոյ զահն ելաւ Հենրի անուամբ (1153)։ Այսպէս Բլանդֆորտից հարստութեան հիմնադիրն եղաւ նաև

Հենրի Իի զոչորսիւնը. — Այս իշխանն իր հօրէ Անտոն և Միշ դաւանները ժառանգեթ էր, իր մօրէ՝ Անլիան և Կորսեանն, իր Իլիսմորա կնակէն՝ Անուիֆորտից հին գրաստիւնն, որ Բուալու, Օնիս, Սենդանտ, Կիւլեն և Կապիսնը կ'պարունակէր, Ալեքիսպէս իր Փոֆորս որդւոյն՝ Պլլոֆորտի գրաստեան ժառանգուհին կին առնելով, Հենրի Ի ուղղակի կամ անուղղակի Ֆրանսայի բոլոր արևմտեան երկիրներուն տերը կ'զանուէր, Բիեպարիսպէն մինչև Պիքենեան լեաները։ Այսպէս իր զօրութիւնը շատ աւելի մեծ էր քան Ֆրանսուայի թագաւորին զօրութիւնը, թէև ատր աւստասուն էր իր ֆրանսական կալուածներով, Հենրի Բլանդֆորտէ փաստաւէր, շատ նարայիկ ու հաննարեղ իշխան մ'էր. հետեանպէս իր իշխանութիւնը կրնար վասնդուօր գաւառ Ապպլեանայ։ Սակայն քաղաքային ներքին խառնութիւններ ու ընտանեկան վեճեր պատահելով այս իշխանը չկրցաւ իր բոլոր զօրութիւնը Ֆրանսուայի դէմ գործածել, և

Հենրի Բլանդֆորտի և Թոմաս Պիտիք. — Հենրի Ի կ'ուզէր որ արքայական իշխանութիւնը զօրացնէ և աւստական իշխաններու ու Եկեղեցւոյ վրայ իշխէ։ Մանասնոյ կղերին ձեռքէն քանի մ'արածութիւններ կ'ուզէր առնուլ, որոնք իր արքայական իրաւանց դէմ կ'երեւէին։ Աղերն իր անդամներուն վրայ իրաւասական իշխանութիւն կ'գործածէր, այսինքն, երբոր կղերական մը յանցանք ընէր և դատի կոչուէր, աշխարհա-

կաննեքը չէին կրնար քաղաքային ասեաններու մէջ գանձի դասել : այլ միայն եկեղեցականները : Աղերին այս արտօնութիւնը շատ շարեաց պատճառ կ'ընէր : այնպէս որ երբ եկեղեցական մը մեծ անկարգութիւններ մինչև անգամ սպանութիւններ ընէր եկեղեցական դասարաններն անոր շատ թեթև պատիժ կ'առային : Ասկից զատ՝ թագաւորը կ'ուզէր որ ինք հաստատէ եկեղեցականներն իրենց պաշտօնին մէջ և անոնց երկիրներուն վրայ աւուրք դնէ :

Այս նպատակին համեւտ համար շատ դժուարութիւններ կային , և որպէս զի անոնց առաջն առնու , թագաւորը Բենդըրպէրիի արքեպիսկոպոս անուանեց իր բարեկամն և դիւանապետ Թոմաս Պէքէզ , Սարսօնի մը որդին՝ որ բանիրուն ու գիտուն մարդ մ'էր և թագաւորին շնորհիւ այնքան բարձր պաշտօնի հասեր էր : Բայց հագիւ թէ Թոմաս Պէքէզ այս եկեղեցական պատուոյն հասաւ որ ամեն աշխարհային դուարձութիւն , խաղ ու զբօսանք մէկդի թողուց և դիւանապետական պաշտօնէն հրաժարելով խստապրօն և Ծանրադուխ մարդ մը դարձաւ : Այն ասեան Պէքէզ թագաւորին բոլոր պահանջումներուն զէմ կեցաւ և կղերին արտօնութիւնները պաշտպանեց : Թագաւորն որ կ'յուսար անոր այս դիմադրութեան վրայ և եպիսկոպոսներու ժողով մը դումարելով ասոր հաւանութիւնը ստացաւ և բարլիկնոցին վտերացընել ստաւ Բլաշէնպէնի սահմանը ըստ ամեն որով եկեղեցին բողոքովին թագաւորութեան կ'ենթարկէր : Թոմ

մաս Պէքէզ այս որոշումները շնորհունիր և առանց դէմ կ'ըողարէ : Թագաւորը կ'կատարէ անոր դէմ, իբրև կաշառակեր կ'ամբաստանէ զանի իբր զիւանապետութեան պաշտօնին մէջ և բոլոր ստացուածքը կ'ըրաւէ : Պէքէզ կ'ստիպուի Քրանսա փախչիլ և Առի Եի ու Ալէքսանդր Գ պապին պաշտպանութիւնը կ'հայցէ : Պապը Անկլիոյ Թագաւորը կ'բանադրէ, այս ալ կ'ստիպուի հաշտուիլ թշնամոյն հետ :

Այն ատեն՝ Պէքէզ դարձաւ Անկլիա ուր ժողովուրդը զինք եռանդազին ընդունեց թէև, բայց Թագաւորին հետ հաշտութիւնն անկեղծ չէր : Եւ իբրք Պէքէզ Գենդըրպէրի հասնելուն՝ Պապին հրամանաւ՝ ետքի եպիսկոպոսն և Թագաւորին պաշտօնեաները բանագրեց : Լենրի՛ որ այն միջոցին Նորմանտիա կ'գտնուէր՝ այս բանագրանքը լսելով՝ կատաղօրէն գոչեց. «Ի՛նչ մարդ մ'որ իմ հացս կերաւ, որ արքունիքն եկաւ կաղ ձիով մը միայն՝ այսպէս կ'համարձակի բոլոր տէրութիւնս ոսնակո՞ւմ քնել. միթէ այսքան պալատականաց մէջ՝ որ ամեն օր ինձ սեղանակից են, չըզանուիր անորդ մ'որ զիս այս քահանայէն ազատէ : » Այս զանդատը լսելով՝ շորս ասպետներ երգում կ'ընեն Թագաւորին վրէժը լուծելու . ուստի Անկլիա կ'անցնին, և Գենդըրպէրի եկեղեցւոյ խորանին առջև Պէքէզը կ'սպաննեն : Այս սպանութեան վերայ բոլոր ժողովուրդը կ'յուզուի և Լենրի Բի գէմ կ'ըստանայ : Քրանսայի Թագաւորը զանի Պապին առջև կ'ամբաստանէ : Այն ատեն Լենրի ինքզինք արդարացընելու կ'ջանայ, Պապին

շատ ոսկի կ'դրկէ որ ներառութիւն ընդունի, քլարէնտօնի սահմանքը կ'ջնջէ և թողլ կ'տայ որ Պապը մարտիրոսներու կարգը գասէ Պէթէղը:

Հենրի Բի որդւոց սուրբաբարձիւնը. — Այս թագաւորն իր կենաց վերջին տարիները շատ անհանգստութեամբ անցուց: Մէկ կողմէ Իրլանտայի դէմ կ'պատերազմէր և զայն կ'նուաճէր, միւս կողմէ կ'տառապէր ընտանեկան ներքին կռիւներով: Ելէժնորա՝ որ իր ամուսնոյն հետ գժաներ էր, իր որդիները զրգուեց որ ապրտամբին: Ասոնք ալ սկսան իրենց ժառանգական բաժինը պահանջել Հենրի Բ.էն և Ֆրանսայի թագաւորին քովը գացին որպէս զի անորմէ օգնութիւն խնդրեն: Առի է յորդորեց զանոնք որ իրենց հօրը դէմ զինին, և ինք նորմանտիոյ վրայ քալեց, մինչդեռ Սկոտլանդ թագաւորն ալ Անկլիա արշաւելու կ'պատրաստուէր: Հենրի Բ. Ֆրանսա անցաւ, բոլոր թշնամեաց յաղթեց, ապստամբները զսպեց և իր ժողովորդեան սէրը զբաւելու համար բոկոտն զնաց Պէթէղ մալտիրոսին գերեզմանն, որու մասունքը հրաշքներ կ'գործէ եղեր, և ամբողջ օր մը աղօթքով անցուց: Յետոյ Սկոտլանդ թագաւորին դէմ քալեց և զանի գերի բռնեց: Այս յաջողութիւններէն ետև՝ Հենրի շկրցաւ բոլորովին իւ որդիքը հնազանդեցընել և զանոնք անիծելով մեռաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Փէլէդդ — Օ՛րո՛ր — Գ՛ն՛ն — Ս՛ր՛ի Լ՛ն՛ն և Է՛ն՛ն Գ՛.

(1180—1200)

Փէլէդդ — Բ. — Այս թագաւորն որ Օգոստոս կոչուեցաւ (ժամն զի օգոստոս ամսունն ծնեց էր) իր հօրը Լուի Էին յաջորդեց և իր իշխանութիւնը Պրանսայի պատմութեան մէջ նշանաւոր տեղ մը կ'ընէ : Բնութեամբ խորազէտ, փառասէր լինելով՝ իր գլխաւոր նպատակն եղաւ արքայական կալուածքն ու իշխանութիւնն ընդարձակել : Ուստի նախ կ'ընթին պաշտպան կեցաւ և անոր բունն ու մոլեռանդ կրից ծառայեց : Իր տէրութենէ բաւար Էրեաները վարձակեց, անոնց կալուածքը գրաւեց և բաւար հերեմիտներն այրել առաւ, ապա Անկլիոյ Էննրի Բին արդիքն իրենց հօրը զէմ գրգռեց որպէս զի անոր զօրութիւնը տկարացընէ և Պրանսայի մէջ անոր ունեցած դաւառներուն տիրէ : Ինչպէս որ ինք քանի մը դաւառներ ձեռք ձգեց՝ նոյնպէս Գերմանիոյ կայսեր յաղթեց և առատական իշխանները զապեց՝ իր սղոյթեցութիւնը Պրանսայի հարաւային կողմերն ալ տարածելով :

Ռէտրոս Անիշուրդ . — Այս իշխանն իր հօրը՝ Էննրի Բին յաջորդեց յԱնկլիա : Իր պատերազմատէր բնութեան և աննկուն արիւթեան

համար մեծ անուն հանեց և գի. ցազնական գործերով ասպետութեան տիպարն եղաւ : Եր հօրը կենդանութեան ժամանակ՝ Գրանուայի Փիլիպպոս Օշոտոսս դեռասնի թագաւորին հետ սերտ բարեկամութեամբ կապուեր էր, և երբոր գահն ելաւ՝ անոր հետ երբորդ խաչակրութեան միացաւ և Երուսաղէմ գնաց : Այս խաչակրութեան մէջ Ռիքարտոսս ստացաւ իր ասպետական համարը : Փիլիպպոս Ռիքարտոսի հետ դժտելով Պալիստինէն ելաւ, Գրանուս գարձաւ և իր ստիկին բացակայութենէ՝ օրում քաշելով՝ անոր Գրանուայի մէջ ունեցած գտաւանքն արշաւեց : Ակտիտանիոյ գեղոհ գաւթերուն հետ գաւաղրեց, Ռիքարտոսի ելքայրը՝ Յովնանէ՝ Անիկէրը (վան գի ժառանգութեան բաժանման ժամանակ հայրն անոր երկիր շէր տուած) գրգռեց որ Անիկիւոյ գահը գրաւէ, թէև Ռիքարտոս իրեն յաջորդ նշանակեր էր Աբել-ը իշխանը, իր եղբորորդին : Սակայն երբ Փիլիպպոս իմացաւ թէ Ռիքարտոս Պալիստինէն գառնալուն՝ Պերսիանիոյ Հենրի Գ կայսեր ձեռքը գերի ընկեր է և թէ զանի պիտի արձա՛յն մեծ փրկանք մ'աւնլով իսկոյն Յովհաննէսին հետ խորհրդակցելով նոյնչափ գումար մը խառտացան տալու կայսեր այն պայմանաւ որ զանի գերի պահէ կամ իրենց յանձնէ : Բայց որովհետև փրկանքին մեծ մասն Ալէճնորա թարոհ հին արդէն վճարեր էր, կայսրը չ'ըրցաւ ընդունիլ անանց առաջարկութիւնն և երկու իշխաններուն գրեց. «Զգոյշ կեցիք, սորանային շղթաները Կալստէն, շ'ի կարող շարձակել :»

Հուտ մ'Անկլիա անցաւ. Գիրարտոս, զոր ծաղովորդը խնդաւ թեամբ ընդունեց, անկից Նորմանախա գնաց ա իր թշնամիները յաղթահարեց, բայց բերդ մը պաշարելու ատեն նետահար մեռաւ :

Ետէնէն Անբլէք. — Գիրարտոս մեռնելուն՝ Անկլիոյ թագն՝ Իրուամբ Պրոքայնի Արթիւր իշխանին կ'իյնար : Բայց Հենրի Բին վերջին որդին Ետէնէն Անբլէք եղբորը յաջորդեց : Այս յափշտակութեան վրայ պատերազմ ծագեցաւ. Արթիւր յաղթուելով գերի ընկաւ և Պուանի աշտարակը բանտարկուեցաւ : Ա՛րսեն թէ Ետէն հաննէս Անբլէքը զանի սպաննելով Մէն գետին մէջ նետեր և գիակը : Այս սպանութիւնը մեծ զայրոյթ պատճառեց. Փիլիպպոս Օգոստոս ելլաւ Արթիւրին, որ իր փեսան էր, մրեծը լուծելու՝ և իբրև առատապետ հրահրեց Անկլիոյ թագաւորն որ տէրութեան առայ նախարարներու ժողովին ներկայանայ և իրեն գեմ եղած ամբաստանութեան պատասխանէ : Ետհաննէս թագաւորն այս հրահրք մերժելուն՝ մահուան դատապարտուեցաւ և բոլոր իր ֆրանսական կալուածները Փիլիպպոս գրաւեց : Այսպէս Գրանսայի արքայական երկիրներն յանկարծ ընդարձակեցան և Փիլիպպոս Նորմանական, Մէնը, Անձուն, Գուրկնը, Բուաղուն ձեռք ձգեց և Անկլիոյ մնաց միայն Լա Ռոշէլ և ուրիշ մի քանի քաղաքներ :

Ետէնէն Անբլէքն Իննվիլոն Գ պապին կերպ

քշտի: — Յովհաննէս Անեղիկի իր կորուած
 ֆրանսական դատաները ձեռք ձգելու հոգ չը-
 րաւ, նա մանաւանդ այս վատ, նենգաւոր և
 ցոփ թագաւորն իր անկարգ ընթացքով բոլոր
 Անկլիոյ ժողովրդեան ասելի եղաւ և օրէ օր
 իր ներքին թշնամիներն աւելցոյց: Մինչև ան-
 դամ Իննովկենտ Գ պապին դիմագրեց, անօք
 ընտրել առած Քենդրբուէ ըիփ արքեպիսկոպոսը
 մերժեց և Հռոմի Աթոռին կուսակիցները հա-
 շածեց: Այն ատեն Հռոմի քահանայապետը զա-
 նի բանադրեց և բոլոր թագաւորութիւնը կրօ-
 նական արգելման ներքե ձգելով՝ զայն Փիլիպ-
 պոս Օդոսաոսին պարզեց: Յետոյ անոր գրեց
 որ երթայ Բանդրէսը աթոռէն վար առնէ՝ էջ
 հողոյ Կաթիւն հատ, և Անկլիոյ տիրանայ: Փիլիպպոս
 նաւատորմից մը պատրաստեց, մեծ
 բանակ մը կազմեց և արդէն Անկլիա կոխելու
 վրայ էր, երբ Յովհաննէս սարսափելով խօսք
 կ'տայ Պապին բոլոր պահանջումները կատա-
 րելու: Եւ իրօք ոչ միայն իր տէրութիւնը Պա-
 պին կ'նոտիքէ այլ և հազար մարկ² ոսկի տա-
 րեկան աուրք տալու յանձն կ'առնու: Այս
 հնազանդութեան վրայ՝ Պապը՝ որու գիտաւոր-
 ութիւնն էր միայն Անկլիոյ թագաւորը վախ-
 ցնել, քանի որ Փիլիպպոսին զօրանալն իր
 շահուն դէմ էր, հրաման կ'ըրկէ այս վերջնոյն
 որ իր արշաւանքը մէկզի թողու, վասն զի Անկ-
 լիա Հռոմի Աթոռին աւատական կալուածքը
 դաւնալուն՝ իր պարտքն էր զայն պաշտպանել:

² Մարիչ 48 ֆրանք կ'ափէր:

Պ—Վէ՛լի ճակատամարտը . — Փիլիսոսոս անանկ-
 լով որ Պապը զինքն իրբն խաղալիկ գործա-
 ծեր էր՝ աստիկ բարկացաւ և շուրջն իր խոր-
 հրոզէն ետ կենալ : Բայց Յովհաննէս Անեքիթ
 զօրս որ նիւախակցութիւն մը կազմեց Պրանսայի
 թագաւորին դէմ : Պերսիանից կայսր Պրանս-
 փիկցի Աթմին և արիշ մի շատ աստական իշ-
 խաններու հետ միացաւ : ասմք սկսեր էին վախ-
 նալ Փիլիսոսոս թագաւորէն որ օրէ օր Պրան-
 սայի թագաւորութիւնը կ'զօրացնէր : Փիլիսոս-
 սոս մեծ բանակ մը կազմեց և զերսմանական զօ-
 րաց դէմ քաշեց ի Պ—Վէ՛ն՝ Աիլի և Պարնէյի
 մէջ (1214) : Այս ճակատամարտն արխնասհեղ
 եղաւ : Պրանսայի թագաւորը քիչ մնաց զերի
 պիտի բռնուէր : և ասկայն մեծ յաղթութիւն
 մը տարաւ : Այս նշանաւ որ յաղթանակ մ'էր
 արքայական իշխանութեան աստականութեան
 դէմ : որ երթալով կ'ակարանար :

Մեծ Ս—նէմ—քէր . — Յովհաննէս թագաւորը՝
 Պոփինի ճակատամարտէն ետք՝ Անկլիա դար-
 ձաւ բոյրօրովին ողորմելի փիճակի մէջ : Արդէն
 անկլիացի ազնուականները զղտած էին անոր
 վատ : անիրաւ ընթացքէն և երբ արքայական
 իշխանութեան այսրան նուաստանալը տեսան :
 աւելի ևս որումանցան այս անկուշա բռնութիւն
 դէմ : որ շարունակ իր հպատակները կ'կողոպ-
 տէր անանց մրայ ծանր հարկեր գնելով : Աս-
 տի սոք ելնելով զինուեցան և քենդըրպէրի
 եպիսկոպոսին գրդուութեամբը ժողովրդեան ա-
 մեն դատու մարդոց հետ զաշնակցութիւն մը

կազմելով պահանջեցին թագաւորէն որ իրենց իրաւունքները հաստատող Մեծ Սահմանագիր ստորագրէ : Այս գաշնագիրն (magna charta) որ շատ նշանաւոր է, անկլիական սահմանագրաւ թեան հիմք կ'սեպուի : Ետհանդէս Անգլիոյ այս սահմանագիրն ակամայ ստորագրեց՝ սրամտութեամբ պատարով : « Այս մարտի 15 թուոս լուրջի լուրջին » : Սակայն երբոր ազատութիւն գտաւ զայն գրծեց : Ուայդ կղզին խոյս տալով մի շատ վարձկան զինուորներ գլուխը ժողովեց և օգնութիւն խնդրեց Պապէն, որ միշտ բանաւոր թաղաւորները կ'պաշտպանէր, այս պայմանաւ որ իրեն հարատակին : Այն ատեն Բենեդիկտոս Գ պապը կանչակալ մը Մեծ Սահմանագիրն անիրաւու անվաւեր հրատարակեց և պատճառաց բանագրել ոչ միայն թաղաւորն այլ և ազնուականներն եթէ զայն ընդունին ու գործարկեն :

Պապական շունթերն անկլիացի կղերին ու ազնուականներուն վրայ ներդարձաւ թիւն մը շորին : Աւան զի ատենը նորէն զինուեցան և Անկլիոյ թագր Քրանտայի թագաւորին որչոյն՝ Լուսինն ընծայեցին, որու մայրը՝ Պատրիշի Պլանչ, Հենրի Բի թառն էր : Լուսիննի Անկլիա գնաց և գահն ելաւ : Ետհանդէս Անգլիոյ նոյն միջոցին անօգնական մնալով մեռաւ, իրեն յաջորդ թողլով իր որդին Հենրի, որ գեւա մահուկ էր : Բայց սրովհետև անկլիացի ազնուականներն Ետհանդէս թագաւորին անիրաւ պահանջաւ մերում պատճառաւ ապստամբեր էին և անոր որչոյն դէմ ատելութիւն մը շունթին,

ի հարկէ օտարականի մը անդ զանի նախա-
դաս պիտի համարէին : Աւաթի իրենց օրինա-
ւոր թագաւորը դահը հանեցին և Լուսավիղ
ստիպուեցաւ Անկիթայէն հեռանալու :

Մէջ Սահմանդէր. — Անկիթայ ազատութեանց մեծ
մասն այս Սահմանագրին վրայ հիմնուած է : Այս օրեն-
քով թագաւորը կ'պարտաւորէր ամեն անհասի իրաւուն-
քը յարգել, հին սովորութեանց համեմատ՝ արդար կա-
սազարութիւն մը և արդարութիւնը հաստատել : Ա-
ւանց վկայի վճիռ պիտի չտրուէր և ազատ մարդ մը
մինչև որ իր հաւատարմերէ չզատուէր՝ ոչ բանս ոչ պը-
սոր պիտի դիմուէր : Ամեն մարդ ազատ պիտի լինէր ա-
պահովութեամբ ուղած կողմն ուղեօրիչ և առատուր ը-
նել : Կղերն իրաւունք պիտի ունենար ազատօրէն ընտ-
րել եպիսկոպոսներ և ուրիշ արամութիւններ պիտի
վայելէր : Արտաքոյ կարգի տուրքեր միայն բարձունդի
հաւանութեամբ պիտի հաստատուէր, որ պիտի բաղկա-
նար եպիսկոպոսներէ, ազնուականներէ, ազատ գիւղացի-
ներէ և մեծ քաղաքներու պատգամաւորներէ : Քսան հինգ
պատաններ սահմանուեցան այս ազատութեան սահմանա-
գրին վրայ հսկելու և անոր դեմ գործողները պատժել
տալու (1215) :

Սահման կամ Ալլիկիտան աղանդը. — Ատեն ա-
տեն քրիստոնէութեան դեմ այլ և այլ աղանդ-
ներ ելած են : Այս աղանդներուն մէջ նշանա-
ւոր է Սահման (մարտը) կամ Ալլիկիտան (Ալլ
պի քաղքին անուամբ) աղանդն որ կերպով մը
Պարսից մոգերուն աղանդին կ'մօտենար և եր-
կու սկզբունք կ'ընդունէր, բարւոյ և շարի
սկզբունքը (հնէիւթի) : Հին կտակարանը կ'մեր-
ժէր՝ իբրև սատանի գործ, նոյնպէս ջրով

մէրտութիւնը, ամուսնութիւնը, կենդանիի միտ
ուտելը, պատկերներու ու խաչի պաշտամունք
և այլն: ԺՆ դարուն այս աղանդը շատ յառաջ
դնաց և Մակեդոնիոյ, Թրակիոյ, Պոնտիոյ մէջ,
Նոյնպէս Իտալիոյ և Ֆրանսայի այլ և այլ քա-
ղաքներու մէջ տարածուեցաւ: Մինչդեռ փայ-
տակոյաներ կ'կանգնեն որ այս հերեւոյթիւններն
այրեն, անոնք տեղի ևս կ'շատնան: Մանաւանդ
Ֆրանսայի հարաւային դառաներուն մէջ Ալ-
պիկեանք օր ըստ օրէ կ'տեղնան և պապականե
կղերին մտլութեանց ու փառասիրութեան դէմ
կ'բողոքեն: Այս կաթարեան եկեղեցւոյն կեդ-
րոնը Թուլուզ քաղաքն էր, և Ռէյնան կուման
այս աղանդին պաշտպանն էր: Իննասկիւնս պա-
պը միտքը դրաւ այս հերեւոյթիւնները ջնջել և
մասնաւորապէս Աննիտոկ գեապաններ զրկեց որ-
պէս զի զանոնք կաթոլիկութեան յորդորեն:
Սակայն Ալպիկեանք Հռոմի կղերին գայթակղա-
կան ընթացքը նշտակելով անհամազելի կը
մնային: Աւերջէն պապը նոր պատգամաւորներ
զրկեց, որ Ս. Տոմէկէոս սրբնիացի քահանային
(նշանաւոր Հաւատարմութեան ատեանին հիմ-
նադիրը) օգնութեամբն ամեն ճիշտ թափեցին բայց
ի զուր:

Առաջին խաչակրութիւնն Ալպիկեանց դէմ: —
Պապը հերեւոյթիւնաց զիմադրութեան վրայ
բարեանալով Ռէյնոնի դէմ բանադրանք ար-
ձակեց: Ռէյնոն առ ահի խոստացաւ հնազան-
դել, բայց յանձն շտառ կողոպտել ու այրել
իր հպատակներն ինչպէս որ Պապին Գառեշէ

գեապանք կ'առհասնջէր և հետևապէս ծանր նախատինք կրեց անոր կողմէ : Ռէյմօն զայրանալով՝ սկսաւ սպաւնալ և երբ Պապին գեապանն Հոկնոս գեաէն անցնելու ասեն սպաննուեցաւ երկու անձանօթ անձերէ , ամեն մարդ թուլազն կոմոր բանբասեց որպէս թէ այս սպանութեան դրդիւ եղած է և Ս. պապին առջև իրբև մարդասպան և քշխատնէութեան անհաշտ թշնամբ ամբաստանուեցաւ : Իննսովկենա նոր բանագրանք արձակեց Ռէյմօն կոմսին գէմ և անոր հերետիկոս հպատակներուն գէմ խաչակրութիւն մը քարոշեց՝ հրատիրելով Նորուայի իշխաններն , և մեծ վարձք խոստացաւ , ինչպէս՝ լիակատար ներողութիւն մեղաց և հերետիկոսներու կալուածները : Կաթոլիկ վանականներ ամեն կողմ դացին այս նոր տեսակ խաչակրութիւնը քարոզելու և կաթոլիկ ազնուական ու ժողովուրդ մեծ եռանդով ընդունեցին այս հրաւերը : Արդէն Պրանսայի հարասպին բնակիչները հիւսիսայնոց հակառակ էին լեզուաւ , սովորութեանք և կրօնական տարբերութիւնն այս աստի թիւնն աւելի սաստկացուց , այնպէս որ անհամար հիւսիսարեակ Քրանսայիք խաչակիր զինուոր գրուեցան հարասպին հարուստ ու գեղեցիկ գաւառներն արշաւելու և հաշտամալու համար :

Ռէյմօն կոմսն և Սիմօն Մանթօր , — խաչակիրները Աիօն քաղաքը գումարտեցան (1208) : Ամեն կարգէ մարդիկ կային , ազնուականներ , եպիսկոպոսներ , բաղախնչիր ապիսաներ ու տարուկներ 500 հաշար հօլուց չափ : Փիլիպ-

այս Օգոստոս չուզեց այս բանակին հրամանատար լինիլ . ուստի Բարիզի շրջակայքը բնակող Մաքսիմիլիանը, որ փաստաւէր, մտնեաւնդ ու անդամ թ մարդ մ'էր, նոյնպէս Աւստրիական արքան՝ բանակին գլուխն անցան : Ռեյմսն հոման այս արշաւանքն իմանալով վախցաւ և ուզեց հաշտուիլ : Իր ամենէ գեղեցիկ զոյճակները թշնամեաց յանձնեց և մինչև անգամ Պապին գեսպաններուն ձեռքը դանակոծուելու նուաւտացաւ : Իսաչակիրները Պեդրէ քաղաքը պաշարեցին և առնլով բոլոր բնակիչներն սկսան ջարդել, միայն եկեղեցւոյ մը մէջ 7000 հոգի սպաննուեցան : Ապառանն թէ երբ իսաչակիրներէն մին քահանայի մը հարցուց թէ ինչպէս պէտք է հերետիկոսն ուղղափառէն զանազանել, քահանան պատասխանեց է . « Ահա՛ն ու պաննեցէ՛ , Աստուծոյ կարգէ՛ իշխանները շնորհակալ » :

Ռեյմսն կ'կարծէր թէ այսչափ զոհողութիւններ ընելէ ետե՛ իրեն կ'իմացեն : Պապն ալ արամազիր կ'երեւէր անոր ներելու . բայց Պապին նուիրակները, աւելի անդամ լինելով՝ հաշտութեան ամօթալի պայմաններ առաջարկեցին : Անոգէին որ Ռեյմսն բոլոր բերդերը հիմնայատակ փլէ և Երուսաղէմ երթայ : Այս պայմանները լսելուն՝ Ռեյմսն հեզմահան ծիծաղով մը պատասխանեց և առանց խօսք մ'ըսելու մեկնեցաւ : Պապին գեսպաններուն ծանր առաջարկութիւններն իր հոգատակաց հաղորդեց, որ սաստիկ զայրացան և Քրիստոսայի հարաւային ժողովուրդներն որոշեցին ցմահ պատերազմիլ : Արականի թագաւորն (Sod Fero) որ շէր ու

զեր Թուրուզի կոմսոթեան Գրանտայոց ձեռքն ընկնիլը : Ռէյմոնի օգնութեան հասաւ , բայց յաղթուելով արինասհեղ ճակատամարտի մը մէջ (Մուրէի ճակատամարտը) ապանուեցաւ : Ալպիկեանց բոլորովին նուաճեցան , Ռէյմոն կոմսն իր բոլոր երկիրները կորոյս և Անկլիա գնաց Յովհաննէս Թադաորին մօտ ապարէն մը գտնելու : Այն ատեն Խաչակիրներն Ալպիկեանց կալուածքն իրենց մէջ բաժնեցին . Անոֆօր Թուրուզի կոմսոթիւնը դրսեց :

Ռէյմոն կոմսն որդին Թուրուզը կ'ուսուս . — Այս պատեւ բազմին մէջ գործուած անց թու թիւնները բոլոր Եւրոպայի սոսկում ու զայրոյթ պատճառեցին : Գրանտայի հարաւային գաւառներու ողորմելի բնակիչները բողոք բարձին և Իննովկենաս Գ պապն անգամ արգահասակով՝ ուղեց հատուցում մ'ընել : Հոռով մէջ ժողով մը գումարեց և թողլ տուաւ Ռէյմոն կոմսին որ անձամբ զայ իր գտար պաշտպանէ : Այս ժողովն՝ Ալպիկեանց կրած ահռելի աղէտից պատմութիւնը լսելով՝ սոսկաց և Պապն յայտարարեց թէ զինք խաբեր և իր հրամանին դէմ գործեր են : Ուստի առաջարկեց որ յափշտակուած հողերը վերստին Ալպիկեանց արուին , բայց Անոֆօրի կոսակիցներն այս առաջարկութեան դէմ ելան և ժողովն՝ որ արդարութեամբ դատ պիտի տեսնէր , բոլոր եղած անօրէնութիւնները վաւերացուց :

Սակայն Խաչակիրներուն զլիսաւորները կողոպուտը բաժնելու ատեն իրարու դէմ դժան-

ցան . Պապին գեսպանը Սիմոն Մոնֆօրը բանագրեց , բայց խաչակիրներուն այս պարագլուխը : Հասարկ զբողեքը՝ բանի տեղ շարա այդ բանագրանքն և որպէս զի իր գրաւած հողերը պաշտպանէ՝ Փիլիպպոս Օգոստոսի աւատաւուն կամ հպատակն եղաւ : Այն ատեն Ռէյմոնի համանուն սրգին ու յաջորդը՝ զօրք ժողկեց ու Մոնֆօրի գէմ քալեց : Պապը դաղանի կ'քաշալերէր զանի . Ֆրանսայի հարաւային ժողովուրդները վերստին ոտք ելան և Ռէյմոնի միացան : Մոնֆօր իր անգութ գործերը կրկնեց և Թուլուզի բնակիչներուն մէկ մասը սրէ անցընել աւառ : Սակայն վերջապէս այս քաղքէն զՆնաուելով՝ զօրքով ներս մանել ուզեց և այս յարձակման ատեն սպաննուեցաւ :

Այնուհետև Լուի Ը՛ որ իր հօրը Փիլիպպոս Օգոստոսին յաջորդեր էր , Ալպիկեանց գէմ պատերազմի ելաւ . բայց իր բանակը ժանտախտակն կուտրուելով չկրցաւ բան մ'ընել և ինքն ալ մի քանի տարի թաղաորելէն ետև՝ նոյն համաճարակ հիւանդութենէ մեռաւ : Ռէյմոն իր հօրենական կալուածքը ձեռք ձգեց և այս սոսկալի կուտին մէջ յաղթող երեցաւ . բայց այս յաղթութիւնը ժամանակաւոր էր և իր երկիրները վերջէն Ֆրանսայի թաղաորին իշխանութեան ներքև ընկան :

Ասկէ զաս' Ռեյման իր սփակ ժառանգորդ զուսարը
 Լուի Թի եղբոր հետ կ'կարգէր այս պայմանաւ որ եթէ
 այս ամուսնութենէ զասակ շննի, Թուրքալէ Լուսնիւնը
 Ֆրանսայի թագին պատկանէ (ինչպէս որ իրոք եղաւ) .
 զեբջապէս Ալիէն Բրտլանտի մէկ մասն ալ Հոստի Աթո-
 սին տրուեցաւ : Իսկ Պլանչ' սրա նիզակակից իշխաննե-
 րը զինու զորութեամբ նուաճեց : Աւերկէն երբ Թիպո
 Նափարայի աթոռը ժառանգեց իր աներոջ մահուան վը-
 րայ : իր կալուածոց մէկ մասը Ֆրանսայի թագաւորին
 թողուց (Պլուայի և Շարդրի կամութիւնները) : Ահա
 այսպէս թագաւորին մօրը խոհականութեամբ և հաստա-
 տամտութեամբ արքայական երկիրները մեցան : Այս
 դեպքերէն ետք' նորահասակ թագաւորը՝ չափահաս լի-
 նելով՝ Բրտլանտի Մորտլէտն իրեն կին առաւ : իր եղ-
 բայրն ալ Շուլ Անտոնի Բրովանսի կոմսին սիրիչ
 ազնկան հետ կարգուեցաւ և այս զաւառը ժառանգեց :

Նոր կտիւ Անկլիոյ Բոնոսորին և սուսպակն իշ-
 խանաց Գէմ . — Այնպէս կ'երեւէր որ աւատա-
 կան իշխաններն բոլորովին տկարացած լինե-
 լով՝ թագաւորին դէմ ելնելու չպիտի համար-
 ձակէին : սակայն հարաւային դաւաճներուն ա-
 ւատառուները վերջին ճիգ մ'ալ ըրին և այս
 անգամ Անկլիոյ Հենրի Գ թագաւորին հետ սփա-
 ցան որպէս զի Լուի Թի վրայ յարձակին : Աւո-
 տի Հենրի Ֆրանսա զօրք իջեցուց , բայց երկու
 ճակատամարտի մէջ (Իպլուրէլ ու Սէնթ) յաղ-
 թուելով Անկլիա խոյս տալու ստիպուեցաւ : Այն
 ատեն Ֆրանսայի ազատամբ աւատառուները թա-
 գաւորին հնազանդեցան , և որպէս զի ուրիշ
 անգամ օտար իշխանի օգնութեամբ տէրութիւ-
 նը չվրդովեն՝ Լուի թագաւորը ստիպեց զանոնք
 որ կամ իր աւատապետութիւնը ձանձին կամ

Անկէից : Ասկէ զատ՝ Հենրի Գի Հեա դաշինք
 գրաւ որով Հին Ալուիսանիան անոր կ' թողար՝
 իր հայրը Փիլիպպոս Օյոսաստ այդ նահանգը
 յանիրաւի գրաւած լինելուն համար : Հենրի ալ
 իր կողմէ կ' հրաժարէր Փիլիպպոսի նուաձած ու-
 բիշ երկիրներէն :

Ե-ր-դ-ու-ի ԿԷ Ա. Լ-ի Բ-ի-ր-դ-ու-ի-ն-ը. —
 Թեև Ֆրանսացիք զանգատեցան որ Ա. Լուի այնչափ
 զիջումներ քրաւ Անկէից թագաւորին, բայց այս իրաւա-
 սէր վարմունքը՝ մեծ համբաւ հանեց և Ֆրանսայի թա-
 գաւորին արդարութիւնն ամենուն զարմանք պատճառեց :
 Թագաւորներն երբոր իրարու հեա վեճ ունենային՝ Ա.
 Լուիի կ' գիւժին՝ իբրև իրաւաբար, նոյնպէս ժողովուրդ-
 ներն՝ երբոր իրենց թագաւորներուն զեժ զանգատ ու-
 նենային : Այսպէս իբրև իրաւաբար կարգադրեց Լուի
 Ֆրեանկի Բ կայսեր և Հռոմի Աթոսին մէջ ծագած
 վեճը, ինչպէս նաև Հենրի Գին և իր պառաններուն մէջ
 եղած կռիւը :

Ա. Լ-ի Կ-ի-ր-դ-ու-ի-ն-ը. — Լուի թ ինչ որ ք-
 ներ լսկ կրօնասէր սրտին գրգմածը կ' կատարէր, թեև իր
 բոլոր գործերը քաղաքական մեծ արդիւնք առաջ բերին :
 Ա. Լուի՝ իր հօրենեաց՝ ամենէն աւելի աշխատեցաւ ա-
 ւատական գրութիւնը կործանելու և թագաւորական իշ-
 խանութիւնը զօրացընելու. իր միայն աւատական իրա-
 ւանց զեժ գործել չէր, այլ միայն այդ իրաւունքը՝ կրօ-
 նական օրինաց հսկառակ զանեւում կ' ուզէր լննել, Աւա-
 տական իրաւանց մէջ ամենէն զգուելի և քաղաքասա-
 կան իրաւունքն էր Լ-ն-ու-ի-ր-դ-ու-ի-ն-ը : Ա. Լուի
 մասնաւոր պատերազմներն արդիւնց օրենքով մ' ուր ք-
 ու-ն-ու-ի-ր-դ-ու-ի-ն-ը կ' կաշուէր : Այս օրենքով աւա-
 տական իշխան մը եթէ ուրիշէ մը նախասինք ընդունէր
 պարտաւոր էր քառասուն օր զինագումը ընել և իր վրե-
 ժը շահնել՝ նոյն միջոցին թագաւորին իրաւախոհութեան

գիտելով: Եթէ իշխան Մ'այս օրէնքը շարահեր թագաւորական իշխանութեամբ կ'ապաստուէր: Բայց վերջէն Ս. Լուի բարբոսօվին դադրեցուց այս աւաստյին կախիւններն որ զիւղացուց մէջ փնտմներ կ'ապաստուէին և այսպէս երկրագործներուն անգործութիւնն ապահովեց: — Գարնեալ աւաստական իշխանք դատաւորի պաշտօն կ'վարէին և մեծ անիրաւութիւններ կ'ընէին: Ս. Լուի աւաստյին իրաւասութիւնը սահմանեց և թագաւորին դատաւորական իշխանութիւնը զօրացուց: Այս նպատակաւ արքայական դատաւորներ կարգեց որոց պիտի զիմէին անոնք որ աւաստյին իշխաններու կողմէ անիրաւ վճիռ մը կ'ընդունէին: Նոյն ինք թագաւորը երբեմն վէճակնի կաղնիին տակ դատեր կ'տեսներ և իր հպատակներուն զանգամները մտիկ կ'ընէր: Զնչեց նաև Գաբուստանում Դընաւորք որ աղետալի հետեւներն ունէր, և անոր տեղ պահանջեց որ դրսուր կամ բանաւոր վկայութեամբ դատերը տեսնուին: Նոյնպէս աւաստական իշխաններուն սքով կախելու համար ունեցած արասնութիւննին կարգի գրասրահս զի շխարհնան զեշ գրամներ հանել. գրամները նորոգեց և որոշեց որ թագաւորին կարած ոսկի ստակներն բոլոր Գրամաստի մէջ անցնին, որով առեւտրական գործերու աւելի զիւրութիւն ստուա: Ս. Լուի ոչ միայն աւաստական այլ և եկեղեցական արասնութիւններն ալ սեղանեց: Եթեղնանում սահման (pragmaticque sanction) գրասրահ կ'արդիւլէր պատկերուն սուրբ հաւայել Գրամաստին: Ի վերջէ Ս. Լուի իր օրէնագրական գործն աւարտեց մի շատ սովորութիւններ և կանոններ, որ աւանդական էին, զրի առնել տալով: Այս կանոններն Ս. Լուիի սահման կ'կոչուին:

Հենչի Գ. — Յովհաննէս Անեղիի թագաւորին որդին՝ Հենչի Գ՝ իր անկարգ ընթացքով Անկլիոյ ազնուականաց դասն իրեն զէմ՝ զրգոնեց որ ապաստամբութեան դրօշակ բացին, երբ Հենչիի Մեծ Սահմանագիրը բռնաբարեց, օտարա-

կանաց մասնաւոր սէր զցոյց և Հռոմի Աթոսին անասանն հպատակութիւն, նայնպէս ժողովարդեան վրայ ծանր տուրքեր դրաւ որպէս զի իր կարգէ դուրս ծախսոյ հասնի և Լուի Թի դէմ դժբաղդ պատերազմ մղէ : Ասկայն անուականներն տուրք տալու մերժեցին և Ալեքսանդրէ մէջ մեծ ժողով մ'ըրին : Իրենց պարագլուխն էր Սիմէն Մանֆօր, Ալեքսանդրէ կոմսը, Ալպիկեանց դէմ պատերազմողին որդին : Երբոր թագաւորն այս ժողովին ներկայացաւ զարմանալով հարցուց. «Մի՞թէ ես ձեր գերի՞ն եմ :» — «Ո՛չ, ըսին անոր, այլ կ'ուզենք բանակալութեանդ տանձ դնել :» Պատճենները խոստացան թագաւորին տալ պահանջած տուրքն եթէ Մեծ Սահմանագրին հետ ուրիշ քանի մը կանոններ ընդունի, որ Օսմէրդի պահապարակնէ կ'կոչուին, և որոց նպատակն էր թագաւորին իշխանութիւնը տկարացնել պատճեններու խորհուրդ մը կազմելով : Թագաւորը յանձն առաւ այս պայմաններն և ըսաւ. «Կ'երգանս՝ անշտանէլէ պահել այս պայմանն իբրև մարդ, իբրև արհարհեայ, իբրև սուլտան, իբրև պահապան — զորոնք :» Բայց թագաւորն այս երդումն առնլէն ետև՝ զգլխաց, խոստումը չբռնեց և նոր քաղաքային պատերազմ ծագեցաւ :

Ս. Ալեքսանդրէի իրաւորութիւնը. — Անկլիոյ թագաւորն անուականաց պահանջումները կատարեց էր որպէս զի տուրք ստանայ. սակայն տեսնելով որ իր իշխանութիւնն օրէ օր կ'տկարանայ և պատճեններուն մէջ երկարատակութիւն կ'ը

տիրէ, միտքը գրաւ դիմադրել: Լոնտոնի աշտարակին տիրեց, Օսթլէրտէ կանոնները պահպանելու համար ըրած երգումը Պասկին քակել տուաւ. և քաղաքային պատերազմը վերստին սկսաւ: Սակայն երկու կողմէն կռիւք քիչ մը առանձն դադրեցուցին և գրտէն իրաւարար մը վնասուելու ելան: Այսպիսի պարագաներու մէջ առանձն մը Պասին իրաւարար կ'կանգնէր, բայց առելի յարմար դատեցին Քրանտայի թագաւորին իրաւարար կարգել: Ս. Լուի՝ որ Քրանտայի մէջ արքայական իշխանութիւնն ամրապնդելու կ'ընանար, բնականապէս Հենրի Գ-ին կողմը պիտի բռնէր: Ուստի Օքսֆորտի կանոնները ջնջեց և թագաւորին արտօնութիւն տուաւ արտօրած օտարականները վերակոչել: Ազնուականներն այսպիսի դատաստան մը չէին կարող ընդունիլ: Իսկոյն գէնք առին, թագաւորին գէմ ելան և Լիսեպրի կամար, Մոնֆօր, մեծ յաղթութիւն մը տանելով զանի իր Եգուարդ որդւոյն հետ գերի բռնեց:

Լիսեպրի կոտոր: — Այնուհետև Մոնֆօր՝ Լիսեպրի կոտոր՝ Անկլիոյ ճշմարիտ թագաւորն եղաւ տասն հինգ ամառ շափ: Լոնտոն քաղաքին հասարակրոցային սպասարկութիւններ տուաւ, ամեն կամարութեան մէջ մէյմէկ տեսուչ կարգեց որ ժողովրդեան իրաւանց վրայ հսկեն, և ինք առաջին անգամ բարլմէնդին մէջ քաղաքներէ ընտրուած երեսփոխաններ մտցուց, մինչդեռ անկէ առաջ բարլմէնդի անդամները միայն ազնուական և կղերական դասէն կ'բաղկանային:

Բայց այս վերանորոգումներն և Մանֆորթի զօրութիւնն ազնուապետական դասուն նախանձը զրգուելով արտունջներ լսուեցան: Էներթի որդին եղտարզը բանակէն փախցուցին: Եղտարզ յաղթեց իր հակառակորդաց Էլէէէֆ Ծակատամարտին մէջ և Մանֆոր սպաննուեցաւ: Էներթի Օքսֆորտի կանոնները ջնջեց բայց Սէն Սահմանաշէջը պահպանեց այնպէս որ Անկլիա բոլորովին միապետական իշխանութեան լծին տակ շինաց:

ԳԼՈՒԽ Ի.

ԽԱՆՍԿԻՐԹ

ԱՐՆԻ ԻՆՎԵՍՏԻՆԻ ԳՆԻ ԵՐՐԵՐ ԻՆՎԵՍՏԻՆԻ

(1095—1190)

ԽՆՎԵՍՏԻՆ. — Այն պատերազմները կամ արշաւանքն՝ որ Իւրոպայի թրիստանէից կողմ եղան որպէս զի Գրիստոսի գերեզմանը Մահմետականաց արհապետութենէ ազատեն, ԽՆՎԵՍՏԻՆԻ ԿՂՏՈՒԹՅՈՒՆ Այս խանսկութեանց պատճառները բազմաթիւ ու խառն են.

—) Շատ անգամ թրիստանեացի զէրմ հաւատով վառուած գեղջի Երկեւոր գնալու մեծ փափաք ունէին, Երբնմիկ կը այն մարզն որ Իւրոստազմ կ'անանէր, Բայց այս երջանկութեանը միայն մի ջանք ու խառուրդներ կը

մայրենիքն, Երբոր իրենց ուխտը կատարելով վերադառնային, իրենց տեսանն ու քաշածները կ'պատմէին: Ժողովուրդը վերանաանգութեամբ մտիկ կ'ընէր այս պատմութիւնները, և շատ անգամ կ'աստիար և ասելութեամբ կ'փառուէր այլակրօններուն դեմ, Երբոր կ'իմանար որ ասանց սուրբ տեղիքը կ'պղծեն և ուխտաւորները շարաշար կ'ամենջեն:

Բ) Այս կրօնական զգացումն զատ՝ ուրիշ ընդհանուր պատճառ մ'ալ կար: Աւստական ընկերութիւնն նեղ շրջանի մը մէջ կ'ընարէր: Ոչ միայն դրացի տէրութիւններ այլ և գաւառներ ու մասակայ քաղաքներ իրարու անհաղորդ էին և մեծ յարաբերութիւններ չունէին: Մարզկան զգացումներն ու զազափարները սահմանափակ էին և իրենց ընտանի տեղւոյն սահմանէն անդին չէին անցնէր: Սակայն քիչ քիչ աշխուսկանաց պատերազմակերպին ասք երկիրներ զնալու կ'զրդէր զիրենց: Ժողովուրդն ալ իր գործունէութեան շրջանն ընդարձակելու պետքն զգալով՝ կ'փափայէր աւստայեաններուն պէտք քաղաքանդիւր ու ազատ կեանք մը վարել: Արդ՝ այս կրկնակի կրօնական և շարժման պետքը լեցընելու համար՝ քրիստոնեայ ժողովուրդները կարծեցին թէ ամենէ ազնիւ միջոցն է Մահմտականաց դեմ արշաւել:

Ուրիշ իշխանութեան կայ, 1095էն մինչև 1270, Ասոնց զլուին անցան երբեմն թագաւորներ երբեմն աւստական իշխաններ: Բայց Եւրոպայի ժողովրդոց ամեն դասէն մարդիկ մասնակից եղան այս կռիւններուն: Ղա մանաւանդ ժողովուրդն աւելի մեծ եռանդ ցցուց: Աստիւն իշխանութեան զլխաւոր պատճառը կռիւն է, որով Եւրոպայի բոլոր ժողովուրդները զրդուցան, մինչդեռ միւս խաչակրութիւններն նոյն շարժառիթը չունէին. գրեթէ ամենուն պարագլուխ կանգնեցան թագաւորներ Կալուստիան նպատակներով:

ԱՌՆՋԻՆ ԵՐԿՈՒ ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Մէկ կողմէ Արաբական տէրութիւնը պառակտելով,

միս կողմէ Եռնաց կայսրութիւնը տկարանալով խաշակիրները կ'յաւային մեծամեծ յաղթութիւններ տանել և իրենց նպատակին հասնել:

Արեւելան տերութիւն. — Արարական տկարութիւնն երկար ժամանակէ 'ի վեր տեսեր էր բոլորովին քայքայել: Պագտաստի, Գահիրէի և Վերսալոյի երկը ամբարայետութիւնները շուձուեր և տկարացեր էին: Մանասնոյ «Պագտաստի ամբարայետներն» զեղխութեան և շաղկաւթեան մէջ մեղհացած լինելով՝ շէրջան ասիացի բարբարոսաց գիւնդիւնէ, որ անպագար իրենց երկիրները կ'արշաւէին, ինչպէս երբեմն Հոսթի կոչուելը՝ անմը ալ ասիացուեցան իրենց ամառը պաշտպանելու համար այս բարբարոսներն իբրև վարձկան զինուորներ գործածել (հմարբ և թաթար): Բայց թիչ ասեմենն այս վարձկաններն ամբարայետներու վրայ տիւեցին և անմը տկարութիւնը բամեցին: Այսպէս արեւմտեան Ասիոյ մէջ մի շատ տկարութիւններ կողմուեցան, որոց զլիսասերն էր Սելէուսիւնայ իշխանութիւնն. այս ալ թէ՛ Ա. գարուն վերջէին այլ և այլ մեր տկարութիւններու բամեացաւ:

Արեւելան կայսրութիւն. — Այս յառնաց պետութիւնն ալ այնքան տկարացեր էր որ շէր կարող մահ-մատնան տկարութեանց մէջ ծագած կռիւներէն սպաս բազել ու վերանցնուիլ: Արարացիք Եռնաց կայսրութեան արեւելեան ու հարաւային երկիրները շարունակ կ'արշաւէին ու կ'աւերէին: Ռուսերն ու Վուլչարները հիւսիսային երկիրները կ'առաջառակէին, այնպէս որ յոյն կայսերաց միայն միայր Ասիան և Հելլենոսկան ինքրակոյն մնացեր էին: Ղարձաններն արեւմտեան կողմէ իր աստղական գաւառները գրաւեր էին և մինչև անգամ յունական գաւառներուն ալ կ'առաւանային: Սակայն Արեւելեան պետութեան տկարանալուն պատճառով ալ այնքան արատային յարձակումներն որքան ներքին երկպառակութիւններն էին: Յուստինիանոսի իշխանութեան 'ի վեր՝

Կ. Պօլսոյ արքունիքը՝ միայն գաւեր, անց թու թեան գործեր կ'անանուն, նոյնպէս աստուածարանական վիճարանում իւններ որ ժողովրդեան մոլի ետանքը զբոսելով սակաւի անկարգութիւններ յառաջ կ'ըրերին: Անպակաս էին այդատմբութիւններն որով կայսրներ ասեալ կ'երէին կ'իջնէին: Կառավարութիւնը, ինչե միահեծան, բնաւ հաստատութիւն չունէր և օրէ օր ներքին տկարութեամբ կ'մնչէր: Աւերջապէս Յունական պետութեան բոլորովին զատուեր էր Արեւմտեան պետութիւնը: Այս բաժանումն՝ որտ գրգիռն նախ այգոյն կամ ցեղական էր, աւելի կ'մանրանայ երբօր վերջին կրօնական հերձուածք ալ վրոյ կ'հասնի և՛ ժԱ գարուն մը՝ Արեւմուտքն Արեւելքն բոլորովին կ'ազուի: Պիւզանդիոնի ժողովուրդը կ'արհամարհէր արեւմտեան ժողովուրդներն և զանանք բարբարոս կ'անուանէր: Միշտ ինքզինք Հուսեպէնի կ'հռչէր (Արեւմուտքի Լաթինոյ հակառակ) և աշխարհիս առաջին ապրը կ'համարէր: Սակայն երբ Ալեքսիս Կոմնենոս տեսաւ որ Սելճուկեանք երթալով ասհարիտ կ'զաւանձնէ Լատիններն իրեն սցնութեան կռչեց: Այսպէս Կ. Պօլիս զերմանական Կարպոյի հետ յարարութիւն պիտի հաստատէր:

Պիւրոս ճընաւորը. — Երբոր սուրբ տեղեաց վիճակն Եւրոպայի քրիստոնէից սիրար կ'շարժէր, Պիւրոս ճընաւոր անուն Բիզարաացի ախատաս որն Երուսողէմէն դառնալով՝ Ուրբանոս Բ պապին առջինն ելաւ ու ազաչեց որ սուրբ դերեմանն այլազգեաց ձեռքն ազատելու համար Եւրոպայի իշխանաց օյնութիւնը հայցէ: Պետրոս Զգնաւորը կարծ' ր թէ Աստուած կ'զրկէր զինքն որպէս զի իր վրէժը լուծէ: Ուրբանոս ընդունեց զանի իրբն մարդարէ մը և հրամանատար որ երթայ անհատարից դէմ պատերազմ քարոզէ: Պետրոս՝ որ վաւաւուն երեւակայու-

Թիւն ու ճարտասան լեզու ունէր, շորիի մը վրայ հեծաւ և բոլոր Իտալիա ու Ֆրանսա ման եկաւ ու խոստարի հազուատով, ձեռքը խաչ մը բռնած, մէջքը հաստ շուան մը կապած, բոսպիկ ու գլուխը բաց, ժողովուրդներն անոր քարոզները մտիկ ընելու համար կ'վազէին, և Պետրոս սրտաշարժ աձով ու արտասուալի աչօք կ'նկարագրէր սուրբ տեղեաց աղետալի վիճակը, և ամենուն սիրան ու միտքը կ'բորբոքէր ու վրէժխնդրութեան կ'յորդորէր: Երբոր հոգիներն այսպէս վառուած էին՝ Արևելքի կայսրը՝ Ալէքսիս Կոմենենոս լատին իշխանաց դեսպաններ կ'ղրկէ և կ'աղաչէ որ իրեն օգնութեան հասնին որպէս զի իր աւերութիւնը Թուրքաց ձեռքէն ազատէ:

Քլէրմէնի խորհուրդ. — Երբոր Աւրբանոս պապը տեսաւ որ միտքերը պատրաստուած են՝ Ֆրանսա դնաց և Քլէրման քաղքին մէջ ժողով մը դումարեց: Անթիւ եպիսկոպոսներ, իշխաններ ու ամեն կարգի մարդիկ եկեր էին այս ժողովին (1095). Պապն ու Պետրոս ձգնաւորն իրենց սրտառուչ ճառերով այնքան եռանդ ու խանդ աղչեցին բոլոր ժողովականաց և ժողովորդեան որ վրաններու ներքև կ'ապասէին, որ ամենքն սաք ելնելով միաբերան աղաղակեցին. Աստուծոյ կոմէն այս է, Աստուծոյ կոմէն այս է: Եւ ամեն մարդ իրրև հանդիսաւոր խոստում՝ մէյմէկ կարմիր խաչ դրին իրենց զգեստին վրայ, և անոր համար Իսաւրիկը կոչուեցան:

Այս խանդն բոլոր Եւրոպայի մէջ տարա-

ծուկցաւ : Յանկարծ կռիւները , առաջակու թիւնս
ները , հրդեհները գաղթեցան , առաջակներն ան-
գամ իրենց քարայրներէն ելնելով . կ'զային խա-
շակիր գրուելու : Բլէրմանի ժողովին վճիռնե-
րուն համեմատ՝ խաշակիրներն աուրքէ զերծ ,
սարուկներն ազատ պիտի լինէին . ամենուն մե-
ղաց թողութիւն պիտի արուէր , իրենց ընտա-
նիքն ու ստացուածքն եկեղեցւոյ պաշտպանու-
թիւնը պիտի վայելէին : Այսպէս խաշակիրներն
ամեն բան կ' թողտին , կաշուած , գղեակ , հող
ածան գնով կ' ծախէին : Այր , կին , տղայք ,
ծերեր ճամբայ կ' ելնէին հեփոտն կամ սայլե-
րու վրայ , առանց զէնքի ու պաշարի : Մանկաին
ամեն անգամ որ նոր քաղաք կամ գղեակ մը
տեսնէր պարզմտութեամբ կ' հարցընէր թէ արդ
զեօք այն է Արուսաղէմ :

Առաջին սուղեքներ . — Այսպէս որոշուած էր
որ (1096) օգոստոս ամսուն խաշակիրները ճամ-
բայ ելնեն : Բայց զեռ սպնտական ու աւպետ
պատրաստութիւն շտեմած՝ անհամար ամբօխ
մը , Պետրոս ճոնաորին առաջնորդութեամբ ,
մեկնեցաւ գէպ 'ի Ա. Պօլիս գնալու : Յառա-
ջագահ գունդն՝ որ միայն ու թ ձիստորէ կ' քաղ-
կանար , իրեն հրամանատար ունէր խեղճ սու-
պետ մը Անուշ-Բ. Կարէլ անուամբ . մնացած
քաղմութիւնն Արևելքը նուաճելու կ' երթար
ճամբան մտրալով : Հունդարխոյ մէջ՝ քաղաքի
մը կառավարիչն անոնց պաշար տալու մերժե-
լուն՝ խաշակիրները վրէժ առին մօտակայ գիւ-
ղերն ու դաշտերն աւերելով . բայց Հունդարա-

ցիք անոնց մէկ մասը ջարդեցին միւսներն ալ վանեցին : Ալեքսիս կայսրն այս անկարգ և աւարառու ամբոխէն օգնութիւն մը չուսալով, վախճաւ անոնց յանդգնութենէ և հրամայեց որ Պատֆորի միւս եղբրքն անցնին խաչակիրներն, որոց բանակը բաժնուելով Երբքաց կողմէ ջարդուեցան :

Առդեպնէր — Բանակներ . — Բուն խաչակիրներն ասպետներն եղան : Չատ զատ զօրաբանակներ կազմեցին, զինորական կարգ կանոն պահեցին և փարձառու ու քաջ զօրավարներ ունեցան : Չորս զօրաբանակ կար, որոց մեծ մասը Փրանսացիք ու Իտալիոյ Նորմաններ էին : Այս բանակներէն երկուքը ցամաքի ճամբան բռնեցին (Գանուբի հովիտը) և միւս երկուքը ծովու ճամբան : Գլխաւոր զօրավարներէն մին Կոսմէրուս Պոլիէն, Լորէնի գլուխն էր : Բոլոր խաչակիրները Կ. Պօլիս պիտի միանային : Երբոր այս մայրաքաղաքը հասան խաչակիրները հիացան տեսնելով քաղքին շքեղութիւնն ու ճախութիւններն, մինչպես Յայներն այս վայրաց հիւրերուն առջև ահ ու գողի մէջ բնկան : Խաչակիրները մի քանի անգամ փափաք յայանեցին գրաւել Կ. Պօլիսն ու այն տեղ մնալ, բայց Պատֆորուս այս առաջարկութեան զէ՛մ կեցաւ, յորդորեց իր զինակիցներն որ Ալեքսիս կայսր նենդաւ որ ընթացքին ներեն և ինչ որ մահատականաց ձեռքէն առնուն՝ անոր նախքեն : Այս խոստման վրայ Ալեքսիս կայսրն անոնց նաեւ որ սրաշար տուաւ, որպէս զի Փարբ Ասիոյ և

զերքն, Նիկիոյ դաշտերն անցնին, որ դեռ ևս
լեցան էին առաջին խաչակիրներուն ոսկրներով :

Խաչակիրներն Փոքր Ասիոյ Տեղ. — Բրիտանիոյ
բանակն՝ որ 600 հազար հետևակ և 100 հա-
զար ձիաւոր զօրքէ կ'բաղկանար, ճամբայ ելաւ
և շատ կ'ախնարու մէջ Թրքաց յաղթեց : Բայց
առոնք քաշուելու առեն ամեն տեղ կ'առերէին,
կ'այրէին, այնպէս որ խաչակիրներն տակ լիք
չգանելով թէ սովէ և թէ հիւանդութենէ կը
չարդուէին : Զուրի անգամ կարօտութիւն կը
քաշէին և օր մը 500 ասպետ ծարաւէ մեռան :
Շատ մարդիկ ու ձիեր կարան և ստեղ ասպետ-
ներ գրաստներու և կովերու վրայ հեծած կ'ու-
ղեորէին : Աերջապէս այս տառապանքը բաւա-
կան չէին, ասպետներու մէջ երկոյս առկա թիւն
ընկաւ և շատ անգամ զօրասպետները քաղքէ
մը տիրելէն ետե՛ իրարու ձեռքէ յափշտակելու
համար կ'սրատերազմէին՝ ինչպէս Տարսոն քաղ-
քին առջէ : Մեր Աստանդին իշխանն ալ խա-
չակիրաց օգնութիւն ու սրաշար տուաւ :

Թէև խաչակիրներն մէկ կողմէ այսչափ նե-
ղութիւն ու վիշտ կ'կրէին և միւս կողմէ շարու-
նակ Թրքաց դէմ կ'կուռէին, սակայն դարձեալ
իրենց ճամբան շարունակելով մինչև Անտիոք
քաղաքը հասան, որ Գ դարէ ՚ի վեր՝ Արեւել-
քի ամենէ ծաղկած քաղաքներէն մին էր : Խա-
չակիրներն Անտիոքն ու թ ամիս սրաշարե-
ցին և վերջապէս մասնութեամբ առին ու ա-
նոր մէջ առատ սրաշար գտան : Սակայն քիչ
ատենէն Թրքաց մեծ բանակ մը դալով խաչա-

կիրնները պաշարեց, որ հիւանդութիւններէ և կուրններէ կուտորուելով՝ մեծ վհատութեան մէջ ընկան և շատերն Արուստա փախան։ Արդէն յուսահատ վիճակի մէջ էին, երբ քահանայ մը պատմեց թէ երազին մէջ հրեշտակ մ'երևցեր և անոր յայտներ է այն ծածուկ տեղն ուր Բրիտանոսի կողմ ծակող գեղարդին երկաթը կը գանուի եղեր։ Ըստ մը ցոյց առած տեղը կը փորեն, գեղարդ մը կ'գտնեն։ Իսաշի զինուորներն այս հրաշալի գիտին վրայ քաջութեամբ կ'փախն և պատերազմի կ'պատրաստուին՝ աղօթք ընելով և ծով պահելով։ Հետևեալ օրն հարիւր հազար խաչակիր զինուոր՝ թէև նօթութենէ տկարացած էին, կատաղարար կ'յարձակին թշնամեաց վրայ և յաղթելով Արուսաղէմի ճամբան կ'բանան։

Արուսաղէի ստանդ. — Երբոր քրիստոնեայք ճամբայ ելան դէպ 'ի Արուսաղէմ՝ հազիւ 50 հազար հոգի էին։ Բայց երբ սուրբ քաղցին մտանցան՝ կարծես թէ նոր ոգի և ոյժ առին։ Աւերջարդէս Ամասս լեռնակին վրայէն կ'սեմնեն Արուսաղէմը, ցնծութեան աղաղակներ կ'արձակեն, ծունր կ'գնեն, կ'արտաստեն, հողը կը համբուրեն և կ'սրտան։ Արուսաղէմ, Արուսաղէմ, այս է Աստուծոյ կամօքը, այս է Աստուծոյ կամօքը։ Սակայն պէտք էր քաղաքն աւնուլ, և խաչակիրներն, թէև զայն պաշարեցին, մեքենաներ չունէին որ պարխապները կործանեն։ Սովէն ու երաշտէն սոսկալի նեղութիւններ կրելէն ետև՝ իրենց մէջ վհատութիւն

ընկաւ : Առաքիլու ա իր զօրաց եռանգը գրգռե-
լու համար հրամայեց որ քաղաքին բոլորակին
հանդիսաւ որ թափորով պարտին բոսիկ ու բաց
զլիսով : Յետոյ շարժական աշտարակ մը մտան-
ցուց պարիսպներուն և բոլոր զօրքը կատարէ
յարձակում մ'ընելով քաղաքն առին (1099) :
Իսաչակիրներն անիննայ շարդ առին բոլոր մահ-
մէտական ընակիչներուն : և յետոյ արիւնլուայ
ու բոսիկ դացին Քրիստոսի գերեզմանին առ ջն
երկրպագութիւն ըրին :

Երբ... — Այսուհետև աս-
պեաները թաղաւոր ընտրեցին Առաքիլու Գ...
չէնք որ նշանաւոր էր իր բարեպաշտութեան
և արիւթեան կողմէ : Բայց Առաքիլու մերձեց
ուսկի թագ զնել զլուին այն տեղ ուր Փրկիչն
փշեղէն պսակ մը գրեթէ էր : ուստի բաւական
տեղեց միայն Պատոն կամ Իշխան Երուսաղէմի
կոչուելու : Առաքիլու ա իր ընտրութենէ տարի
մ'եւթ մեռաւ :

Առաքիլու ա իր նոր թագաւորութիւնն աւտական
գրութեան գրաց հաստատեց : Իր աւտատուններն ունե-
ցաւ : որոց մէջ էին Եզեկայ, Անտոքի, Տրիպոլիսի
Իշխանները, Ամանադիւր մը յորինել տուաւ, Երասու-
ղէի արիւնդէն անուամբ, որու մէջ աւտական գրութեան
կատարեալ նկարագիրը կ'գտնուի : Սուրբ տեղիքը պաշտ-
պանելու համար գինուորական մի քանի ուխտեր հաստա-
տուեցան որոց անդամները թէ գինուոր էին և թէ կրո-
նաւոր : Այս ուխտերն էին. Երասուղէի արիւնդէն Երասու-
ղէն ասպեաններն, որ գերզէն Հաղոսի ու Մալգալի աս-
պեաներ կոչուեցան, Հիւրընկալ և Տաճարիւն ասպեա-
ններն, որոց նպատակն էր ուխտաւորները պաշտպանել և

ինամեւ, Աերջերն գերականացի աստեաներ Տերութեան կարգը հիմնեցին՝ Պալեստինի ինչն Պերականացոց սգունելու համար:

Երկրորդ խաչակրութիւնն. — Առաջիկայ մեռեր և իրեն յաջորդեր էր եղբայրը Պետրոսէն Ա Երուսաղէմի մէջ: Մի քանի յաղթութիւններ տանելով Աքեայի և Սիգոնի ամրեր էր իրաւ, քայց իր համանուն յաջորդին օրով Մազմէտականները կ'զօրանան, քրիստոնէից ստեղծելի ջարդ կ'ան և մանաւանդ Մուսուլի ու Հալէպի սուլթանը Նուրէտին՝ Երուսաղէմի վրայ յարձակելու կ'պատրաստուի մեծ զօրութեամբ: Եղիպտացի, Արաբացի, Թուրք, Քուրդ և Հալէպի* իրարու հետ կ'միանան կրօնական մոլի եռանդէ շարժած և խաչակիրները բնաջինջ ընելու կ'երենն: Այն ատեն Պալեստինի քրիստոնեայք կ'զարհուրին և Արևմտաքէն օգնութիւն կ'խնդրեն: Եւթնէս Պ. պապը Պերձարոս արքային միջոցաւ նոր խաչակրութիւն մը կ'քարոզէ: Այս Պերձարոս՝ որ ժամանակին ամենէ պիտուն ու Դարաստան մարդը կ'համարուէր, կ'յաջողի համոզել Քրանայի թագաւոր՝ Լուի

* Ասանց մահապաշտական սպանդանորներ էին որ 1090ին Սիրիոյ մէջ երևան ելան: Մուսուլթան և առաքինութիւն նոյն ինտան ունէր իրենց համար, և Հալէպէն կ'ըսուէին հալէլ բառէն որ տեսակ մ'ապիան էր՝ որմէ բնօրէի մը լինելով կ'իսկին և սպաննելու կ'պատրաստուէին (մարդասպան. assassin): Իրենց գլխաւորը կամ Շէյխը՝ որ Հիւսէյն-Էմը կ'կոչուէր, մեծ իշխանութիւն ունէր իր հպատակաց վրայ և թագաւորներու անգամ սարսափ կ'առչէր:

Է կրտսերը՝ և Գերմանիոյ Քանրատ կայսրն որ
 Խաչի զինուոր գրաւին : Աւստի խաչակիրներու
 նոր քանակ մը կազմելով՝ Ճամբայ կ'ելնեն և ա-
 ռաջին խաչակրաց պէս մեծ նեղութիւններ կրե-
 լէն ետե՛ր . Ա. Պօլիս կ'հասնին և անկից Փոքր
 Ասիա կ'անցնին : Յունաց կայսրը Մանուէլ՝ ա-
 նոնց աղեղնացիներ կ'առայ , որ դիմամբ քանակը
 կ'մալսրեցնեն և Թրքաց կ'մատնեն , այնպէս
 որ մեծ մասը կ'ջարդուի և Լաւի աւ Քանրատ
 հագիւ տասն հազար խաչակիր գործով Երու-
 սաղէմ կ'մտնեն և Դամասկոս քաղաքը պաշարե-
 լաւ փարձ կ'ընեն , բայց շնն յաջողիք աւ եւ-
 ըսպա կ'գտանան :

ԳԼՈՒԽ ԻԸ .

Երուսաղէմի զինուորի զինուորիչները .

(1190—1270)

Սուլթան Գուրանի զինուոր . — Երկրորդ
 խաչակրաց ձախարդութիւնը բաւարարին մհատե-
 ցոց Պալեստինի քրիստոնեայքը և Երուսաղէմի
 թագաւորութիւնը վասնորի մէջ ձգեց . Կտրեա-
 տին մեռնելով իր զօրապետը Սուլթան Գուրանի
 անցաւ և Երուսաղէմի արեւելէն ետե՛ր միաքը գրաւ
 Երուսաղէմը գրաւել և իր իշխանութիւնն ամ-

բայց ընել : Ի սկզբան անկարգ , անգութ և շռայլ՝
Սալահէտտին երբ սուլթան եղաւ իր բնու-
թիւնը փոխեց ու այլ և այլ ընտիր յատկու-
թիւններով նոյն իսկ քրիստոնեայ թագաւորնե-
րու զարմանք պատճառեց : Սալահէտտին խա-
չակրաց վրայ փառաւոր յաղթութիւն մը տա-
նելէն ետե՛ւ՝ Երուսաղէմն առաւ և լատին թա-
գաւորն ու բոլոր ասպետներն իր ձեռքը գերի
քնկան : Ալեհանձնարար վարուեցաւ նա գերի
թագաւորին հետ , բայց Տաճարական և սուրբ
Յովհաննու ասպետները շարդել տուաւ :

Երբոր այս սուկալի լուրն Եւրոպա հասաւ՝
ընդհանուր սարսափ ու զայրոյթ ազդեց : Ուր-
բանոս Գ պապը վշակն մտաւ : Էեռեռեալ տա-
րին Տէր-տէ Գ-լեւ-ն եպիսկոպոսն Արեմուտք
եկաւ որ Սուրբ Տեղեաց համար օգնութիւն
խնդրէ : Իր վառվառն ու ճարտասան լեզուով
ամենուն սիրաւ շարժեց և նոր խաչակրութիւն
մը քարոզեց : Ժողովուրդները նորէն կ'զրոյն ,
Եւրոպայի ամենէ զօրաւոր միասպետները , Գեր-
մանիոյ կայսրը՝ Փրեթերիկ Շեկ-տեր-ս , Փրանսայի
թագաւորը՝ Փիլիպպոս Օբ-սոս և Անկլիոյ թա-
գաւորը՝ Ռիչարտոս Ա-լ-ձ-տէր-ն խաչակիր զե-
նուոր կ'զրուին՝ իրենց ներքին վէճերը մոռնա-
լով : Պատերազմի ծախքը հոգալու համար ար-
տաքոյ կարգի տուրք մը դրին ամեն կալուածոց
վրայ , և Ս-լ-ձ-տէր-նի Գ-ս-ն-ն-ն անուանեցին :
Բայց այս երեք վեհապետները մի և նոյն ժա-
մանակ շնկնեցան և նոյն ճամբան չբռնեցին :

Այսէր ի-լ-լ-լ-լ-լ-լ-ն . — Ամենէ առաջ Շե-

կամօրուս Գրէտէրիկ կայսրը ճամբայ ելաւ : Իր նախորդին՝ Քոնրաաին պէս Փոքր Ասիա գնաց և թէպէտ նոյն գժուարութեանց հանդիպեցաւ , բայց մի քանի անգամ Սելճուգեանց յաղթեց , Ղանէ- (Իկոնիոն) քաղաքն առաւ , երբ Սիկիւլիոյ մէկ գեական անցնելու ատեն խղղուելով մեռաւ : Իր որդին Սուապիոյ դուքսը բանակին գլուխն անցաւ Աքեայ գնաց , այն միջոցին որ Երուսաղէմի թագազուրկ իշխանը Լ--սէ-ե-ան՝ Տաճարական և Հիւրընկալ ասպետաց հետ զայն կ'պաշարէր , և այն տեղ իր մահը դատաւ :

Փիլիպպոս Օքտոսս և Ռիտարոս Իւլիէր : — Այս երկու թագաւորներն ծովու ճամբան բռնեցէին , որ ցամաքի ճամբէն աւելի կարճ էր և ապահով : Սիկիլիա ելան և այս տեղ իրենց մէջ վէճ ծագելով քիչ մնաց որ իրարու դէմ պիտի կռուէին : Իսուական ուշանալէն ետե՛ս՝ Պալեստին հասան և Աքեայի պաշարումը սաստկացուցին : Սակայն Սալահէտտին քրիստոնէից դանդաղութենէ օգտելով՝ ժամանակ գտեր էր մեծ բանակ մը կազմել և Աքեայն քաջարար պաշտպանել : Ի վերջէ քաղաքն անձնատուր եղաւ , հինգ հազար հոգի գերի ընկան , որոց ազատութեան համար խաչակիրները ծանր պայմաններ առաջարկեցին սուլդանին , որ մերժեց : Ռիքարտոս Առիծասիրան ամեն գերիները գլխատել առաւ , իր գոռող ընթացքով ամեն խաչակիրները վիրաւորած էր : Ատարիոյ դրօշակը փոսի մը մէջ նետեց , քաղաքն աշտարակին վրայէն : Աւերջապէս Փիլիպպոս

Թագաւորն անոր ամբարտաւան ընթացքին շղի՞
մանալով՝ Գրանսա դարձաւ :

Ռիչարտի ու Սալահօթինի միջապետական պայ-
տք . — Անկլիոյ թագաւորն երկու տարի ևս
մնաց Պալեստին և Սալահօթաթինի դէմ պա-
տերազմը շարունակեց : Ամեն օր փառաւոր
կախներ կ'ընէին և քրիստոնեայ ու մահմէտա-
կան շահատակներ իրենց ոյժն իրարու դէմ կը
չափէին : Այսպէս շարունակ յարաբերութիւն
ունենալով՝ երկու կողմէն ալ հին կրօնական
մելի եռանդը զագրեր էր :

Առջի ժամանակուան կատաղի ատելութեամբ
չէին վարուեր իրարու հետ այլ ասպետական
քաղաքավարութեամբ : Սալահօթաթին Գամաս-
կոսէն պատգներ բերել կ'տար և քրիստոնեայ
իշխանաց կ'ուղարկէր , և ասոնք ալ փոխարէն
ուրիշ պարգևներ կ'ընծայէին անոր : Բայց պա-
տերազմէ ալ ետ չէին կենար և Ռիչարտոս մեծ
համբաւ ստացաւ արևելեան ժողովրդոց մէջ իր
անպարտելի արիւթ թեան ու դիւցազնական գոր-
ծերուն համար : Աերջապէս Ռիչար (Ռիչարտոս)
և Սալահօթաթին Ասոր դիւղին մտա մեծ
ճակատամարտ մը մղեցին . Ռիչար յաղթեց .
սակաջն այս յաղթութեան պատգաւ չքաղեց ,
վասն զի չկրցաւ Արուստղէմն առնուլ : Սալա-
հօթաթին յանձն առաւ հաշտութիւն ընելու , ո-
րով քրիստոնեայք արածու թիւն ստացան Սուրբ
Տեղեաց ուխտի գնալու և Պալեստինի ծովե-
զրեայ քաղաքները պահելու : Իսկ Աուսլեանն՝
Կիպրոս կղզին կառավարելու գնաց :

Նոյն միջոցին՝ երբ Ռիշար լսեց որ իր եղբայրն Յովհաննէս Անեփիբ ապստամբելով իր տեղը թագաւորելու կ'աշխատի, գալեօտինէն ելաւ որ Անկլիա վերադառնայ, ահարկու ահուն մը թողլով Արեւելքի մէջ: Կ'պատանն թէ դարէ մ'եաք երբ Սարակիճոսաց փոքրիկ աղայք կ'լային՝ իրենց մայրը զանոնք վախցընելու համար կ'ըսեն եղեր, «Չայնդ կարէ, ահա Ռիշար թագաւորը կ'գայ քեզ առնլու» կամ երբ որ Թուրքերը տեսնէին որ իրենց ձիերը սառեբէ կամ թուփէ մը կ'խրաշին, անոնց կ'ըսէին. «Միթէ կարծէք թէ Ռիշար թագաւորն է.»

Ռիշարէ չերթինը. — Սակայն Անկլիոյ թագաւորին անախորժ արկածներ պատահեցաւ Անկլիա երթալու միջոցին: Փոթորիկ բռնուելով իր նաւը Գալմատիոյ ծովեզերքն ընկաւ, ու թաւաւորի հազուստով Գերմանիայէն անցնելով իր երկիրը սխալի դառնար, երբ Աւստրիոյ դուքսը զանի բռնեց և Աքեայի առջև կրած նախատանաց վրէժը լուծելու համար՝ Գերմանիոյ շենքի Զ կայսեր ձեռքը յանձնեց: Շենքի երկար տանն պահելէն ետև Ռիշարը՝ ազատ թողուց ահագին դումար մ'առնլով: Քիչ ատենէն Սալահէտտին մեռաւ և իրեն ընդարձակ տէրութիւնն որդիքը բաժնեցին: Սակայն իր եղբայրը Մելի, Ատէլ տիրեց Եգիպտոսի և իշխանութիւնն անոնց ձեռքէն առաւ:

Չորրորդ իւլիոս-թիւնն Կ. Պոլսոյ դէմ. — Իբրտաղէմի տիրելու եռանդը քիչ քիչ մարեր

էր և շորրորդ խաչակրութիւնը տեսակ մ'ատարասակութիւն էր քան թէ ջերմեռանդութենէ առաջ եկած արշարան մը : Այս անգամ խաչակիրները Ս. Գերեզմանը մտցան և քաղաքներ գրաւելու ու աւերելու ելան : Իննուկինս Կ. Հռոմի հռչակաւոր քահանայապետը, Եւրոպայի ժողովուրդն ու իշխանները նոր խաչակրութեան մը յորդորեց ոչ միայն Եւրոստղէմն առնլու այլ և լատինական եկեղեցին Արևելքի մէջ տարածելու յուսով : Սակայն և ոչ թարգաւոր մ'ուզեց խաչակիր գրուիլ : Միայն Գրամսայի աւատական իշխաններն այս նոր խաչակրութեան գլուխն անցան և մի շատ ասպետներ անոնց միացան : Արդէն փորձով գիտէին որ ծովու ճամբան աւելի ապահով էր, ուստի զօրքը փոխադրելու համար Աննեակի հասարակապետութենէ նաւեր խնդրեցին : Սակայն Աննեակի Կէլէ՛՛ Տե՛րու՛ն ծերունին, որ խաչակիր լինելու յանձն առաւ, զօրաց փոխադրութեան համար ահագին գումար մը պահանջեց, նոյնպէս պայման դրաւ որ իրենց նուաճելիք երկիրներուն կէսն ալ Աննեակի արուի : Եւ որովհետեւ այդ գումարը մ'աւարելու անկարող էին խաչակիր իշխաններն, Աննեակիցիք առաջարկեցին որ անոր տեղ Գալմատիոյ Չալա քաղաքն՝ որ ապստամբեր էր Հասարակապետութեան դէմ, նուաճեն և իրենց յանձնեն :

Գ. Պեղոյ սաստի՛ւ. — Նոյն միջոցին Խաչակրաց բանակն եկաւ յոյն իշխան մը՝ Ալեքսէոս Ա՛՛ (Անդեղոս) անուամբ և անոնց օգնութիւնը

խնդրեց՝ որպէս զի իր հայրը Իսահակն Կ. Պօլսոյ ամօտը հանեն, վասն զի անոր եղբայրը բռնի գրաւեր էր զայն : Ալեքսիս անոնց մեծ հարստութիւններ և յոյն եկեղեցին լատինականին հետ միացրնել կ'իտասանար : Խաչակիրներն այս խոստմունքէն հրապուրուելով՝ իրենց նաւատորմիդով զէպ 'ի Կ. Պօլիս գացին (1203) և՝ մի քանի օր զայն պաշարելէն ետև՝ առին և օրինաւոր կայսրը գահէը բազմեցուցին : Սակայն Յոյնք՝ խաչակրաց երեսէն այնքան բռնութիւն ու նախատինք կրեցին որ չկրնալով համբերել սուր ելան և զանոնք քաղաքէն վանեցին : Այն ատեն խաչակիրները Կ. Պօլիսը պաշարելով առին, կողոպտեցին և սոսկալի ջարդ մը տաին Յունաց :

Լ-ժԻՆՅՈՒՆ ՌԵՐՈՒՅԻՆ (1204—1261). — Յազմուլ լատիններն Յունաց կայսրութիւնն իրենց մէջ բաժնեցին : Պոքոտէն, Պրանդրի կոմսը խոյր հրատարակուեցաւ . Մանֆրետ մարքիզը՝ Թեոօզնիէի Թեոօսը եղաւ . Ալէքսիոստէն՝ (այս արդաւանին պատմիչը) Ռուօնէոյ, Էդուարտ կարգուեցաւ : Աւատական կարգ կանոնն Յունաստանի մէջ մտցուցին : Աթենքի գուբեր, Թեօփէի կոմսեր, Արայիոյ իշխաններ, Կորնթոսի պատաններ գրուեցան : Ալեքսանդրաց բաժին ընկաւ մի շատ ծովեզրեայ վանատաշահ քաղաքներ, կղզիներ, որոց մէջ էին Կիբրոս և ուրիշ նաւահանգիստներ . լատին կղերն ալ յունաց եկեղեցւոյն բոլոր ենչքը գրաւեց : — Իսկ Յունաց՝ կայսրութենէ մի քանի կտորները մնացին, ինչպէս՝ Նիկիա, Տրապիզան : Այս լատինական տերութիւնը միայն յիսուն երեք տարի տևեց : 1281ին՝ Միքայել Պալէոլոյոս՝ որու ամօտը Նիկիա էր, վերստին Կ. Պօլսոյ ափրեց :

Հինգերորդ և վեցերորդ Իսաչիբուրիան . — Այս Երազակրութեան պարագլուխն եղաւ Անդրէաս Բ Մաճարաց թագաւորն : որու միացան Յովնաննէս Պրիկնէն Ֆրանսացի իշխան մը՝ Երուսաղէմի թագաւոր անունով և Կիպրոսի Լուսինեան թագաւորը : Բայց Անդրէաս թագաւորն ժամանակ մը Աքեայ մնալէն ետե՛ իր երկիրը վերադարձաւ , մինչդեռ Պրիկնեան՝ առանց վհատելու՝ Եգիպտոսի վրայ քալեց , Տոհոք քաղաքին տիրեց և Մէլիք Ատէլ Երուսաղէմն անոր սկիսի տար պայմանաւ մը՝ եթէ Պապին նոտրակը չպնդէր որ անհաւատից հետ պէտք չէր դաշինք գնել :

Իսաչակիրներն Եգիպտոսի մէջ շկրցան երկար ժամանակ մնալ . Նեղոս գետն յորդելով դաշտերը կոխեց և հիւանդութիւններն մեծ կուտորած ըրին : ուստի Պրիկնեան իր մնացած զօրքով Երոսպա վերադարձաւ առանց օգուտ մը քաղելու այս արշաւանէն : Անցերորդ Իսաչակրութեան գլուխն եղաւ Փրէտէրիկ Բ , որ Մէլէդէն սուլթանին հետ բանակցելով՝ առանց կուտի՝ Երուսաղէմն առաւ : Բայց քիչ ատենէն վերասին Մահմետականաց ձեռքն ընկաւ (երես 127) :

Նոյնէրորդ Իսաչիբուրիան . Ս . Լուի . — Աերջին երկու Իսաչակրութեանց պարագլուխն եղաւ Ս . Լուի , Փրանսացի թագաւորը : Ծանր հիւանդ լինելով ուխտ ըրեր էր այս թագաւորն Երուսաղէմն ազատել՝ եթէ բժշկուի : Թէպէտեւ արդէն Իսաչակրութեան ետանդը մարեր էր , Ս .

Լուի յաջողեցաւ մեծ բանակ մը կազմել և ճամբայ ելնել : Իբ մայրը , Գասգիլլի Պլանշ շատ յորդորեց որ ետ կենայ այս խորհրդէն , բայց նա մտիկ չըբաւ և կառավարութեան գործերն անոր թողլով՝ դէպ ՚ի Ախպրոս կղզին գնաց և ձմերն այն տեղ անցուց : Իբ միտքն Եգիպտոսի վրայ յարձակիլ էր : Գարնան նաւատորմիդ ճամբայ ելաւ և Տամիադի առջևը հասաւ : Թշնամեաց բոլոր զօրքը ծովեզբը շարուեր էր , բայց խաչակիրներն , Ս . Լուիի առաջնորդութեամբ ծովք կ'նետուին արիաբար , կ'վազեն Սարակինոսաց դէմ և Տամիազը կ'առնեն : Ս . Լուի ուղղակի Գահիրէի վրայ քալելու տեղ սպասեց որ Եւրոպայէն նոր զօրք գայ : Այս յապաղումէն Սարակինոսներն օգուտ քաղելով՝ կը սպառաստուին ու կ'զօրանան , մինչդեռ խաչակիրներն անկարգ կեանք մը վարելով և հիւանդութեանց ենթարկելով սաստիկ կ'տկարանան : Ի վերջէ նորէն բանակը ճամբայ կ'ելնէ և անհամար դժուարութեանց կ'հանդիպի : Եգիպտոս ջրանցքներով կտրուած լինելուն՝ խաչակիրներն հազիւ թէ մէկ ամիսուան մէջ տասն մղոն տեղ քալեցին : Թագաւորին մէկ եղբայրն՝ որ յառաջապահ գունդին կ'հրամայէր , դարանը կ'ընկնի և իր զօրքովք թրէ կ'անցնի : Այն ատեն թշնամիները կ'պաշարեն Խաչակրաց բանակը : Սովն ու ժանտախար կ'սաստկանան և անոնց մէջ սուկալի կոտորած կ'ընեն , մնացած զօրքն ալ թագաւորին հետ գերի կ'ընուին :

Ս . Լուի իր գերութեան ժամանակ այնպիսի մեծանձնութիւն մը ցոյց տուաւ որ նոյն խակ

յաղթականներն ալ զարմացան : Այս միջոցին Եղիստոսի մէջ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ . Մէհլուֆները Մուսուէ՛ սուլթանը սպաննեցին և իշխանութիւնը ձեռք առին : Նոր սուլթանն Իպէ+ արձակեց Ս. Լուիս՝ Տամբագն և մեծ փրկանք մ'առնլով : Այն ատեն թագաւորը Պալեստին գնաց և այն տեղ շորս տարի մնաց , ամբողջները նորոգեց , դերիներուն փրկանքը վճարեց և Քրքաց թշնամիներուն հետ յարաբերութիւն հաստատեց ինչպէս Մուկիւններուն հետ , որ Ճէն-էլէ-Խանի օրով բոլոր Եւրոպա արշաւելու կը պատրաստուէին , և Հուլիէնց հետ : Աերջապէս Լուի իմանալով իր մօրը մահն և Քրանտայի մէջ ծագած խռովութիւնները , ստիպուեցաւ Եւրոպա վերադառնալ :

Ուրիշորդ -- Վերջին Իւլալիս-Սիւն . — Թէպէտև այսչափ աղէտք կրեց Ս. Լուի՛ դարձեալ նոր խաչակրութիւն մը պատրաստելու կ'խորհէր : Պալեստինի մէջ քրիստոնէից վիճակն օրէ օր կ'ձանրանար : Մեմլուքներն անոնց ձեռքը գանուած բոլոր քաղաքներն առեր էին , Աքեայէն զատ : Իր եղբայրն Անժույի Շարխ , որ իր իշխանութիւնն Ափրիկէի վրայ տարածել կ'ուզէր՝ համազեց զինքն որ Թուանուլի թագաւորն անոր կ'սպասէր որպէս զի քրիստոնէական կրօնն ընդունի : Բայց Թուանուլի եղբւրքին վրայ չէ թէ դաշնակից մ'այլ թշնամիներ գտան : Շատ շանցաւ ժանտախտն սկսաւ ճարակիլ խաչակիր քանակին մէջ : Նոյն ինք Ս. Լուի ժանտախտէն քանուելով մեռաւ (1270) երկայնամիտ ողւով :

Այս գիշարուն թաղաւորին բանակին բեկորներն Եւրոպա գարձան :

Այս եղաւ վերջին խաչակրութիւնը : Այնուհետեւ պապերը պարտադրեցին արեւմտեան ժողովուրդներն ու իշխանները գրգռեցին որ Պալեստինի ազատութեան համար զինուին : Աքեայն իսկ թշնամեաց ձեռքն ընկաւ : Զինուորական կարգերն , Սուրբ Տեղեաց այս վերջին պաշտպաններն՝ թողուցին գացին : Հիւրընկալ ասպետները Հոսոս կղզին քաշտեցան , որմէ Հոսոսի սուրբ անունն առին , Տիւրանիան ասպետներն Պրոսիա հաստատուեցան , իսկ Տեւրեկաններն բոլոր Եւրոպայի մէջ շրտեցան :

Խաչակրութեան արդիւնք . — Աւեր ՚ի վերջ գտանելով պնպէս կ'երեւի որ խաչակրութիւններն միայն ձախորդութեանց պատճառ եղան , Սակայն մի քանի օգտակար արդիւնք ալ ունեցան :

ա) Յուրիւրիւններ հաստատեցին Արեւելքի ու Արեւմուտքի մէջ , և Եւրոպայի այլ և այլ ազգաց մէջ : Ժողովրդաց այս հազարդակցութիւնն զազաւարները պիտի ընդարձակեր և զիտութեանց շրջանը պիտի մեծցնէր :

բ) Մի և նոյն աշխարհի բնակչաց իրենց հասարակ ուղիւններն զիտակցութիւնը տուին : Այսպէս Ֆրանսայի այլ և այլ գաւառներու բնակիչներն , որ մինչև այն ատեն իրարու զեմ կ'եղնէին , ստար երկրի միայն իրարու մտակցան :

գ) Աստակամութիւնը տկարացուցին յոգուս թագաւորական իշխանութեան և ժողովրդեան , Պառսներն՝ որոց հարստութիւններն գրեթէ բոլորովին հողային էին՝ ստակե զուրկ էին ստորաբար : Աստի խաչակիր եղող իշխանները ստիպուեցան իրենց հողերն ուրիշ իշխանաց և թագաւորաց յանձնել , կամ քաղաքներու և զիւրիւրու բնակչաց ձախել :

7) Մեծ ներգործութիւն ունեցան վաճառականութեան վրայ: Անեւտիկ, Շէնովա, Բիզա, Մարսէլը և ուրիշ բազմաթիւ ծովեզրեայ քաղաքներ, Արևելքի մէջ նոր վաճառականներ բացուած տեսան:

ԱՒԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

(1270—1498)

Այս շրջանը խաչակրութեանց վախճանէն մինչև Ամերիկայի գիւտը կ'հասնի: Եր գլխաւոր դէպքն է միջին դարու լրումը կամ լուծումը: Միջին դարու տիրական հանդամանքն եղող հիմնարկութիւններն ու իշխանութիւնները (առատականութիւն և պապականութիւն) բոլորովին քայքայման մէջ կ'ընկնին: Իրաւի՛ ԺԳ և ԺԵ դարու մէջ միջին դարը վերջուտը սկզբանց մէջ երկարատե կռիւ մը կ'երեւի: Եւրոպայի բոլոր երկիրները ներքին պայքարներով կ'պառակաին որոց մեծ մասը քաղաքային պատերազմներու կ'նմանին: Այս պայքարներն ընդհանրապէս օգտակար կ'դառնան թաղաքային իշխանութեան և մեծ տէրութեանց քաղաքական միութեան: Իրաւ է որ թաղաքային իշխանութիւնն ալ պահ մը վտանդի մէջ ընկաւ, բայց անդորրութեան և կարգապահութեան պէտքն անոր զօրութիւնն աւելցուց:

Թէ և Եւրոպայի հիւսիսային երկիրները սերտ կապակցութիւն չունէին հարաւային երկիրներու հետ բայց քիչ քիչ իրարու կ'մտանան : Թորոսը արշաւանքէն 'ի վեր՝ Արևելեան կայսրութիւնը ծանր վտանգի մէջ կ'դանուի . դար մը կուտելէն ետև՝ Թուրքերը և Պոլսի կ'տիրեն : Այս գէպքը միջին դարու վախճանը կ'փութացնէ . վասն զի նոյն շրջանին նշանաւոր իրողութիւններն արշաւանքը լինելով՝ Եւրոպա արշաւող և այն տեղ հաստատուող վերջին ժողովուրդը Թուրքերը կ'լինին . վերջապէս Սպանիա՝ որ միջին դարու մէջ առանձին էութիւն մ'ունի՝ Եւրոպական միտ երկիրներուն հետ տեղի կ'կապուի :

Քիչ քիչ վաճառականութիւնը կ'ծաղկի : Իտալիոյ ծովեզրեայ քաղաքներն իրենց առուտորը մինչև Արևելք կ'ապրածեն և հանձնական քաղաքները՝ գէպ 'ի հիւսիս : Քիչ ատենէն Բորդուիկ գցուց ուշադրութիւնը գէպ 'ի Արևմուտք կ'գառնայ և ծովային մեծ գիւտերը կ'սկսին :

ՓՐԱՆՍԸ ԵՒ ԱՆԿԼԻԸ ԺԻՒ ԵՒ ԺԵ՛ ՊԵՏՄՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Երբոր և և Փիլիպոս Գիտնի — Քրիստի Գիտնի
Գիտնի.

(1281—1329)

Անկլիոյ և Փրանսոյի Գիտնիքը. — Երբոր Անկլիոյ դահն ելաւ Երբոր և և Փրանսոյի դահն նստաւ Փիլիպոս Գ Գիտնիքն՝ աւատական խնդիրներու վրայ կոխը նորէն սկսաւ այս երկու աւերակեանց մէջ: Երկու թագաւորներն ալ փառասէր էին և նոր երկիրներ նուաճելու ջանացին: Մինչդեռ Փիլիպոսն նախարայի և Շամբայնի իշխանուհոյն հետ կարգուելով այս երկու դատաններն իր իշխանութեան ներքե կ'առնոր, Ազգաւոր և Կալի լեոնտա երկիրը կը նուաճէր: Այս երկիրն՝ որ Անկլիոյ արեւմտեան կողմը կ'գտնուի, Պրեստոնեան ցեղապետներ կը կառավարէին այն տանն և թագաւորին հարկատու էին: Բայց երբոր իրենց անկախութեան համար ապստամբեցան, Ազգաւոր այս քաջ լեոնտեանները զսպեց և իր որդին Կալի իշխան անուանեց, անուն մը զոր մինչև ցայսօր Անկլիոյ թագաւորական իշխանները կ'կրեն:

Այս երկու իշխաններուն մէջ թիչ տաննէն պատճառքը ուրիշ սկսեց: Երբոր Երբոր և Սկոտլանդ ար-

քելու կ'պատրաստուէր, Փիլիպպոս Գեղեցիի Ֆլամարան
Ֆրանսայի կցելու կ'աշխատէր. առաջինը ոգուտ կ'ուզէր
քաղել Սկովտիոյ մէջ ծագած խռովութիւններէն, որոց
պատճառն արքայական հին ցեղին ուղափոխէր, երկրոր-
դը՝ Ֆլաման բնակիչներուն մէջ ստեպ ծագած երկպա-
ռակութիւններէն, Բայց Ֆրանսայի շահուն դեմ կ'ե-
րկեր որ Անկլիա Սկովտիոն գրաւէ, ինչպէս որ Անկ-
լիան ալ լէր ուզէր որ Ֆրանսային սիանայ Ֆլամարան,
Առտի պատճառ մը կ'փնտաւէին որ կռիւն սկսին և Փի-
լիպպոս Գեղեցիին Արիւշէննա նահանգը մեռք ձգելու ել-
նելով՝ պատերազմի գրգռուեցաւ :

Փիլիպպոս Գեղեցիի Արիւշէննան կ'ըրաւէ. — Այս
թագաւորը շատ փափաք ունէր Անկլիոյ իշխա-
նութեան տակ գանձուող Արիւշէննա նահանգը
գրաւել : Քանի մ'անկլիացի և ֆրանսայի նա-
ւաստիներու մէջ կռիւ մը ծագելով՝ Փիլիպպոս
այս կռիւը պատրուակ բռնեց և Անկլիոյ թա-
գաւորը Ֆրանսայի բարձունքին առջև հրախ-
րեց : Եզուարգ յանձն առաւ Արիւշէննան քառա-
սուն օրուան համար աւանդ տալ այս պայմանաւ
որ Փիլիպպոս թագաւորը զայն իրեն վերադար-
ձընէ երբ որ նաւաստիներուն գտար վերջանայ :
Սակայն այս պայմանաժամը լրանալէն ետև՝ Փի-
լիպպոս Արիւշէննան ետ շտուաւ և Եզուարգը
նորէն դատաստանի կոչեց : Այն ատեն այս
թագաւորը որտմտելով պատերազմ հրատա-
րակեց : Փիլիպպոս Սկովտիոյ նիզակակից եղաւ
և Եզուարգ Ֆլամարայի : Պատերազմն ուղղակի
երկու թագաւորներու մէջ շեղաւ, այլ մին մի-
օին նիզակակիցին վրայ յարձակեցաւ : Այս տար-
օրինակ կռուին մէջ Սկովտայիք ու Ֆլաման-

ներք պարտուեցան : Քլանարայի կաման (Ալէ Տահրէէ) և Սկովաիոյ թագաւորը (Պալէշ) գերի բնկան . բայց երկու արիասիրտ պզտիկ ազգերը դարձեալ չվճատեցան և իրենց փառամուղ դրացիներուն դէմ պատերազմը շարունակեցին : Պալիօլի գերութեան ժամանակ՝ Սկովաացիք զօրաւ փար բնարեր էին Վալլա արիասիրտ և անվեհճեր մարդն . որ իրենց անկախութիւնը կ'որոշուպանէր : Սակայն Վալլաս յաղթուելով լեռները քաշուեցաւ , ուր թափառական կեանք մը վարնց և զիս ցաղնարար կուտեցաւ Եզուարդի դէմ . ի վերջէ մասնուելով թշնամեցն ձեռքը ասնջանօք սարանուեցաւ : Սակայն Սկովաացիք նարէն ստք ելան և ուրիշ արիասիրտ պաշտպան մը գտան , այս էր Ռոպէրդ Պրոս , և զանի թագաւոր ըրին :

Փիլիպպոս Գեղեցիկն ալ Քլանարան իր լծին տակ առնլու կ'ջանար : Այս երկիրն՝ որ հարուստ և վաճառաշահ քաղաքներով ծածկուած էր՝ այլ և այլ քաղաքային իրատնքներ կ'վարելէր և Քրանասական տիրապետութենէ կ'վախնար : Իրաւ է որ Քրանսայի թագաւորը զայն իր տէրութեան միացնելով՝ խօսք տուաւ յարգել անոր այդ իրատնքները : Բայց իր խօսքը չբռնեց , և որովհետեւ շափազանց ընչասէր էր և ստակի պէտք ունէր , Քլանարայի ժողովօրդեան վրայ ծանր հարկեր դրաւ , երբ մանաւանդ այն տեղ բրած այցելու թեան առթիւ տեսաւ բոլոր այն ճոխութիւններն որով ժողովուրդն ի պատիւ իրեն քաղաքները զարդարեր էր : Ձարձէի թէ ես եմ միայն թագուհի , կ'ըսէր

Փիլիպպոսի կինը վայրենի ընչասիրտ թեամբ՝
 Պրոմ քաղաքին կանանց գոհարները գիտելով,
 բայց այս անգ Վեց հարիւր թագուհի կայ և
 Քլանարայի ժողովուրդը թագաւորին գէմ բար-
 կանալով ապստամբեցան և Քրանսացիքը ջար-
 դեցին : Փիլիպպոս ապստամբներու գէմ ելաւ
 զօրաւոր բանակով մը և Քուրդնէյի մօտ անոնց
 հանդիպեցաւ : Քրանսացի ազնուականներն այն-
 քան կ'արհամարհէին քաղաքի ժողովուրդներն
 որ պէտք եղած զգուշութիւնները չորին այլ
 շիտակ թշնամոյն վրայ քալեցին : Բայց թշնա-
 մին իր բանակին առջև փոս մը բացած լինե-
 լով բոլոր Քրանսացի ասպեաններն անոր մէջ
 ընկան և սոսկալի ջարդ մը կերան : Քուրդնէյի
 ճակատամարտէն ասպեանները հասկրցան որ քա-
 ղաքային զինուորներն ալ արիասիրտ են և թէ
 այնուհետև ազնուականաց հեծելազօրը պէտք
 չէր որ քամահեն անոնց հետեակ զօրքը : Փի-
 լիպպոս այս սխալութեան վրայ նորէն Քլան-
 արա մտաւ ու յաղթեց թէև, բայց Քլանարա-
 ցիք ալ նոր բանակ մը կազմեցին : Փիլիպպոս
 անանելով որ իր թշնամիները վերապին կ'սրա-
 րաւատին, չհամարձակեցաւ կոխը նորոգել և
 Քլանարայի անկախութիւնը ճանչեց, այս սայ-
 մանաւ որ նա ևս Քրանսացի թագին աւատապե-
 տաւ թիւնն ընդունի :

Փիլիպպոս Գեղեղնէն Լուսաբանիւնը. — Այս թա-
 գաւորն ամեն ճիշդ թագեց որ աւատական ու եկեղեցա-
 կան իշխանութիւնը կործանէ : Այս նպատակին համե-
 ըն համար աշտական և եկեղեցական օրինաց անդ ու-
 ղեց հասակական օրէնքը հաստատել, վասն զի այս ան

բեկնն արքայական իշխանութեան շատ նպատաւոր էր: Աւատառուներուն և կղերին արամուսնիւններն ու իրաւասութիւնը սեղանց թագաւորական իշխանութիւնը գորացնելու համար: Փիլիպպոս Գեղեցիկն՝ աւատակա՛նութեան և կղերին դեմ՝ ըրած կռուին ժամանակ գլխաւորաբար ռէճնո՛ղիքներ զարեանեց: Այս մարդիկ, որ հռոմէական հին արինաց շատ սեղեակ էին, սովորաբար ժողովրդեան ստորին դասերէն լինելով՝ ազնուականներն ու կղերը կ'ատէին և կարծէին թէ միապետութեան համար ամեն բան կարելի է ընել՝ երբոր հռոմէական օրէնքը ներքէ: Իրաւ է որ մի քանի կարեւոր վերանորոգումներ ըրին, բայց իրենց հարստահարութեամբ շատ ատելի եղան: — Իրաւի՛ այս նոր վարչութիւնն, որ այնքան օգտակար էր թագաւորին իշխանութեան, շատ սուղի կ'նստեր իրեն, վասն զի բազմաթիւ պաշտամակազնեքու կարօս էր: Արդ՝ միջին դարու մէջ հազուադիւրս էր գրամը: Թագաւորին, նշմայեա աւատառու իշխաններուն արուած հարկերը՝ շատ անգամ՝ գրամ չէին այլ սպարանք, և հեռակայեա նոր ծախուց չէին կրնար բաւել: Ուստի պետք եղաւ եկամտի նոր ազդիւրներ գտնել, և Փիլիպպոս շատ անարժան միջոցներու գիտեց: Գրաւեց Հրէից և Լոմպարտացւոց կամ Իտալացւոց ստացուածքը, որոնք Ֆրանսայի մէջ գրամական գործերով կ'ըզբաղէին: Պերճպնքը շափաւորելու պատրուակաւ՝ պարզաւորութեան օրէնք մը (loi somptuaire) հրատարակեց և հրամայեց որ ամեն մարդ իր ոսկեղէն ու արծաթեղէն անօթները սերութեան զաննին յանձնէ: Ա՛րկնայեա գրամներուն մէջ ալ նենգութիւն մտաց, և այնքան ստեղծ գործածեց այս միջոցն որ գրամաներն արագում ստացաւ: Այս բունն միջոցներն ի սկզբան անբաւ հարբտութիւններ բերին զանձուն, բայց հասարակաց վարկն ստրեցին և ստեղծ ապստամբութեանց գրգիռ եղան:

Փիլիպպոս Գեղեցիկն և Աննիբոլ Բ ուղիւն մեզ կ'իւր: — Կայսրութեան ու կղերականութեան

Ճէջ ծագած կռիւն երկար ատենէ 'ի վեր վերջացած էր, յօգուտ Հոռոմի Աթոսին, բայց որիչ ձևով նորէն պիտի սկսէր: Սուրբ Լուսի թագաւորէն 'ի վեր' Քրանտա քրիստոնեայ աշխարհին Ճէջ երբեմն Գերմանիոյ բռնած բարձր գիրքն առեր էր: Անժուցի Շարլին աշխարհակալութենէ ետք' Իտալիան և Հոռոմի Աթոսը թէև գերմանական տիրապետութենէ ազատեր էին, բայց Քրանտական իշխանութեան ներքև ընկեր էին: Արդ' որովհետև պապութիւնն առաջուան պէս իր հին պահանջները կ'պաշտպանէր և ԺԳ դարուն Ճէջ Իննովկենա Գ պապին գրութիւնը կ'զօրացնէր, հարկաւ քիչ ատենէն Քրանտայի թագաւորներու հետ պայքարը պիտի սկսէր:

Վ.Վէր-ի Ը. — Այս պապը՝ թէև ուխտուն տարեկան՝ երիտասարդի պէս առոյգ ու կորովի էր: Քրանտայի ազդեցութեամբ պապ ընտրուելուն՝ Քրանտացոյ բարեկամ էր և բնաւ չէր կարծուեր որ կապէտեանց ու այս քահանայատան Ճէջ կռիւ մը ծագի: Սակայն Վնիբակ Փիլիպպոս թագաւորին շափ դռող էր և գիրքազրգիւ, ուստի զանի վիրտուորեց և սկսաւ կառավարութեան գործոց խառնուիլ: Վէճը գրամական խնդրոյ մը վրայ ծագեցաւ: Թագաւորն՝ Անկլիոյ զէմ պատերազմը շարունակելու համար դրամի պէտք ունէր, ուստի կղերին վրայ սուրբ դրաւ: Պապը բարկանալով սպառնաց բանազրել ոչ միայն կղերականն որ սուրբ Ճէջ վճարելու կ'հաւանի առանց Հոռոմի Աթոսին

Հասանութեան, այլ և աշխարհականն՝ որ զայն կ'պահանջէ: Փիլիպպոս ալ միւս կողմէ հրաման հանեց որ իր տէրութենէ դուրս գրամ շահին և պայտէս Հռոմի Սթատին հասոյթներն արդիւնց: Պապը զայրացաւ, և իր պահանջմանց վրայ պնդեց: Այն տարին էր (1308) որ նշանաւոր Յոբէլեանը հաստատեց և լիակատար ներստութիւն շնորհեց բոլոր այն քրիստոնէից որ նոյն տարին Սոբբ Սոմերլանդ գերեզմանին ոխաթի եկան: Հետեւապէս միլիոնաւոր ոխատարներ Հռոմ հասան: Անիրակ գուռաղութենէ կ'ուռէր տեսնելով այս անհամար բազմութիւնն որ իր ստքը համբուրելու կ'վազէին և երբոր Աստրիոյ Ալպերդ իշխանին գեպանները ինդրեցին որ զանի Շարլմոյնի յաջորդ ճանչէ, Պապը զանոնք ընդունեց կայսերական թագը՝ գլխիցը գրամ, մերկ ստր մը ձեռքը բռնած՝ ըսելով. «Ես, կայսր ես եմ:» Պապը Յոբէլեանի հանդէսը քահանայապետական զգեստովք բացաւ, և որպէս թէ կոտորաշտ Հռոմի աօները նորոգել կ'ուզէր քրիստոնէական արարողութիւններով, իբրև կեսարաց յաջորդը: կայսերական նշաններով ժողովրդեան ներկայացաւ. իր առջեկն կ'տանէին թուր, գուռաղան և երկրազունա, և պատգամաւոր մը կը պառար. «Ահա երկու սուր: Պետրոս, գուքու յաջորդդ կ'տեսնես. և դու, Գրիստոս, տես քու փոխանորդդ:»

Պապին կ'նշուիները. — Այս միջոցին Պապին ու Փիլիպպոս Գեղեցիկին միջ հակառակութիւնը

կ'ատտկանար, և փոթորիկը բրթաւ երբոր Պատին՝ առանց Փիլիպպոսի հաւանութեան՝ Բա-
 ճէ քաղաքն եպիսկոպոսական վիճակ անուանեց
 և իր կողմէ նոյն քաղքին եպիսկոպոսն Փրան-
 սայի մէջ նուիրակ կարգեց : Թագաւորը Պա-
 պին այս ընթացքէն վերաւորուելով՝ եպիսկո-
 պոսը բռնել տուաւ՝ իր սովորութեան համե-
 մատ, անոր դէմ դատ բանալ տուաւ աշխար-
 հական դատարանի մ'առջև և ապա բանալ նե-
 տեց : Այն ատեն Պապին զայրոյթը շափ շու-
 նեցաւ, հրամայեց թագաւորին որ իր նուիրակն
 արձակէ և թողու որ Հռոմ գայ : Ապա անոր դէմ
 այն նշանաւոր կոնդակը հանեց որ այսպէս կ'ըս-
 կակեր. «Մոիլ ըբէ՛, որդե՛սի ի՛, գորդե՛սի հեր էջ
 էրդե՛րը : Թէև անարժան, Աստուած մեզ թա-
 գաւորներէն վեր գտեց, կորզելու, կործանե-
 լու, խրատելու իր անուամբ և վարդապետու-
 թեամբ : Մի կարծեր թէ երկրիս վրայ մեծա-
 ւոր շունիս և քահանայապետին հարստակը շեռ-
 այսպէս մտածողն անմիտ, այդ բանը պաշտպա-
 նոյն անհատաւ է և այլն :» Փիլիպպոս Գեղե-
 ցիկ այս կոնդակին տեղ՝ ուրիշ աւելի կարճ ու-
 բուն սծով կոնդակ մը հրատարակել տուաւ,
 զոր իր դիւանապետը շիներ էր և այսպէս կ'ըս-
 կակեր.

«Անիրակ, ծառայ ծառայից Աստու-
 ծոյ, առ Փիլիպպոս, Փրանսացոյ թագաւոր :
 Առջեմբ որ գիանաս թէ դու կ'պարտաւորիս
 հարստակիլ մեզ ՚ի մարմնաւորի և ՚ի հողերի,
 թէ կղերական հասոյթները քեզի շնն պատկա-
 նիր և այլն :» Նոյն միջոցին այս սծով պատաս-

խան մ'ալ հրատարակեցին . «Փիլիպպոս : Աստուծոյ շնորհիւ թագաւոր Գրանսայոց , առ Վանիբակ , որ ինքզինք պապ կ'համարի՝ քիչ կամ բնաւ ողջոյն : Թող Ձեր մեծապանծութիւնը գիտնայ որ ամենեին մէկու շեմ կրնար հպատակիլ՝ ոչ մարմնաւոր և ոչ հոգեւոր իշխանութեան մասին , թէ հասոյթներն մեզի կ'պատկանին և այլն : »

Առաջին Ընդհանուր Կարգ-ժողով . — Այսպէս Պապին ա Փիլիպպոսի մէջ վէճ ա կրիւ օրէ օր կ'սասականար : Թագաւորը Պապին կանգակը կրակը նետել առաւ , նաիրակը վաճակց Գրանսայէն և ժողովուրդը Պապին դէմ գրգռելու համար ընդհանուր կարգ-ժողով* (États généraux) դամարեց և անոր հաղորդեց այլափոխուած կծու կանգակն , որ բոլոր պատգամաւորաց զայբոյթ պատճառեց : Վանիբակ ալ իր կողմէն շուտի մէջ կրօնական համադամար ժողով մը կ'կազմէր և նոր կանգակ մը կ'հրատարակէր այս սճով . «Եկեղեցին մէկ մարմին է և միայն մէկ «գլխ իս ունի . բայց երկու սուր ունի , մին հոգեւոր , երկրորդը մարմնաւոր : առաջինը Եկեղեցին կ'գործածէ , միւսը կ'գործածուի Ե-

* Ժողով՝ որու մէջ ժողովրդեան երեք կարգէ ալ պատգամաւորներ կային , այս է ազնուապետական կարգէն , կղերական կարգէն և հասարակաց կարգէն (tiers-états) կամ երբ-կարգիւն : Առաջին անգամն էր որ 1302 ապրիլի 10ին Նոյր — Յամ եկեղեցոյն մէջ ազնուական և կղերական դասերու պատգամաւորաց մեծ քառասուն երկու ժողովներու պատգամաւորները կ'նստէին :

զկեղեցւոյն համար . մին եկեղեցական դասուն զանոքն է , միւսը թագաւորներուն և սեպուհաներուն , որ քահանայապետին հրամանին համեմատ զայն սխաի գործածեն . հոգեօր իշխանութեան ձեռք աշխարհականը կ'հաստատուի , բայց Աստուած միայն հոգեօր բարձր թշխանութեան դասաւորն է : Ա՛՞՞՞ որ այս իշխանութեան գիմարէ , Աստուծոյ հրամանին և կ'գիմարէ : »

Բոլոր պատգամաւորներն այս կոնգակը դատապարտեցին և իւրաքանչիւր կարգ յանդիմանութեան գիր գրեց Պապին , որ թէ և բողոքեց թէ իր կոնգակը սխալ մեկնուեր է , սակայն ձայնը լսող չեղաւ և թագաւորը գրաւեց բազմաթիւ ֆրանսացի եպիսկոպոսներու ինչքն , որոնք Գրանսայէն մեկներ էին :

Առի՛՛քսի Ըն յերթ-կուրթիւնը . — Պապն իր հակառակորդին դէմ՝ բանագրանք արձակեց , թագաւորն ալ մի քանի օրէնսդէտներու միջոցաւ Պապն ամբաստանեց իբրև հերթ-իւն , սինական և յորթ-իւն : ուրիշ օրէնսդէտ մ'ալ առաջարկեց որ Պապը բռնեն և դատաստանի տակ ձգեն : Այս գործը կատարելու համար երկու հոգի , որոց մին Գուլնա անուն իտալացին էր , Պապին անհաշտ թշնամին , Իտալիա իջան : Նոյն միջոցին Ամիքակ իր բնիկ երկիրը Ամիքի կ'գտնուէր և Փիլիպպոսին դէմ կոնգակ մը հանելու կ'պատրաստուէր զանի ամբուէն վար առնլու և իր թագաւորութիւնն Աւստրիոյ Ալդերդ իշխանին տալու մտօք , երբ Գուլնան քա-

զարբ մտաւ՝ իր հետ խումբ մը բաղգախնդ իր-
 ներ առած : Երբ ծերունի պապն իմացաւ այս
 լուրն , իր քահանայապետական զգեստները հա-
 գաւ , խաչ աւ քանակի ձեռքն առաւ և իր ա-
 թուր նստաւ խորանին մօտ : Քոլոննա ներս
 մանկելով կ'պտայ . «Սահմանի որդի , հանկ
 այդ պապական թագը զորն յափշտակեցիր :»

Ղանիրակ անշարժ կեցաւ և պատասխանեց .
 «Աւասիկ իմ գլուխս , առասիկ իմ վիզս , բայց
 Քրիստոսի պէս մատնուելով , և անոր պէս մեռ-
 նելու պատրաստ , դոնէ պապ պիտի մեռնիմ :»
 Քոլոննա անոր վրայ կ'յարձակի , իր երկաթե
 թաթպանով անոր երեսին կ'զարնէ , և անշուշտ
 պիտի սպաննէր զանի եթէ թոյլ ապրին : Ղեր-
 ջապէս Պապը կապելով Քրանսա պիտի աանէին
 երբ քաղքին բնակիչները մէջ մտան և զանի
 ազատեցին : Բայց այնքան բուռն այլայլութիւն-
 ներ կրեց ծերունին որ Հռոմ հասնելուն ջերմէ-
 րանուեցաւ և գլուխը պատին զարնելով ջախ-
 ջախեց :

Պապուհան Ախոռն Ավենյոն կ'փոխադրուի . — Բա-
 ւական երկար անիշխանութենէ ետք՝ Փիլիպպոս
 Գեղեցիկ՝ Ալեհոս Ե , Քրանսացի եպիսկոպոս մը
 պապ բնարել տուաւ . բայց նախ անորմէ խօսք
 առաւ որ իր վեց պայմանները պիտի կատարէ ,
 որոց միայն հինգը յայտնի էին , այսինքն Առ-
 նիրակի յիշատակը պիտի դատապարտէր , Քրան-
 սայէն դուրս պիտի շէջնէր , եկեղեցեաց տա-
 սանորդը թագաւորին պիտի ձգէր և այլն , իսկ
 վեցերորդը վերջէն պիտի յայտնէր : Ալեմէս Ե ,

որ իր անկարգ ընթացքով մեծ դայթակղու թիւն պատճառեր էր, Ավինյօնի մէջ հաստատեց իր բնակութիւնը, ուր իր յաջորդ պապերը գրեթէ 70 տարի մնացին: Իտալացիք այս ժամանակը Բաբելոնի գեր-թիւն անուանեցին:

Տաճարական պարագայու-թիւնը. — Փիլիպոս պոս թագաւորին վեցերորդ պայմանն՝ զոր Ալեմէս պապէն կ'պահանջէր՝ Տաճարական ասպետաց կործանումն էր: Այս ասպետական կարգն՝ որ Արեւելք հաստատուեր էր առաջին խաչակրութեան ժամանակ, իր հին պարզութիւնն ու քաջութիւնը կորուսեր և խանդարեր էր: Առ հասարակ կարծիք կար թէ Տաճարականները Քրիստոսը կ'որանային և վաս բարուց տէր էին: Սակայն իրենց ամենէ մեծ յանցանքն իրենց հարստութիւնն էր որու վրայ Փիլիպոս աչք ունէր: Այս թագաւորին հրամանին վրայ բոլոր Տաճարական ասպետները բռնուեցան որանա գրուեցան, թէև Պապը զանոնք բաւական պաշտպանեց: Անմիջապէս կղերական ատեաններու կամ հաւատարմնութեան գործակալաց յանձնեցին որ զանոնք տանջելով յանցանքնին խոստովանել տան: Հաս տաճարականներ այս տանջանաց չկրնալով դիմանալ թերևս իրենց շքրած յանցանքները խոստովանեցան: Փիլիպոս մահուան դատապարտել տուաւ զանոնք: Հասեր, ինչպէս նաևս իրենց մեծաւ որը՝ Ժ+ Մուշէ փայտակոյտի վրայ սյրուելու դատապարտուեցան: Աւերջապէս Փիլիպոս այս տաճարական կարգը լուծեց և անոր բոլոր ստացուածքը գրաւ

ւեց : Ա՛րսեն թէ երբ ժաբ Մոլէյ փայտակոյսին վրայ ելաւ՝ անէծք կարդաց Պապին ու թագաւորին դէմ՝ և դուշակեց որ Աստուծոյ առջև պիտի ներկայանան դատաստանի : մին 40 օրէն ետք և միւսը տարուան վերջը : Այս դուշակութիւնը կատարուեցաւ :

Աւուստի շեղ ինչ ինչ ինչ. — Փիլիպպոս Գեղեցկին երեք օրդէքը հեղահեղ յաջորդեցին (Լուի Ժ. Փիլիպպոս Ե Երկոյն և Կարօլոս Գ Գեղեցկին) առանց արու զուակ թողլու : Այն ատեն խնդիր ելաւ թէ արդեօր կանայք կրնան թագուհի լինել : Մալեան Քրանկաց մէջ օրէնքը չէր ներեր որ կին մը դահն ելնէ (երես 26) թէև սատարան էրանն նայելով՝ ատեն իշխանի ազգիկներն, եթէ արու զուակ չլինէր, իրենց հարց սովորաբար կ'յաջորդէին, Այս օրէնքին ուժով Փիլիպպոս Զ Աւուստ որ ատենն մտազգականն էր, Քրանուայի ամուսն նստաւ : Այն ատեն Իզապել, Փիլիպպոս Գեղեցկին զուարթ և Անկիոյ Եզուարդ Բ թագաւորին կինն՝ իր անչափահաս Իզուարդ Գին համար բողոքեց և Քրանուայի անբարեխնդր պահանջնց : Բայց իր պահանջումը մերժեցին և Իզուարդ որդին անկամբ Ամեն զաւով Փիլիպպոս Զին՝ իրբև աւատառու՝ իր յարգանքը մատուց. տակայն այս հնազանդութիւնն անկեղծ չէր և այս երկու թագաւորաց մէջ խաղաղութիւնն երկար պիտի չտանէր :

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Քրիստոսի Գործերի Գրքի Գլուխ ԻԳ — Պատմություն 1329—1360

(1329—1360)

Հարիւր գործան պատերազմն շարունակուի. — Մինչև այն ատեն Գրանտայի և Անկլիոյ թագաւորներն ուղղակի իրարու դէմ չէին պատերազմած : Սակայն Փիլիպպոս Զ Աւլուա նոր պատերազմի մը գրգիռ տուա : Արովհետև իր դաշնակից Գուլֆ Գրոսս, Սկոտլանդ իշխանը՝ յաղթուեր էր, անոր վրէժը լուծելու համար Փլանտրայի կոմսին հրամայեց որ իր տերութենէ բոլոր անկլիայի վաճառականները վճարէ : Փլանտրայի կոմսն՝ որ իր թագը թագաւորին պարտաւոր էր, անոր անիրաւ հրամանը կատարեց : Անկլիոյ համար մեծ հարուած մ'էր այս, վասն զի իր երկրին ոչխարի բուրդերը Փլանտրայի գրկելով շուխայ և ասուի շինել կ'տար և այս բոլոր եւրոպայ կ'տարածէր և կ'հարբատանար : Բայց Փլանտրայի ալ մեծ ֆեսս բերաւ այս հրամանը, վասն զի իր գործարաններն անգործ մնացին, երբոր եղուարդ Գ հրաման տուա իր կողմէ որ Փլանտրայ բուրդ չըրկեն : Այն ատեն Փլանտրայի գործաւորներն խումբ խումբ Անկլիա դացին որ այն տեղ հաստատուին : Այսպէս Գրանտայի թագաւորին անիրաւութիւնը պատճառ եղաւ որ Անկլիայից ճարտարութիւնն

յառաջ տարին : Իսկ Ֆլանտրայի ժողովուրդն իր կամօնն դէմ բարկանալով ապստամբեցաւ , զանի վնասեց և Եգուարդ Գին հետ միացաւ : Բայց որովհետև Ֆրանսայի թագաւորն Ֆլանտրայի աւատապետն էր , Ֆլամաններն առնն մը խղճահարութեամբ վարանեցան անոր դէմ կռուելու , և յորդորեցին Եգուարդ Գն որ Ֆրանսայի թագաւորի անունն առնաւ : Անմիջապէս կռիւն սկսաւ երկու թագաւորներու մէջ և այս եղաւ հորիւրդ արդասն դարերու շէն սկիզբը :

Բրէտէի ճակատամարտը . — Եգուարդ Գ Նորմանտիա ելաւ մեծ բանակով մը և մինչև Սէն դետին մտա հասաւ , աւան , քաղաք աւերելով , կողոպտելով և այրելով : Արդէն Բարիդի բնակիչները կարող էին տեսնել հեռուէն թշնամին և ձգած հրդեհները : Իսկոյն Փիլիպպոս Զ ընտիր բանակ մը կազմեց և շիտակ Եգուարդի վերայ քալեց : Անկիւր թագաւորը ստիպուեցաւ քաշուիլ և դէպ 'ի Ֆլանտրա գնաց , բայց երբ տեսաւ որ Ֆրանսական զօրքն ետևէն ընկած զինք կ'հալածէ , ճամբան փոխեց և զարձաւ Բրէտէի մտա (Բիգարտիա) ըլլի մը վրայ լաւ դիրք մը բռնեց ու իր զօրաց հանդիսա տուաւ : Փիլիպպոս՝ Եգուարդի հասնելու փութալով ստիպալի ճամբաներէ անցաւ , մինչդեռ օրը սաստիկ տաք էր և ամառուան առատ անձրև կ'վազէր այնպէս որ զօրք , ձի և զէնք բոլորովին թրջեցան : Երբ Բրէտի հասաւ , իր բանակը սաստիկ յոգնած և խուսն ու շփոթ վիճակի մէջ էր :

Իսահական մարգիկ խորհուրդ ատին թաղաւորին որ իր զօրաց հանդիսաւ տայ և ապա պատերազմի սկսի : Բայց Քրանասացի ասպետները կ'աղաղակէին որ անմիջապէս թշնամոյն դէմ յարձակին : Այն ատեն Փիլիպպոս հրամայեց ձէնովացի աղեղնաձիգ գնդին որ կոխն սկսի , բայց որովհետև ասանք թրջած , յայնած լինելով շէին կարող պատերազմիլ , ուզեցին խոյս տալ : Բայց Քրանասացիք անոնց ճամբան կարեցին : Թաղաւորն աղեղնաձիգ ձէնովացւոց դէմ զայրանալով պտուաց , «Ապաննեցէք բոլոր այդ անդդամները , վասն զի առանց պատճառի մեր ճամբուն վրայ խոչնդոտան են :» Իսկոյն Քրանասացի ասպետներն անոնց վրայ ընկան որ շարգեն , մինչդո Անկլիացւոց նետերն ամենուն վերայ կ'անդային : Չօրքերն իրարու խառնուեցան , Քրանասացիք սկսան բլրէն վեր ելնել՝ երբ նետու գնդակ կարկուտի պէս կ'իջնէին իրենց վերայ : Ասկայն անկլիական զօրքն այնքան լաւ ամրացած էր որ՝ թէև Քրանասացիք արիարար կռուեցան , վերջապէս յաղթուեցան և սուկալի շարդ մը կերան : Այս պատերազմին մէջ Անկլիացիք առաջին անգամ թնդանոթ գործածեցին : Այսպէս վերջացաւ Քրեսիի ճակատամարտը . Փիլիպպոս թաղաւորը միայն վախճուն ձիաւորով Ամիէն քաղաքը քաշուեցաւ :

Գուլէի պաշտօնէն ու ստանդ. — Նոյն միջոցին երկու ազգաց ծովահէններ նաւերով իրարու դէմ կ'պատերազմէին կատաղարար և Գուլէ քաղաքը մանաւանդ շատ միտաններ կ'հասցընէր Անկ-

լիացուց : Եզդուարդ այս քաղաքին բնակչաց դէմ
 զայրանալով՝ Գրէսիի պատերազմէն ետք՝ իր գէնքն
 անոր դէմ դարձուց և զայն պաշարեց : Ա՛փա-
 փաքէր Մանչի վրայ նաւահանդիստ մ՛ունենալ
 որպէս զի կարող լինի ուզած ժամանակ Գրան-
 սա մտնել դիւրութեամբ : Քալէի բնակիչները
 դիտնալով որ Եզդուարդ անդժարար պիտի վա-
 րուի իրենց հետ եթէ քաղաքն առնու, դիւ-
 ցազնական արիութեամբ զայն պաշտպանեցին :
 Պաշարումը տարի մը տևեց : Փիլիպպոս մը
 քանի անգամ փորձ փորձեց զայն ազատելու,
 բայց պարսպ տեղը : Այն ատեն Քալէի բնա-
 կիչները՝ օգնութեան անյոյս և սովէն տանջուե-
 լով ստիպուեցան յաղթողին գթութիւնը հայ-
 ցել : Բայց Եզդուարդ Վ սաստիկ կատղեր էր
 անոնց դիմագրութեան վրայ, հեռեապէս պա-
 հանջեց որ առանց պայմանի անձնատուր լինին :
 Սակայն վերջէն կակոզաւ և բաւական սեպեց
 ինչրեւ որ քաղաքին երես լիներէն վեց հողի մի-
 այն իրեն յանձնեն : Աստի վեց Քալէցիք, որոց
 գլուխն էր, Եսթրաիոս Սէն Բիէր, իրենց հայ-
 բնակիչներուն համար մահն աչք առին ու թա-
 գաւորին բանակը գացին բոկոսն, իրենց վզն
 շուան մը կախուած, որպէս զի շնորհ խոյրեն :
 Ամեն ասպետներուն սիրտը շարժելով կ'ըլային :
 Բայց թաղաւորն անողորբելի կ'երեւէր և արդէն
 դահլիճը բերել տուեր էր որ զանոնք գլխատել
 տայ : Նայն միջոցին թաղուհին Անկլիայէն գա-
 լով ազաշեց որ այր թշուառ գերիներուն ներէ :
 Եզդուարդ Ս, Բիէրն արձակեց իր ընկերներուն
 հետ, բայց Քալէէն վռնակեց բոլոր այն Գրան-

ապշիքն որ չէին կամեր հաւատարմութեան երգում ընել Անկլիացոց :

Բրեւիի ծախսւորքին ետ գլխաւորաւ : Սե խանութք. — Բրեւիի արեւահեղ պատերազմն սրով Եզուարդ գրեթէ Գրանտայի պիտի տիրանար, մեծ արդիւնք մը չունեցաւ, և միայն Քալէ քաղաքն Անկլիացոց մնաց : Եզուարդ իր թշնամի Փիլիպպոս Աւալուայի շափ նեղի մէջ էր և անդրամ : Աւալի մէկ տարուան գինացուլ ըրին, որ երկը տարի ևս երկարեցաւ. մեծ ծախսորդութեան մը պատճառաւ : Սե խանութքը սոսկալի կատարած ըրաւ : Ժողովուրդն այս աղէտից պատճառաւ Լոքսըքը սեպեւով զանոնք ամբաստանեց որպէս թէ ազգիւրները թունաւորեր են, և շատ սեղ զանոնք ջարդեց : Ատանոց բարկութիւնն իջեցրնելու համար մարդիկ ու կանայք թափուրով կ'եղնէին, բոլոր քաղաքները կ'ընթէին և այնքան անկարգութիւններ կ'պատճառէին որ ազնուականներն անոնց վրայ յարնակեցան և ջարդեցին :

Այս միջոցին Փիլիպպոս մեռաւ : Իր իշխանութեան ժամանակ Գրանտայի շատ աղէտներ հասան, Անասակար պատերազմ, ծանր տուրքեր և գրամի յարասե փոփոխութիւնն արբունեաց զեղխութեան ծախուց համեմուտ համար : Ահա ասոնք էին այն դժբաղդութիւններն որով Աւալուայի ցեղն իր զահակաւութիւնը կ'սկսէր : Սակայն Փիլիպպոս Չ Տեֆէնէն առաւ և այնուհետեւ Գրանտայի թագաւորներն այս կալուանքն իրենց անդրանիկ զուակաց կ'ուսոյին Տեֆէն անուամբ :

Յովհաննէս Բարսաղը և Սե իշխանը, Բոսադէէ. — Իր հօրը Փիլիպպոսին կ'անմանէր Յովհաննէս թագաւորն : Քաջասիրտ և պերճասէր էր անոր պէս, նոյնպէս շուայլ, գոռոզ և կոշա : Իր ակերութիւնը կառավարելու կերպը չգիտէր, Ժողովրդեան վրայ ծանր հարկեր կ'ընէր և

գրամները նենդելով վարկը բոլորովին կ'կարէր
 Թէև Ֆրանսայի և Անկլիոյ մէջ գինացուլը կը
 շարունակուէր, բայց շատ անգամ անոր գէմ
 կ'վարուէին երկու կողմէ կռուելով: Շատ մը
 ազնուականներ Յովհաննէս թագաւորին անց թու-
 թեանց շնորհակալով ապրտամբեր էին: Անկ-
 լիացիք այս ներքին խռովութիւններէ օգուտ
 քաղելով կռիւը կ'սկսին, մանաւանդ որ այս
 կռիւներուն մէջ մեծ շահ ունէին, վասն զի
 Ֆրանսայի զաւառները կ'կողոպտէին և այսպէս
 անբաւ հարստութիւն գիղեր էին: Ընդ հակա-
 ռակն Ֆրանսայիք պատերազմելու փափաք չու-
 նէին, հետևապէս յայտնի էր որ իրենց թշնա-
 միները յաղթական պիտի ելնէին այս կռիւնե-
 րէն: Աստի Եղուարդ Գին որդին, որ Սե իշ-
 իւն մականունն ունէր, իր գէներին գոյնին հա-
 մար, Պարսոէն ճամբայ ելաւ 10 հազար զօրաց
 գնդով մը և Պոլէնիայի մտաակայ զաւառներն
 ասպատակեց: Յովհաննէս թագաւորն 50 հազար
 զօրքով անոր գէմ քալեց և Բուրգէի մտա-
 անոր հանդիպելով պաշարեց այնպէս որ Սե իշ-
 իւանն նեղն բնկած կ'երևէր և խոյս տալու յոյս
 չունէր: Բայց Անկլիացիք դարձեալ ամբացան
 բլրակի մը վրայ որ անմատչելի էր հեծելա-
 զօրին: Թէև գիրքն ամուր էր և աղեղնամօր
 զօրքն մացառներու և այգիներու ետին թաղչած
 առաջին կարգը կ'կաղմէին և կազմ ու պատ-
 րաստ էին թշնամին ընդունելու: Բայց Սե իշ-
 իւանը տեսնելով որ իր զօրքը շատ քիչ է և
 պիտի չկրնայ Ֆրանսայոց բանակին գէմ գնել,
 խաղաղութիւն առաջարկեց և խօսք տուաւ իր

բոլոր նուաճած երկիրներն ետ տալ և Քրանսայի դէմ եօթը տարի պատերազմ չընել : Բայց Յովհաննէս՝ որ իր հօրը կրած նախաախնորք կ'ուզէր սրբել՝ պահանջեց որ Սև իշխանը 100 տասեաններով իրեն սնանատու լինի : Անկլիացիք այս առաջարկը մերժեցին :

Այն ատեն թագաւորն հրամայեց իր զօրաց որ Անկլիացոց վրայ յարձակին : Ասոնք կարկուտի պէս նետեր կ' իժափէին Քրանսացոց դլխուն , որոց ձիերն խրաշելով՝ մեծ շփոթութիւն ձգեցին բանակին մէջ : Իսկոյն Անկլիացիք իրենց պատնէ շներէն ելան և լծնամեաց վրայ յարձակելով մէկ մասն՝ ի փախուստ դարձուցին : Յովհաննէս թագաւորը վտանգը տեսնելով՝ իսկոյն հրաման տուաւ որ ձիաւոր զօրքը հետնան պատերազմի , վասն զի յիշեց որ Քրէսիի պարտութեան պատճառն հեծելազօրն էր . բայց ասով աւելի մեծ եղաւ ճախորդութիւնն , վասն զի Քրանսացի ձիաւորներն իրենց ծանր զրահներով անկարող լինելով մարտիլ՝ գրեթէ ամենքն Անկլիացոց սրին տակ ընկան կամ գերի բռնուեցան : Յովհաննէս թագաւորն իր տապարով արիարար դիմադրելէն ետե՛ ստիպուեցաւ սնանատու լինիլ : Սև իշխանն իր գերին շատ մեծ մարդավարութեամբ ընդունեց , Անոր առջէն ելնելու ատեն ծունր դրաւ և ինք անձամբ սեղանին վրայ անոր սպասաւորեց : Քրանսայի թագաւորն Լանսան տարին ուր միշտ նոյն յարգական ընդունելութիւնը տեսաւ : Այսպէս վերջացաւ Բուադիէի ճակատամարտն , որու մէջ Քրանսա 10 հազար հողի կորսնցուց և գերի-

Ներն աւելի բազմաթիւ եղան քան թէ յաղթող
ները :

Արդ՝ Գրգռի Գրգռի — Երբոր ժողովուրդն իմացաւ որ Բուաղիէի մէջ թագաւորն յաղթուելով գերի ընկեր և ազնուականները փախուստ տուեր են, սաստիկ զայրացաւ և պատերազմէն դարձող իշխանները նախատանօք ընդունեց, մանաւանդ տեսնելով որ ազնուապետական դասը վատթարացեր և թագաւորական իշխանութիւնն անփորձ մարդոց ձեռքը մնացեր է, միտքը գրաւ ամեն բան բարեկարգել: Աւստի Արգռի Գրգռիը դումարուեցաւ — որ թէև թագաւորը պաշտպանեց բայց փոխարէն կարևոր զիջումներ պահանջեց: Արդեց որ տարին անգամ մը դումարուի, հարկն ընկերութեան ամեն կարգի մարդոց վրայ գրուի, մասնախորհուրդ մը կազմուի որ քննէ թէ տարբերն ինչպէս կ'հաւաքուին ու կ'գործածուին և թագաւորն առանց ժողովին հասանութեան պատերազմ չհրատարակէ և խաղաղութեան գաշինք չհաստատէ:

Շարժ թագաւորին որդին՝ Բուաղիէի պատերազմէն խոյս տալուն՝ ժողովրդեան աչքէն ելեր էր: Իր հօրը գերութեան ժամանակ՝ տերութեան փոխանորդ եղաւ և անոր կողմէ Քրանսան կառավարեց: Բարեկիրթ և գիտուն երիտասարդ մ'էր Շարլ (և ասոր համար վերջէն ինքնուրու մականունը ստացաւ) բայց նենգաւոր, վատ բնաւորութիւն մ'ունէր: Տեսնելով Քրանսայի թշուառ վիճակը Արգռի ժողովը դումարեց

որ դարման մը դանկ և սասկ պահանջէ : Սա-
կայն աւերութիւնը վերանորոգման կարօտ էր և
հետեւապէս կարգաժողովը պահանջեց որ Աւ-
բանդուհան-Քէան նորոգուիլը հաստատէ : Այս հրո-
վարտակն Անկլիոյ Մեծ Սահմանադրին (երես
174) կ'նմանէր որով թագաւորը յանձն կ'առ-
նուր աւերութեան գործերը կարգաւորել և ա-
մեն զեղծմունք ջնջել : Կարգաժողովը խնդրեց
որ իր խորհրդակիան պաշտօնեաները ձածրէ , ո-
րոնք ժողովրդեան ասելի էին և ինք մասնա-
խորհուրդ մը կազմեց որպէս զի կառավարու-
թեան գործերը անօրինէ ու այլ և այլ շարեաց
դարման բերէ : Բայց նոյն միջոցին ժողովրդեան
մէջ փնասակար երկպառակութիւն մը ծագեցաւ :
Բարիզի հասարակութիւնն , որու գլուխն էր
Ստեփան Մուրել քաղաքապետը , ունեց որ իր
կամքն յառաջ տանի կարգաժողովին մէջ : Այս
ալ բարկանալով այս նոր բանութեան գէմ կե-
ցաւ , և նոյն իսկ Բարիզի ժողովուրդն սկսաւ
թշնամանալ Մարտիլի գէմ և անոր զօրութենէ
ու գուռութենէ դանդաղի : Թագաւորին կու-
տակիցներն այս անմխարանութենէ օգուտ քաղե-
ցին : Շարլ Բարիզէն փախաւ , ազնուականները
տեսնելով որ ժողովուրդն օրէ օր կ'զօրանայ և
նոր նոր պահանջումներ կ'ընէ , թագաւորին
կողմն անցան և անոր արտօնութիւնները պաշա-
պանել ուղեցին : Շարլ բանակ մը կազմեց ու ե-
կաւ Բարիզը պաշարեց : Բայց յանկարծ անակն-
կալ յարձակում մը բողոքովին թագաւորը շփո-
թեցուց : Կիւղերու ժողովուրդը տեսնելով որ
Բարիզցիք ըստ հաճոյս ամեն բան կարգադրել
կ'ուզեն պատերազմի ելաւ :

Ժողովը. — Եւ ի՞նչ էր գիւղացւոց ապստամբութեան պատճառը : Այս խեղճերը մեծ թշուառութեան մէջ էին : Մէկ կարմէ աղետալի պատերազմներ, միւս կողմէ աւատական իշխաններու հարստահարութիւններն զիրենք յուսահատութեան տարեր էին : Գերի ընկած իշխաններուն փրկանքը վճարելու համար գիւղացիք իրենց ամեն ինչքը կ'ձախէին ու կ'կեղեքուէին : Ուստի քաղաքներու բնակիչներուն պէս ոտք ելան 100 հազար հոգի : Ասոնք ժող (Յակոբ) կ'կոչուէին ժող Պեճեհ (միամիտ Յակոբ) անուամբ, վասն զի իշխաններն այս անունը կ'տային գիւղացիներուն : Սակայն այս ապստամբներն ստակալի անց թութիւններ գործեցին. ասկից ելաւ ժողով անուն՝ վայրենի պատերազմ նշանակելու համար : Այս ժաբերն՝ ազնուական դասին գէժ սաստիկ ատելութեամբ վառուած՝ ամեն բան կործանել կ'ուզէին : Իշխաններն սպաննեցին և գզլեակներն այրեցին : Այն ատեն ազնուականները միացան և գիւղացիներուն վրայ յարձակելով վայրի կենդանիներու պէս հալածեցին, Զարդեցին և ամեն բան կրակի ու սրի տուին :

Գիւղացիներուն այս մեծ ապստամբութիւնն շատ փնասակար եղաւ քաղաքներու բնակիչներուն որոց ընթացքն ու պահանջները ժաբերուն վարմունքին հետ շփոթեցին : Հարլ Բարիզ հասաւ, զայն պաշարեց և անոր մէջ սով ձգելով առնուլ ուզեց : Քաղաքներն այս յեղափոխութենէ զզուեր էին : Մարտէլ սպաննուեցաւ, Հարլ մայրաքաղաքը մտաւ և քաղաքապետին գլխաւոր ընկերները գլխատել տուաւ : Ամեն

գերանորոգման հրովարտականքը ջնջուեցան և
 թաղաւորական իշխանութիւնը հաստատուելով
 առաջինէն աւելի շատ զօրացաւ :

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՊԵՏԵՆՆԻ ԳՆՆՊՐՈՒՆԸ — ԼԵՆՊՐՈՒՆ ՅԵՆՆԻ ԳՆՆՊՐՈՒՆԸ :

:(1360—1399)

ՊԵՏԵՆՆԻ ԳՆՆՊՐՈՒՆԸ. — Երբոր այս
 դեպքերը Բարեղի մէջ կ'անցնէին, Եովհաննէս
 թաղաւորն, որ դեռ Անկլիա գերի կ'մնար, Կ-
 դուարդ Գի հետ ամօթալի դաշինք մը կ'կնքէր,
 որով Քալէ, Պալոյնը և Շլանդամսից բոլոր
 հին երկիրները, Նորմանախոյէն մինչև Պիքե-
 նեան լեռներն Անկլիացոց կ'յանձնէր, խոստա-
 նալով նաև շորս միլիոն սկի սկուտ վճարել
 իր անձնական ազատութեան համար : Այս ան-
 սրասիւ դաշնագրութիւնը կարգալով թաղաւո-
 րին որդին Շարլ սաստիկ վեշտ զգաց և մտաբը
 գրաւ անոր գործադրութիւնն արգիլել : Աւստի
 թէև թաղաւորն ընդհանուր կարգաւորուել կ'ա-
 տէր, այս ծանր սարազայիս մէջ նորէն դու-
 մարեց և անոր ձեռք խաղաղութեան դաշինքը
 մերժեց :

Եզուարզ այս լուրն առնլուն՝ սաստիկ բարկացաւ, բանակ մը կազմեց և Քրանսա արշաւելով մինչև Բարիզի շրջակայքը հասաւ : Իր նպատակը Քրանսայի թագաւոր օծուիլ էր : Բայց Շարլ Քրէսիի ու Բուաղիէի պարտութիւնները յիշելով կ'զգուշանար պատերազմ մելել, այլ կ'իծողուր որ Եզուարզի բանակն ինքնին մաշի ու քայքայի : Այս հնարքը յաջողեցաւ : Անկլիացիք ինչ որ ըրին, չկրցան Շարլ արքայորդին զրգուել որ իրենց հետ կուռի բռնուի և ամիս մ'անօգուտ տեղ այլ և այլ գաւառներ արշաւելէն ետն՝ Շարդրի մօտ՝ Պրէդիէնէ քաղաքը կանկ առին սովէն ու հիւանդութենէ տկարացած : Եզուարզ Գ տեսնելով որ դործերն անյաջող կ'երթան՝ հաւանեցաւ հաշտուիլ և Պրէզիյնիի գաշնագրութիւնը կնքեց : Այս գաշնագրով Անկլիոյ թագաւորն Քրանսայի թագէն կ'հրաժարէր և կ'ընդունէր միայն Լուառ գետին հարաւակողմը գանուած գաւառներն, որ երբեմն իր նախնեաց կալուածքն էին (Բուաղու, Օնիս, Սէնդօնժ, Լիմուզէն, Կրէյէն) ինչպէս նաև Եովհաննէս թագաւորին փրկանքը : Այնքան թշուառ միճակի մէջ էր Քրանսա որ այս անպատիւ խաղաղութիւնը մեծ ուրախութիւն պատճառեց :

Այն ատեն Եովհաննէս թագաւորն իր երկիրը վերագարձաւ, բայց շատ շմեաց այն տեղ : Իր մէկ որդին՝ որ Անկլիացոց մօտ պատանդ էր, Լոնտօնէն փախաւ : Ասոր վրայ թագաւորն Անկլիա գնաց և ինքզինք որդւոյն տեղ իրրև դերի ներկայացուց, այս խօսքն ըսելով. « Եթէ հա-

ւատարմութիւնն աշխարհէս վերնաբ պէտք էր որ թաղաւորաց սրտին մէջ գանուէր : Ս քիչ ատենէն մեռաւ Յովհաննէս թաղաւորը Լոնտօնի մէջ : Իր իշխանութեան վերջերը Պուրկոյնի գ. քառ. թիւնն իր ամենէ պզտիկ որդւոյն Յանգոսի Փիլիպոսի պարգևեց , որ՝ Ֆրանսայի իշխանուհի Մարգարաթին հետ կարգուելով պարէնէն յեղը հիմնեց : Այս յեղը մեծ կարեւորութիւն պիտի առնէր ժեզարուն մէջ :

Շորլ Ե. Իր Բնագրութիւնը. — Յովհաննէս թաղաւորին յաջորդեց իր որդին Շորլ (կարուլոս) Ե Իմաստը : Այս իշխանն մարմնով տկար ու զաւար էր . սիրելի չէր ժողովրդեան իր վատութեան համար և հօրը պէս ասպետ ու պատերազմասէր շեղաւ : Բայց հօրը գերութեան ժամանակ՝ ութ տարի Ֆրանսայի իշխանութիւնը վարելուն՝ կատաղարելու արուեստը քիչ շատ սորվեր էր՝ թէև նենգամիտ ու խորամանկ քաղաքագէտ մը զարձաւ : Փիլիպպոս Գեղեցիկին ընթացքը բռնեց և իր կեանքն օրէնսզէաներու , գիտուններու ու աստղագէտներու մէջ անցուց քան թէ զօրաց մէջ : Աղետալի էր նոյն միջոցին Ֆրանսայի վիճակը . ներքին ու արտաքին պատերազմներէ կործաներ , ծանր զաշնադրութեամբ մ'իւր երկրին կէտը կորուսեր էր : Աւրձկան զօրացիներ Անկլիացոց զրգմամբ ու ստակով Ֆրանսական դատաները կ'ասպատակէին և կերպով մը պատերազմը կ'շարունակէին իրենց շահուն կամ՝ Նավարայի թաղաւորին կողմէ : Այս զօրաց խումբերն Մեծ Ընկերութիւնէ

կ'կոչուէին : Ուստի Շարլ Իմաստուն երկու մեծ պաշտօն ունէր կատարելու . իր տէրութեան մէջ կարգ կանոն վերահաստատել և Պրեզիյնթի դաշնադրութեամբ կորուսած նահանգները ձեռք ձգել :

Ֆրանսայի մէջ Բաբելաբէր-Մի-նը կ'հաստատուի . — Ֆրանսա դրեթէ անիշխանութեան մէջ էր . բարեկարգութիւնն հաստատուելու համար պէտք էր Նախ ներքին թշնամիները զտգել : Այս նպատակու Պերդրոն Տի-կէ+լէն ազնուականը զօրապետ կարգեցաւ : Պրըզայն նահանգէն ազատանի մ'էր Տիւկէբլէն , քաջասիրտ , ուժեղ և անվեհեր , որ քաղաքային պատերազմը զազրեցուց Պրըզայնի մէջ : Վերջապէս ելուզակներու գունդերէն տէրութիւնն ազատեց՝ զանոնք Սպանիա տանելով , և այն տեղ պատերազմներու մէջ շնչուեցան :

Այս յաղթութիւններէ սիրտ առնելով՝ Շարլ Ե առիթ մը կ'փնտռէր որպէս զի Ֆրանսայի մէջ Անկլիացոց ունեցած նահանգները դրաւ : Արդէն Ֆրանսացիք դժգոհ էին և ակամայ կը հնազանդէին Անկլիացոց , որ սկսան նոր տուրք գնել անոնց վրայ : Այն ատեն մի քանի առատաւորներ Սե Իշխանին պահանջած տուրքը շվճարեցին և Շարլ Եին բողոքեցին անոնց հարստահարութեան դէմ : Շարլ՝ իբրև առատապետ հրամայեց Եզուարդին որ Բարիզ գայ և բարլամէնդին ներկայանայ իր ընթացքն արդարացրնելու համար : Սե Իշխանն այս յանդուգն հրատարին վրայ սրամտելով՝ պատասխանեց զուր-

զարար . Վրիտի երթանք Ֆրանսա սաղաարտ
մեր գլուխը գրած և ՅՍ հազար զօրքով : Ն
սոր վրայ բարլմէնդը՝ թագաւորին հրամանին
համեմատ՝ Ախտիտանիան գրուեց և Տիւրքիէն
գնաց այն նահանգն արշաւելու :

Անկլիացիք նորէն Ֆրանսա կոխեցին : Շարլ
Ե առաջուան պէս անոնց գէմ չբախեց այլ թո-
ղուց որ Ֆրանսական դաւաճներն արշաւեն ու
կողոպտեն : Թագաւորը շատ անգամ իր գլխա-
կէն կ'անսնէր Անկլիացուց ձգած հրդեհն որ
աւաններ ու գիւղեր կ'այրէին . Վթող այրեն ,
քանդեն , իրենց բոլոր միներով պիտի շկրնան
գիւ տերութենէս վանաւել : Ն յայլէս մեծ բա-
նակ մը շեղաւ լճնամուտին գէմ , բայց անկլիա-
կան զօրքերն մանր կոխնեցու մէջ մաշելով ,
պաշարէ զօրք մնալով , հիւադութիւններէ շար-
դուելով հետզհետէ կ'սկսեանային առանց
վճարական յաղթութիւն մը ասնելու : Եդուարդ
Գ և իր որդին վհատեցան , մին արդէն ծերա-
ցեր , միւսը հիւանդոտ էր , ուստի անկարող էին
պատերազմը շարունակել : Իրենց ձեռքը միայն
Քալէ , Պայսն , ու Պարսո քաղաքները մնացեր
էին , երբոր զինադուլ մ'ընելու ստիպուեցան ,
որով երկար ատեն կոխը ետ մնաց : Սև Իշխանն
և սպա իր հայրը քիչ մ'ետք մնան : Շարլ
Ե ալ աւելի երկար չապրեցաւ :

Վոդ-Գայլէրէ ոգոստիքո-թէնը . — Եդուարդ
Գ շատ զուտակներ թողուց : Կալի իշխանն , որ
Սև մականունը ստացաւ , Բլաքէնսթիլ , Լէնդ-օդրէ
և Եդել գուքսերը : Արովհետեւ Սև Իշխանն իր

Տօրէն առաջ սնուեր էր, իր սրբին Ռիչարդ Բ յաջորդեց Եղուարդ Գին: Բայց Ռիչարդ զեռ տղայ էր. իր հօրեղբարքն ինամապեա եղան: Այս իշխաններն այնքան ծանր տուրքեր դրին ժողովրդեան վրայ որ ամեն կողմէ զանգաաներ լսուեցան: Բարլամէնդը վճուեր էր որ տասնհինգ տարեկան եղողն քիւսհարկ մը վճարէ: Հարկահան մը՝ Աւգ-Պայլէր անուն մարդուն ազջիկը նախատեց պնդելով որ հարկ տալու տարիքն ունէր: Հայրը նոյն տեղը սպաննեց հարկահանն և բոլոր զիւղացիներն զէնքի կոչեց: Այն միջոցին էր որ Ալիւէֆ* պապականութեան դէմ քարոզներ կ'տար և Եկեղեցւոյ մէջ վերանորոգում կ'պահանջէր: Եր գաղափարները ժողովրդեան միտքը բացին և իշխաններու դէմ դրդուեցին: Քէնդ գաւառին զիւղացիներն ստք ելան, Աւգ-Պայլէր և Ժան-Պալ անուն քահանայ մ'անոնց զլուխն անցան և Լանտոն մանելով վանք, մենաստան կործանեցին, հարկա-

* Ալիւէֆ՝ Օքսֆորտի ուսուցիչ էր և Սուրբ Գրոց հետո, զոր անկլիարէնի թարգմանեց, Այս յանդուզն ուսուցիչն մուրացիկ վանականաց, կղերին մնլութեանց ու հարստութեան, և Պապին պահանջմանց դէմ սկսուիտիւ, նոյնպէս կաթոլիկ կրօնին մէկ յանի վարդապետութեանց դէմ: Աւագեր որ քահանաներն Քրիստոսի և իր առաքելոց պէս ազբատութեան մէջ ապրին, տասանորդ շտահանէին, և երբոր յանցանք գործեն աշխարհական իշխանութիւնն իրաւունք ունենայ զանոնք պատժելու: Ալիւէֆի քարոզները մեծ ներգործութիւն բրին ժողովրդեան վրայ: Ինք շատ աշակերտներ ունեցաւ որոնք Լուլուր անուամբ կ'սխրուին:

Հաննեբրը սպաննեցին, բայց չէին կողոպտեր, որմէ կ'իմացուի որ իրենց ապստամբութեան միակ նպատակն էր նոր ազատութիւն ու իրաւունք ստանալ: Ա՛րսեն թէ գեղացի մը կրակը նետեցին վասն զի քանի մը բան գողցեր էր: Ռիշար Բ ուղեց ապստամբաց հետ տեսնուիլ և անոնց գանդասներն իմանալ. Աւագ-Գայլէր ժողովրդեան խնդիրներն առաջարկեց թագաւորին մօտենալով և խօսելու ատեն սուրբ կ'շարժէր: Լոնտօնի քաղաքապետը կարծելով թէ Աւագ-Գայլէր թագաւորը սպաննելու միտք ունի, զանի սրի հարուածով մը սպաննեց: Ապստամբները զայրանալով իրենց գլխաւորին վրէժն առնլու կ'պատրաստուէին երբ Ռիշար իր ձին անոնց մէջ քշելով պուաց. Վաթեկամներս, Աւագ-Գայլէր մեռաւ. այսուհետեւ ձեր պարագլուխն ես պիտի լինիմ: Իսկ բիշ ատենէն քաղաքապետին հրամանաւ զօրաց գունդ մը գեղացիներուն վրայ յարձակելով մեծ ջարդ մը տուաւ անոնց:

Ռիշար Բ -ի-տէն կ'ընէն. Լենդ-տրէ յեղէն գահակալ-թիւնը. — Ռիշար Բ իր ընթացքով բոլոր ժողովուրդն իրեն դէմ զայրացուց, մանաւանդ երբոր Պրէսկ և Շէրպուր քաղաքները Ֆրանսայի թողուց: Իր հօրեղբայրներն ազնուապետական դասուն գլուխն անցնելով սուր ելան: Իր հօրեղբորորդին Հենրի Լէնկասդը՝ որ Ֆրանսա քաշուեր էր, պզտիկ զօրագունդով մ'Անկլիա արշաւեց, Լոնտօն քաղաքն առաւ և Ռիշարը գերի բռնեց: Այն ատեն բարլճնդը զա-

նի ամօտէն վար ձգեց և ապա դաղանի սպան-
նել տուաւ քանախն մէջ: Հենրիի Լենդապոյր,
Հենրի Զ անուամբ դահն ելաւ և Լենդապոյրի
շեղի՞ն գլուխն եղաւ:

Որչար Բենեայք՝ թագաւորելու իրաւունցն Լենդա-
պոյրի յեղին չէր պատկաներ այլ Էդուարդ Գի Նրիքորդ
որդոյն, մէլեքանսի գուքսին, իրաւ է որ այս վերջինն
աղջիկ դուստկ մը ինոյն էր միայն, բայց Անկլիա կա-
նայր ալ կրնային ամսան ելնել: Այսպէս մէլեքանսի
մասնագորդ իշխանուհին Էդարի գուքսի մը հետ կար-
գուելով, Էդարի ճիւղն, իմէ և կրտսեր, իրքն արինաւոր
մասանգորդ, Անկլիոյ թագը պահանջելու ելաւ: Այս
պահանջմանը վերջն Երկու Աւարդերու պատերազմին
պատճառն եղաւ:

ՊԼՈՒԽ ԻՆ.

Փրանսի իւր իւր իւր — Ժուր Եւրո:

(1280—1428)

Շուր Զ Փրանսի իւրաւոր. — Տասն երկու
տարու էր Շուր Զ երբոր իր համանուն հորը
յաջորդեց. սակայն անչափահաս լինելուն՝ կա-
ռավարութեան սանձն իր հօրեղբայրները ձեռք
առին, այս է, Անժուի, պէրիի և Պարիզի
գքսերն, որ Փրանսան աւելի լաւ կառավարե-

լու մտօք՝ զայն իրենց մէջ բաժնեցին, սակայն իրօք կողոպտեցին և մեծ շարեաց պատճառ եղան: Այն ատեն սկսան Քրանտայի ամենէն աղետալի ժամանակները: Ազնուականաց և ժողովրդեան մէջ սոսկալի պայքար մը ծագեցաւ, մէկ կողմէ Դաթա թիւն, հարստահար թիւն, կատարած, միւս կողմէ ապստամբութիւն աւանանելի տառապանք կ'երեւին:

Թակասաց սպարապետները նոր նոր հարկեր գնելով ժողովրդեան վրայ, զայն շարաշար կ'կեղեքէին: Այս բառական շեղելով ամեն արմատեաց վրայ նոր տուրք մը հաստատեցին: Բարիզի ժողովուրդն որ անօգուտ տեղը բողոքեր էր, սաք երևելու համար գրգիռ մը կ'ազէր: Երբ որ մը հարկահան մը նոր տուրքը պահանջեց պատտէ մ'որ քիչ մը շրկտախմ գներ էր, խուժանը հարկահանին վրայ վազեց և կտոր կտոր րրաւ: Այս կատարածն ընդհանուր ապստամբութեան մը նշանն եղաւ: Ժողովուրդն սպարապետները գոչելով վազեց բանտերը պարսկեց, Չինարանին գոնէրը կտորեց և որիչ զէնք շրանելով այն տեղէն կապարեաց իսկիտ առաւ, որմէ ապստամբները իսկուրէն կոչուեցան: Այս ապստամբական շարժումն սկսաւ տարածուիլ որիչ քաղաքներու մէջ: Մինչև անգամ Ռոտան քաղքին բնակիչները թագաւոր ընտրեցին ստուեգործ մը: Հարը Չ'որ նոյն միջոցին Մօ քաղաքը կ'դանտէր, իր խնամապետներուն հետ ապստամբ քաղքին վրայ քաշեց, առաւ զայն և հարկերը հաստատեց:

Յետոյ Բարիզ դարձաւ որպէս զի թակաւորներն ալ պատժէ : Ասոնք խաճեմութիւն համարեցին 100 հազար Ֆրանք առ թագաւորին, այն պայմանաւ որ նոր գրած տարբերը ջնջէ : Շարլ Զ. յանձն առաւ, բայց իր սիրը պահեց և շատ նշանաւոր քաղաքացիներ գաղանի Սէն դեար նետել տուաւ :

Այս ժամանակն էր որ Անտուի դուքսն Իտալիա գնաց պատերազմելու, մինչքեռ Պարիզյնի գլխին գրգմամբ թագաւորն իր զէնքը Ֆլանտրայի գէմ դարձուց, որու քաջ ժողովուրդը կ'պատերազմէր իր ազատութեան համար :

Ռոզլէ + է Ֆալտմարտը. — Սակայն ապստամբութեան ոգին առելի բուռն էր Ֆլանտրայի մէջ, որու կոմսը (Լուի) անդ թաքար կ'կառավարէր ժողովուրդը : Կանա քաղքին բնակիչները մանաւանդ ազնուականաց բոնութեան շիրնալով գիմանալ, գլուխ քաշեցին և իրենց զօրապետ կարգեցին Փիլիպպոս Արդէլեպէ, որ մեծ անուն ունէր իր քաջութեան ու հայրենասիրութեան համար : Արդ՛վէլա Ֆլանտրայի կոմսին գէմ քալեց իր արի բանակով և Պրուսի մօտ ստակալի ջարդ մը տուաւ անոր զօրաց : Կոմսը հազուկրցաւ խոյս տալ Լիլ քաղաքն և անկից Ֆրանսայի թագաւորին օգնութիւնը խնդրեց : Այս յաղթութիւնը մեծ հռչակ հանեց և Ֆրանսացիք չափէն առելի տրախացան : Արդէն Բարիզ, Շալօն, Օրլէան՝ Ֆլանտրացոց յաջողութեան կ'սպասէին որ ազնուականները ջարդեն : Ահա այս միջոցին էր որ Պարիզյնի դուքսը

յարգորեց թագաւորն որ ապրտամբու թեան բուն կեցրոնը, Կանա քաղաքը կործանէ և Ֆլանտրայի կոմսին ինչիբը կատարէ : Աւաթի Շարլ Զ իր ազնուականները ժողովեց ու Ֆլանտրա մտաւ : Արդվէլտ իր բանակը Ռոզպէքի մօտ (Քարդրէյի հիւսիսային կողմը) յարգարեց՝ սպասելով որ թշնամին իր վրայ յարձակի : Բայց երբ տեսաւ որ ասոնք կ'դանդաղին, ինքն իր արիական գունդով վազեց անոնց դէմ, սակայն յաղթուեցաւ և ինքն ալ ընկաւ : Թագաւորը վատարար հրամայեց որ այս քաջ մարդուն դիակը կախազանէ մը կախեն :

Բոլոր Ֆլանտրայի ժողովուրդն ահարեկ՝ ստիպուեցաւ հնազանդիլ : Ազնուականները Քարդրէ քաղաքը հիմնայատակ բրին, մարդիկը ջարդեցին և կիներն ու տղայքը ծախեցին :

Ֆրանսայի ազորութիւնը կ'ըլլուի . — Ռոզպէքի ճակատամարան ոչ միայն Ֆլանտրայի, այլ բոլոր Ֆրանսայի ազետարեւր եղաւ : Շարլ Զ իր բանակով Բարիզ գարձաւ : Բարիզիք այս յաղթական ազնուականներուն գալուտան իմանալով շուարեցան : Ժողովուրդը պատերազմիլ կ'ուզէր, բայց դաս մը մարդիկ առաջարկեցին որ թագաւորին ներողամտութիւնը հայցեն : Աւաթի բարիզիք, 30 հազարի շափ, քաղքէն դուրս ելան զինուած, որպէս զի թագաւորը գիմաւորեն և իրենց զօրա թիւնը ցոյց տան : Ազնուականներն այս բանակը տեսնելով վախցան և հրահան տուին որ ամենքն իրենց զէնքը թողուն և տուն գաւնան : Քաղաքացիք

Տնազանդեցան : Բայց այս Տնազանդու թեան վը-
 բայ՝ թաղաւ որին բարկու թիւնը շանցաւ : Իր մայ-
 բաբաղաբը մտաւ՝ նիզակը ձեռքն , իրքե յազ-
 թող , և հրամայեց որ խառվարարները սպան-
 նեն : Հաս մը թախա որներ պարկերու մէջ գնե-
 լով կարեցին ու Աէն գետը նեանցին : Աեր-
 ջապէս թաղաւ որը քաղաքայետաական իրաւունք-
 ները ջնջեց և հարկերը վերահաստատեց : Ա-
 րիշ քաղաքներու մէջ ալ մի և նոյն բուսն մի-
 ջոցներն ՚ի գործ գրին և այսպէս Գրանասյի
 մէջ ազատութեան ողին տանն մը մարեցաւ :

Հարլ Զ կ'իւրիւնայ . — Երբոր թաղաւ որն
 քան և մէկ տարեկան եղաւ՝ իր ինամայեա-
 ները ճամբեց որպէս զի ինք կառավարէ : Անկ-
 լիս) հետ երեք տարուան գինացուլ կնքեց , իր
 հօրը հին պաշտօնեաները գործոց գլուխն ան-
 ցոց և ժողովուրդը յասաց որ իր տառայանքը
 պիտի թեթեւայ : Սակայն այս յոյն երկար
 շտեկց : Թէև Հարլ Զ սիրելի էր իր ժողո-
 վարդեան՝ իր գեղեցկութեան և մարգասիրու-
 թեան համար , սակայն տկարամիտ , գրոտասէր
 և շոպլ լինելուն՝ իր պաշտօնեաները կարող
 չեղան պէտք եղած բարեկարգութիւնն ու անտե-
 սութիւնը հաստատել :

Նոյն միջոցին՝ Պրըզայնի գուրոր կ'ուզէր թա-
 ղաւորէն անկախ լինիլ և այս մտօք կ'արտակարգ-
 մէր : Անգամ մ'այս գըտին մէկ արքանեակը
 փորձ փորձեց Օւլիլիե Գլխունը՝ թաղաւ որին գորա-
 պետը , սպաննել , և տպա իր պաշտպանին մտա
 փախաւ : Հարլ Զ պահանջեց որ յանցաւորն

իրեն յանձնուի, քայց Պրրդայնի գտքսը մերժեց։ Ասոր վրայ՝ Հարլ վրէժ լուծելու համար՝ գօրքով անոր գէժ գնաց։ Երբոր Մանս քաղքին անտառէն կ'անցնէր ամառուան խիտտ անքօր մը, ցնցուտի հաղուսաներով մարդ մը յանկարծ անոր առջին ընկաւ և ձիուն սանձէն բռնելով պոսաց. «Թագաւոր, յառաջ մի երթար, վասն զի մասնուած ես։» Հարլ՝ որ արդէն իր վարած ցօփ կեանքով խելագարու թեան նշաններ ցոյց առած էր, այս երեւոյթէն սաստիկ շտարեցաւ։ Քիչ մ'եւար ձիապսն մ'իր նիզակն ընկերին սաղաւարափն վրայ ձգելուն՝ թագաւորը դող ելաւ, և կատկելով սուրբ քաշեց, իր մարդոց վրայ վազեց և գոշեց. «Յարձակի՛ք մատնիչնե բուն վրայ, զիս թշնամեաց յանձնել կ'ուզեն։» Արդէն իր բոլորախորը գանառը շորս գօրականներ սպաններ էր, երբոր զինք բռնեցին։ Թագաւորն իր խելքը կորուսեր էր և բժիշկներու խորհրդով դանի սփոփելու ջանացին այլ և այլ զուարճու թիւններով։ Քայց թագաւորն ինքզինքն այնքան մտնեցնու թեամբ գրօսանքի տուաւ, որ իր վիճակն երթարով վասթարացաւ։

Օրլեանի գոտու Լուին և Անբրիւզ Եղանէն — Այն ատեն թագաւորին եղբայրը՝ Օրլեանի գոտու Լուին և իր հօրեղբայրներն իշխանա թիւնը վարելու համար սկսան իրարու գէժ կռուիլ։ Օրլեանի գտքսը սիրուն, ուշիմ երիտասարդ մ'էր, քայց մեծամիտ, անխորժու վաստարարոյ, անպէս որ ժողովուրդը կ'արհամարհէր ու կ'կեղեքէր, և մասնատակին անկարգ ազնուակա-

նաց ճշմարիտ տիպարն էր : Սա կ'ուզէր որ ինք
 միայն կառավարէ : Թագուհին իր կողմն էր : Բայց
 ահարկու հակառակորդ մ'ունէր , Պարկոյնի
 դուքսն , Յանդոֆֆի Փիլիպպոսը , որ միանգամայն
 Գլանարայի վրայ կ'տիրէր : Երբոր Փիլիպպոս
 մեռաւ (1404) , իր որդին Յոլմաննէս որ Անբր-
 կէ-ը կոչուեցաւ , Բարիզի մողովրդեան շահերը ,
 հարստահարեալները պաշտպանեց և ազնուա-
 կանաց ու քաղաքացւոց մէջ կուխը նորոգեց :
 Սակայն Յովհաննէս Յանդոֆֆն , նենգամիտ ու
 վատ էր և դուռնաձանձութեամբ կ'ուզէր իշխա-
 նութեան հասնիլ : Արդէն քաղաքային պատե-
 րազմ պիտի սկսէր այս երկու ազգականներու
 մէջ երբոր իրենց հօրեղբայրը՝ Պէրիի դուքսը
 հաշտեցուց զանոնք : Միասին սեղանակից եղան ,
 հարցրդ առին , սակայն Յովհաննէս , որ սն-
 հաշտ ատելութիւն մը կ'աւածէր , իր հակառակ-
 որդը՝ Օրլէանի դուքսը սպաննել տուաւ : Պար-
 կոյնի դուքսն բացէ 'ի բաց խոստովանեցաւ իր
 յանցանքը և Բարիզի բնակիչները դո՛հ եղան :
 Պարսպ տեղը , Օրլէանի դքսին կինը , Ալան-
 դէն Ալիսօնէն արդարութիւն ինդրեց : Յովհան-
 նէս Անբրկիսղ , Շարլ Զ թագաւորն իր ձեռ-
 քին տակ առնլով կառավարութիւնն ալ ձեռք
 ձգեց : Օրլէանի նորաստի իշխաններն անգամ
 ստիպուեցան իրենց հօրը սպաննողին հետ հաշ-
 տուիլ :

Արժանեալ և Պարկոյնի . — Այս հաշտութիւ-
 նը չէր կրնար անկեղծ լինիլ : Օրլէանի նորա-
 տի դուքսն հարաւային Գրանտայի զօրաւոր իշ-

խանի մ'աղջկան հետ կարգուեր էր : Այս իշխանն էր Աբահեմ, որ օրվանեան կուսակցութեան գլուխն եղաւ : Իսկ միւս կողմն էր Պարկինյոն կուսակցութիւնն, որու պարագլուխն էր Յովհաննէս Անեքիւզ : Այն ատեն սկսաւ սոսկալի կռիւ մը շէ թէ միայն ազնուական և ժողովրդեան դասերուն մէջ, այլ Գրանապի հարստային և հիւսիսային գաւառացի մէջ : Արմանեաք կոմսը Բարիզի մրայ քաղեց, գտնոյ մը բաղդախնդիր առաջակներ աւելով և գիւղեր կրակի տուաւ, գեղացիները շարդեց : Պարկինյոններն ալ անդ թաքար վարուեցան : Արդէն Բարիզի տէրն էին և բոլոր մտավաճառացի գաւան անոնց կողմն անցեր էր : Ասոնց մէջ նշանաւոր էր Վաղոշ մարթիշն, որմէ բոլոր ազատամբները Վաղոշեան կոչուեցան : Բոլոր անոնք որ Արմանեաք կուսակցութեան մարդիկ էին շարդուեցան : Աւերջապէս Բարիզի բնակիչներն այս վայրագ մարդոց իշխանութենէ զղուելով՝ Բարիզէն վանակեցին, բայց արիշ բանաորներու ձեռքն անցան : Արմանեաքները մայրաքաղաքին տիրեցին և իրենց թշնամուրէր կատարեցին : Սակայն ժողովրդեան հետ այնքան գոռոզութեամբ և արհամարհանօք վարուեցան՝ որ Բարիզցիք սաստիկ զայրացան անոնց դէմ և նորէն սաքել ներու պատրաստուեցան :

Անկէ-չէ՛ Բարիզէ կ'անան : — Անկիոյ թագաւոր Անդասարի Հենրիին յաջորդեց իր օրդին Հենրի Ե, որ փառասէր ու ճարտար թագաւոր մ'եղաւ և իր իշխանութիւնն ամբողջրեն-

լու համար՝ միտքը դրա ժողովուրդն արտաքին գործերով գրադեցընել : Հենրի Ե՛ Քրանսայի գէժ՝ պատերազմ՝ հրատարակեց և Բարիզի մէջ տիրած անիշխանութենէ՝ օգտա քաղել ուղեց : Ուստի՝ Նորմանտիա իջա իր զօրքով և պահանջեց որ Պրէզիյնիսի դաշնադրութեան պայմանները գործադրուին : Բարիզի մէջ երկու կուսակցութիւնները շփուցան որ թշնամին վանեն : Յովհաննէս Անրիկոզ, Ֆլանտրա գնաց և շուղեց Անկլիացոց գէժ՝ պատերազմի : Այնուտան Արմանեաքներն՝ որ կառավարութեան գլուխն էին, Քրանսան պաշտպանելու ելան : Իրենց բանակն 80 հազար հոգիէ կ'բաղկանար : մինչդեռ Անկլիոյ թագաւորը միայն 20 հազար հոգի ունէր : Բիզարտիոյ մէջ՝ Ալֆրէտը՝ մտա՝ երկու բանակներն իրարու հանդիպեցան : Այս ճակատամարտին մէջ Քրանսայիք մի և նոյն սխալմունքն ըրին՝ ինչ որ ըրեր էին Քրէսի և Բուադիէի մէջ : Ազնուականներն՝ ամբարտաւան և անկարող, կարծէին թէ իրենց ձիաւոր զօրքով պիտի կարենան Անկլիացոց յաղթել : Անկարգութիւնը կ'տիրէ իրենց մէջ. ազնուա գաշտի մը մէջ կսխալու սխալ : Անկլիացի աղելուսորներ նորէն ստեղծի ջարդ մը տաին Քրանսական հեծելազօրին, որ ցեխի մէջ մտած էին : Ստեղծի խառնակութիւն մ'ընկաւ զօրաց մէջ : Այս Ազնուորի ճակատամարտին մէջ 40 հազար Քրանսայի սպաննուեցան, որոցմէ 8 հազարն ազնուական էին, և շատեր գերի ընկան, ինչպէս նաև Օրլէանի դուքսը :

Արժանե-գնեքը կ'ըրդ--ին . — Այս աղեաալի պատերազմը բաշտր Ֆրանսայի մէջ սարսափ ձգեց և Արմանեաք հուսակցութեան գեմատելութիւնը սասակացուց : Պարկոյնի գտքն այս ձախարդութիւնն առիթ բռնելով՝ Բարիզ մտաւ զօրքով աւ Արմանեաքները կատարեց կամ բանաւարկեց : Աքսորուած մտափաճառները վերադարձան և սասկալի ջարդ մը նորէն սկսաւ : Իտալանը նորէն գրգռուելով՝ բանաւոր վազեց և բաշտր կալանաւոր Արմանեաքները սպաննեց ոչ կին և ոչ աղայ ինայելով : Անեղիւղ Յովհաննէս վերապիմ կառավարութիւնը ձեռք ձգեց՝ Շարլ Զ թագաւորն իր քովը պահելով : Թագուհին, որ անկարգ կին մ'էր, անոր կողմը բռնեց էր և իր որդին՝ նորասի Շարլը կ'ատար : Այս ալ Բարիզէն ելնելով՝ Արմանեաք հուսակցութեան միացեր էր, թագաւորի տեղակալ անուամբ : Այսպէս երկու հակառակ կառավարութիւն կար Ֆրանսայի մէջ, մինչդեռ Հենրի Ե՛ Անկլիոյ թագաւորը՝ Ռուան քաղաքն առնչէն ետե՛ Բարիզի վրայ կ'ըջալէր (1419) :

Յ-Գնանե- Անեղիւղ-կ'սպաննաւի . Մըրայի գողնաբրութիւն . — Երբոր Արմանեաք աւ Պարկոյնոյն հուսակցութիւններն իմացան որ թշնամին՝ Հենրի Ե՛ կ'յառաջանար գեղ 'ի Բարիզ, իրարու հետ միացան : Նովհաննէս Անեղիւղ և արքայորդին Շարլ երկու անգամ տեսակցութիւն ըրին, բայց երկրորդ տեսակցութեան մէջ երբ գտքն արքայորդոյն առջև ծուներ կ'գնէր՝ մի քանի Արմանեաքներ զինքը սպաննեցին, վասն

զի՛ ոչ միայն Օրլէանի դքսին մահուան վրէժը լուծել կ'ուզէին այլ և կ'վախնային որ խաղաղութիւն հաստատուելով՝ արքայորդին Պուրկոնեանց ազգեցութեան ներքև չմնայ : Արքայորդին ալ այս վատ դաւաճանութեան հաւանութիւն սուեր էր ինքնազլուխ կառավարելու յուսով : Փէլիպոս Բարին, Աներկիւղ Յովհաննէսին որդին ու յաջորդը, երգում ըրաւ իր հօրը վրէժը լուծել և Բարիզիք իրեն կողմը բռնեցին : Այս նպատակին հասնելու համար՝ Անկլիացւոց հետ դաշն դրաւ, և այս դաշամբ, որ Դրոսչէ գոշին, կոչուեցաւ, արքայորդին իր աթոռէն կ'զրկուէր, և Անկլիոյ թագաւոր Հենրի Ե, Շարլ Զի ազջիկն իրեն կին առնլով՝ Ֆրանսայի դահին իբրև ժառանգորդ կ'համարուէր : Կարգաժողովն այս Դրոսչի դաշինքը հաստատեց, և բոլոր Ֆրանսայիք զայն խնդութեամբ ընդունեցան :

Հենրի Եի և Շարլ Զի մահը. — Հենրի Ե անմիջապէս Բարիզ մտաւ Շարլ Զի հետ և մինչև ասոր մահը խնամապետի պաշտօն պիտի վարէր : Բայց օտար թագաւորն այնքան խստութեամբ վարուեցաւ իր նոր հպատակաց հետ որ ամեն կողմէ՛ դանդաճաներ սկսան, և ազնուականներն թագազուրկ իշխանին միացան Անկլիացւոց դէմ : Սակայն Հենրի Ե երկար ատեն չվայելեց իր յաղթանակը, վասն զի մեռաւ ու իրեն յաջորդ թողուց ութնամեայ տղայ մը : Քիչ ատենէն տարաբաղդ Շարլ Զ ալ, որ իր կենաց վերջին օրերն յետին թշուառութեան մէջ ընկեր էր, գերեզման իջաւ :

Շարլ է Լ Հելբի Ջ. — Այն ատեն Քրանսա երկու թագաւոր ունեցաւ, մին՝ Հելբի Ջ Բարիզի մէջ, միւսը՝ Շարլ է Գուրթի մէջ: Երկու կողմէ կռիւն սկսաւ: Շարլ է զօրք շունէր, գանգաղ, զրօսասէր ու շոյլ էր և չէր յուսար բնաւ որ Անկլիացոց յաղթէ: Իրաւ է որ քանի մը զօրապետներ իրեն համար կ'պատերազմէին, Քրանսայի հարստային ժողովուրդներն իր կողմն էին, բայց որովհետեւ թշնամին աւելի զօրաւոր էր հեազհետէ կ'յառաջանար, Օրլէան քաղաքը սրաշարելու մտօք, որպէս զի Շարլ էի ձեռքը դանուած գաւառները նուաճէ և բոլոր Քրանսայի տիրանայ:

ԳԼՈՒԹ ԻՋ.

Ժու ԳԼԹ — Անկլիացոց գաւառները նուաճելու.

(1428—1453)

Օրլէան Կողմի գաւառները. — Անկլիացիք Քրանսայի հիւսիսային գաւառները նուաճելէն ետեւ՝ հարստային գաւառներուն ալ տիրել ուղեցին և այս նպատակաւ Օրլէան քաղաքը սրաշարելու գացին: Եթէ Շարլ է այս քաղաքը տար, բոլոր թագաւորութիւնը ձեռքէ պիտի հանէր: Քրանսայիք տեսան վտանգը, ամեն հին սխեր

մտցան, և պաշարուած քաղաքը պաշտպանե-
լու համար ընտիր ասպետներ զինեցան: Սա-
կայն Անկլիտոյիք պաշարումը կ'ստատկացընէին և
քաղքին բուլբուսիքը տանն չորս մարտիոց շինե-
րէին: Երբ անգամ մը, չորս հինգ հարիւր սայլ՝
պաշարով և աղած տառեխով լին՝ Բարիզէն Ան-
կլիտոյոց բանակը կ'գար 2,500 աղեղնաորնե-
րու պաշտպանութեամբ, Ֆրանսացի ասպետ-
ներ յարձակում մ'ըրին սրպէս զի այն պաշա-
րը գրաւեն, սակայն յաղթուեցան և այս պար-
տութիւնն, որ Տուէլիներու սրէ կոչուեցաւ, բու-
լբուր Ֆրանսան սարսափի մէջ ձգեց: Արդէն ա-
մեն բան կորսուած կ'երևէր, երբոր յանկարծ
պարզ աղջիկ մը հայրենասիրութեամբ վառուած
Ֆրանսան մեծ վտանգէ ազատեց:

Ժան Կ'Արտ. — Այս աղատարարն էր Ժան
Կ'Արտ (Յովհաննա Արքեան) որ Տուէլէ գիւղէն
(Լօրէնի և Շանբայնի մէջ) քան տարու աղ-
ջիկ մ'էր, ազբասիկ, պարկեշտ ընտանիքէ:
Գեղանի, անուշ, բարեպաշտ, մեղանաղձիկ էր
Ժան Կ'Արտ, և շատ անգամ՝ իր հօրը փոքրիկ
հօտն արածելու ատեն կ'խորհէր ա. կ'աղօթէր,
իր հայրենեաց տառապանքը տեսնելով սիրաբ
կ'մտքմտքեր և ատեն ատեն մտքով կ'վերնար և
այնպէս կարծէր ինչ հրեշտակներ իրեն կ'ե-
րևէին, երկնային յայնէր զինք կ'յորդարէին որ
երթաց արքայորդին գտնէ: Անէս քաղաքը տա-
նի թաղաւոր օժէ և Ֆրանսան ազատէ: Այս
համոզմամբ Ժան Կ'Արտ՝ իր ծնողացը կամքին
հակառակ՝ ելաւ դատարին կատաւարչին գնաց

և աղաչեց որ զինք թագաւորին ներկայացնէ : Այս պաշտօնակալը նախ կարծեց թէ աղջիկը յիմար է . բայց վերջապէս անոր հաստատումս թիւնն ու պարզութիւնը տեսնելով՝ թաղաց որ ճամբայ ելնէ : Իր խարտեաշ մազերը կարեց և մարդու հաղուստ հաղաւ . զէնք, ձի մը տալին անոր և մի քանի ընկերակիցներով՝ տաժանելի ճամբորդութիւն մ'ըրաւ . Շարլ Էիտալեն ելաւ և գունդ մը զօրք խնդրեց : Նախ սկսան ծիծաղել այս աղջկան ընթացքին վրայ, բայց վերջապէս անոր համեստ վարմունքը, հայրենասիրութիւնը տեսնելով՝ ամենքը զինք յարգեցին : Իր համբարը բոլոր ֆրանսա տալածուեցաւ և ժողովարդն սկսաւ յուսալ : Ամենուն կարծիքն այս էր որ Աստուած ֆրանսայի վրայ գթալով ժան ատ'Արքը զբիւր էր որ զայն ազատէ : Անկիւեացիք այս հայրենասիրական դարթումը տեսնելով վախցան և իրենց մէջ վհաճութիւն մ'ընկաւ :

Օրէննի ազգասէն . Շարլ Է Բարաւոր ! Եննի .
 — Այսպէս ժան ատ'Արք Օրէննն ազատելու
 դնաց գունդ մը զօրքով : Ճերմակ զէնք ունէր,
 պզտիկ, տապար մը ձեռքը, և սև նժոյզի մը վա-
 րայ հեծեր էր : Իր գրօշակն ալ սպիտակ էր,
 սակեցոյն շուշաններով, որու վրայ Բրիտանի
 պատկերը կար և այս բառերը . «Յիսուս, Մա-
 րիամ» : Անկիւեացիք առ ահի թողլ տալին որ
 անցնի ու Օրէնն մանէ : Բոլոր բնակիչները
 զինք յաղթանակաւ ընդունեցին . անոր տարր
 է ընկնելին, զգեաւները կ'համբարէին և իբրև

երկնառաք հրեշտակ մը կ'համարէին : Ժան ա'Արք Անկլիացոց զէմ քալեց իր զօրքով : Միշտ անոնց գլուխն էր և ամենէ վերջն կ'բաշտէր կռուէն : Գրօշակը ձեռքն յառաջ կ'նետուէր և միայն ծանր վտանդի ժամանակ զէնք կ'գործածէր : վերջապէս քանի մ'օր պատերազմեւէն ետե' Անկլիացիք քաղքին պաշարումը վերցուցին : Յետոյ Ժան ա'Արք տղեց որ Ռէնսի մէջ Շարլ է թագաւոր օժուի : Ասոր համար պէտք էր շատ դաւաններէ անցնիլ ուր թշնամիներ կային , և Շարլ էի զօրականները վտանդաւոր կ'զանէին այս խորհուրդը : Սակայն Ժան ա'Արք բոլոր Ֆրանսական զօրքը յորդորեց որ իրեն հետեի , և Անկլիացիք կարծելով թէ կախարգ մ'է այս աղջիկը՝ քանի մօտենար՝ իրենք կ'հեռանային : Աւերջապէս Շարլ Ռէնս քաղաքը մտաւ և այն տեղ զինք թագաւոր օժեցին : Այս արարողութեան ժամանակ Ժան սեղանին մօտ՝ գրչն ձեռքը կեցեր էր , իր ծնողքն այս յաղթանակին ներկայ էին :

Ժան ա'Արքի գերբարեւուն — հաշիւ. — Երբոր թագաւորն օժուեցաւ , Ժան ա'Արք յայանեց որ իր պաշտօնը լրացած է և կ'ուզէ իր զինքը դառնալ և ոչխարներն արածել : Բայց Շարլ և իր զօրականները խնդրեցին որ մնայ , վասն զի իր ներկայութեամբ բանակին եռանդը կ'վառուէր և զեռ ուրիշ ծանր գործեր ունէր կատարելու : Բայց Ժան թէև միշտ անվեհեր էր , սկսեր էր անհանդիստ լինիլ , կարծես թէ իր աղեատալի վախճանը կ'զգար : Թագաւորական բա-

նակը Բարիզի վրայ քալեց, զոր այն ատեն Պուրկոնեանց կուսակցութիւնը կ'ապաշտպանէր, բայց այս յարձակումն անյաջող գնաց. Ժան Թաւրը վիրաւորուեցաւ, և զինուորները զինք բանակէն դուրս տարին: Աւերջապէս Բաբիւնը քաղաքը մտաւ, երբոր Պուրկոյնի գաքսը զայն կ'ապաշարէր: Անդամ մը յարձակում ընելով՝ շիրցաւ քաղաքը վերադառնալ ժամանակին՝ և Պուրկոնեանց ձեռքը գերի ընկաւ, որոնք զինք Անկիւիացոց յանձնեցին: Ապերախտ Շարլ Է՛ զտարձութեանց մէջ ընկղմած՝ գիւցազնուհին աղաւակելու հնար մը շնտածեց:

Ի հարկէ Անկիւիացիք Ժան Թաւրի դէմ սաստիկ ատելութիւն ունէին, վասն զի իրենց ձախարդութեան պատճառ այս գիւցազնուհին էր: Ուստի մեծ եղաւ իրենց տրախութիւնն երբոր զանի գերի բռնեցին: Բայց ուղեցին որ եկեղեցական ժողովի մը մէջ գատաւի և դատապարտաւ իրքն վհուկ: Պե-ֆօրտ՝ որ Ֆրանսայի անկիւիական զօրաց կ'հրամայէր, Ժան Թաւրը ժախեց ՆՊ հազար Փրանքի Պօէէի եպիսկոպոսին, որ իր կողմէ կ'գործէր: Յաշուտ մը կրօնական ժողով մը կազմեց, որպէս զի Ժան Թաւրի դատար տեսնէ: Այս արիասիրտ աղջիկը մեղապարտ հանելու համար ամեն անարգ միջոցներ ի գործ դրին, ստաւթիւն, զրգարտութիւն և նենդութիւն: Զինք շղթայի զարնելով երկաթէ վանդակի մը մէջ կ'որոհէին Ռուան քաղաքը: Ժողովն այլ և այլ երկար, նուրբ և նենդամիտ հարցումներ բրաւ, որպէս զի շփոթէ զանի, բայց Ժան Թաւրը միշտ անվրդուլ, հանդարտ

ու համեմատ գեղեցիկ մը պատասխանեց և իր հագուստն ուղղութեամբը թշնամի գատաւորաց որոգայթին մէջ շքեղաւ, որանք կ'ընկալին անոր հաւատքին մէջ մուշորութիւն մը դանկել։ Քաջ գիտէր եղկելի գեղացի աղջիկն որ զինք պիտի գատապարտեն եթէ յամառի իր անկեղծ խոստովանութեան մէջ, բայց մահն աչք աւեր էր և միշտ պարզ, խոհական ու փոքր պատասխաններ կ'ատար։ Ահարցընէին անոր թէ արդեօք ինքզինք Աստուծոյ շնորհաց մէջ կ'կարծէր, որպէս զի իբրև հերեպիկոս գատապարտեն եթէ ըսէր թէ վատահ է իր փրկութեան վրայ։— «Շատ գծուար է, ըստ նա, այդ հարցման պատասխան առ։ Եթէ Աստուծոյ շնորհք չեմ վայելեր, երանի թէ պարզեւէր ինձ, եթէ կ'վայելեմ, կ'փափարիմ որ զիս անոր մէջ պահէ։ — «Իթէ Աստուած կ'առէ Անկիւայիքը։ — «Չգիտեմ թէ Աստուած կ'սիրէ թէ ոչ կ'առէ Անկիւայիքը, բայց քաջ գիտեմ որ Պրաննայէն պիտի վճարուին։»

Գատաւորները շիրցան հաստատել որ Ժան ա'Նքը վհուկ մ'էր, այլ միայն ամբաստանութեան երկու կէտ գտան, այսինքն թէ Ժան ա'Նքը մարդու հաղուսար կ'ազէր պահել և թէ կ'մերժէր Եկեղեցւոյ գատաստանն որով կը յայանաւէր թէ իր տեսիլքը սուտ էին։ Այն տակն խեղճ օրիւրդն՝ որ քահանայից հաւատարու, և զանանք յարգելու սովոր էր, պահ մը վհատութիւն զգաց, շուքեց սնդել որ երկնային պաշտօն մ'ունէր և մարդու զգեստը հանելու խոստացաւ։ Բայց Ժան կարգաւ շքեղաւ, և

փոխանակ այս խոստումները պարունակող թուղթը ներկայելու, ուրիշ թուղթ մը խաշով անոր ստորագրել տաին, որով մէջ ինք կ'խոստովանէր թէ հերեմակոս, վհակ և շուայա էր: «Անասիք ինչպէս կ'խոստովանի իր մեղքը՝ գոչեց դատարանն և զինքը մշտապէս քանտարկեման դատարարաց: Բայց ծան ա'Արքի շարշարները զեռ լմնցած չէր: Կր քանակն մէջ զինուորները շարունակ կ'նախատէին զինք: Աստի նորէն մարդու գլխաւոր հագաւ՝ զոր գլխամարմէր էին իր քովը: Ասոր վրայ զինք իրքե ախտագրում և հերեմակոս ամբաստանելով՝ դատաւորները վճիռ տաին որ սղջ սղջ այրուի: Ասոր եղկելի օրհարդն այս մահապաշտօնը լսեց սկսուլալ ա զոչեց. «Ափս՛ս, ինչպէս պիտի այրեն այս իմ մարմինս որ այնքան մաքուր է: Աստուծոյ կ'թողում որ այս անգթութեանց դատաւանն ընէ:» Աւերջանալն ծան ա'Արք ստիւթեամբ փայտակոյտին վրայ ելաւ և մտնել հայրն աւանդելն Աստուծոյ անունն արտասանեց: Բոլոր ներկայ մողովարդը կ'հեծեծէր և կ'զայրանար այս անօրէնութեան վրայ: Բայց անկարող էր շարժում մ'ընելու, վասն զի փայտակոյտին շորս կողմը զարքեր կեցեր էին: Ասկայն նոյն իսկ Անկիւսպիք այլայլեցան, և զինուոր մը գոչեց. «Արստեցանք, վասն զի սուրբ մ'այրեցինք խարոյկն վրայ:»

Անկիւսպոյ գաղտնաբերմն լինելունը. — Այս զինուորը անմարտ խաբ մը կ'ըսէր, վասն զի Անկիւսպիք ծան ա'Արքի մահապաշտ աւելի ատելի

եղան Պրաննայի ժողովրդեան և ամեն տեղ ձախորդութիւն կրեցին : Թէև Հենրի Չն հանդիսաւոր կերպով թաղաւոր օժել ատին Բարիզի մէջ, բայց շատ ախար եղաւ այս արարողութիւնը, վասն զի Պրաննայիք օտարին լուծէն զզուեր էին : Աւերջապէս Պուրկոյնի գոքն ալ Հարլ Էի հետ հաշտուելով, այս թաղաւորը Բարիզ մտաւ և կարծեա թէ իր դանդաղութիւնը բնութիւնը փոխեց և Անկլիայիքը վանելու համար ամեն ճիգը թափեց : Աւերջապէս աստեղ ձեռքը միայն հալէ քաղաքը մնաց :

Հորը կէ վերնուրտնները. — Բաւական շէր օտար թշնամին վանել, պետք էր նաև ընթել այն աւարտութանակներն որ տէրութիւնը կ'աւերէին : Ուստի թաղաւորը շատ մը վարձկան դուռներ Հելվէտիա ուղարկեց որ մեծ մասը վարդուեցաւ, և տէրութիւնը պաշտպաններու համար ճաշած Բոնով մը կազմեց : Այսպէս թաղաւորն ոչ միայն աւատական զօրքէ պետք պիտի չունենար, այլ և աւատաւաններուն արքայութեան շարժումները պիտի զսպէր : Իրօք արհաւականներն ուր ելան թաղաւորին ըրած այս բարեկարգութիւնները տեսնելով՝ որ իրենց շահուց դեմ էին, բայց չկրցան բան մ'ընել, թէև թաղաժառանգ արքայսրդին Լուի իրենց գլուխն անցեր էր : Այսպէս աւատականութիւնն առաջին հարուած մը կ'ընդունէր և թաղաւորական իշխանութիւնն հեռոջհեռէ պիտի զօրանար : Այս իրաւ է որ հարիւր տարուան պատերազմը Պրաննայի մէջ ազգային զգացումը զրոյսեր էր, այնպէս որ տէրութեան այլ և այլ դատաւները միացուց օտարին իշխանութիւնը կործանելու համար :

Հորը կէ կերպով մ'արգի միայնական իշխանութեան հիմնադն եղաւ : Ոչ միայն Յուլյուն բանակ կազմեց այլ և հազիւն գառքը հաստատեց : Այնպէս Պուրկի կրօնիւն նահանգը գրաւ, որ Պրաննայի եկեղեցւոյ ա-

գառաւթեան հիմունքը կ'սեպուին, թէև Արալը կ'բողոքեր այս սպիտակաց աւազ, հանրական ժողովներն պապերէն վեր էին. կանանիկաններն իրենց կայսկապանները, և վանականներն՝ իրենց վանահայրներն ընտրելու իրաւունք ունէին, և Հոսթի յատկացած ամեն կրօնական տուրք կը ջնջէին. վերջապէս կառավարութեան հաւանութեամբ սկսան Հոսթին եկան կանգակները պիտի կարգադրուէին:

Ֆրանսայի իրջային վիճակն Շարլ Էի ետեւան տեսն. — Երբ Շարլ Է մտաւ՝ հազիւ ներկայ Ֆրանսայի կեւոր թագաւորներու ներքին էր: Արքունական գաւառներն էին, Ֆրանսայի կղզին, Կորսիանիան, Շանբայնը, Պերի, Բուազու, Կիսկէն, Լանկաք, Տոֆինէ և ուրիշ մի քանի գաւառներ: Ֆրանսայի մացած մասն իշխանական ցեղերու ներքին էին, որոց ամենէ զօրաւորները թագաւորական զերգաստանին կ'պատկանէին իբրև, բայց զարմեալ թագաւորին զեմ անդադար կուրի մէջ էին: Այս իշխանական տաներուն մէջ գլխաւորներն էին, Պլէշէյնի — Լորէնի — Անժուի — Օրլէանի — Պարսոյնի — վերջապէս Պարսիայի, որ ամենէ զօրաւորն էր և ունէր Պարսկցն, Ֆրանս-Պանդէ, Սաորին Կահանդ (Հալանտա, Ֆլանտրա, Արգուա և այլն):

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Արքայանիւնիւն — Վիլհէ — Շարլ Է.

(1453—1483)

Լուի ԺԱ և Շարլ Թանդուիւն. — Որովհետև Լուի ԺԱ իր հօրը կենդանութեան տանն աւա-

տական իշխանաց կողմը բռնեք էր, ասոնք կար-
 ձեցին որ անոր ձեռք իրենց զորութիւնը պի-
 տի աւելնայ: Սակայն շատ շանցաւ հասկըցան
 որ սխալեք են, վասն զի երբ Լուի ԺԱ գահն
 ելաւ, իր գլխաւ որ գործն եղաւ կործանել ա-
 ւատականութիւնը, որ Պարիզի ահարկու
 դքսին շնորհիւ այնքան զորացեալ էր այն միջո-
 ջին որ թաղաւ որական իշխանութիւնը շնչելու
 կ'սպասնար: Լուի ԺԱ և Շարլ Եանդուգն եր-
 կու ստիպելի հակառակորդ զարձան, առաջինն
 միայնեալութեան պաշտպան, երկրորդն աւատա-
 կանութեան:

Այս երկու հոգիներուց բնասութիւնն աւել-
 տիւնութիւնը. — Այս երկու ստիճանեան բնասութե-
 թեան գիւրիւն էր գուշակել թէ ինչ վախճան պիտի
 ունենար իրենց մէջ ծագած մեծ կռիւք: Լուի ԺԱ
 շքեարքաւ քաղաքագէտ մ'էր, զարեանայի գործունեա-
 թիւն, խոհեմութիւն և հնարագիտութիւն ունէր, բայց
 այս իշխանք շատ շարամբաւ ու խորամանկ էր, սնուցախ-
 ու քարտիրաւ, կրքաւ ու կատակածաւ, սնափառ ու կոշտ:
 Ասիկ զառ' որչափ ինքնասէր ու անզուխ նոյնքան բա-
 րեպաշտ ու աւելորդապաշտ էր: — Լուի ԺԱ, Շարլ
 Էի քաղաքական նպատակին հետեւեցաւ, Ազնուականնե-
 րը ստատիկ կ'ուտէր, ժողովուրդը կ'զգուէր, մեծաւանդ
 միջին դասը և երբեմն անոնց զաւակաց կնքահայրը լինե-
 լու յանձն կ'առնար: Մայրը է որ Լուի ԺԱի քաղա-
 քականութեան իշխն պէս հնարագէտ բայց անարդ պի-
 տի լինէր, սքտակար այլ անիրաւ: — Ո՛վ որ կեղծել
 չզգտէ, չկցնար իշխել և կ'ըտէր նա, և խոտաւակներ, եր-
 դաւակներ կ'ընէր այլ չէր սղահէր և աւելի կ'ախարհէր,
 նոյն իսկ անասորբեր բաներու մէջ՝ ծառ քան թէ շի-
 տակ շամշուք բանել:

Բաշարովին ուրիշ բնագրութիւն ունէր Շարլ, Շարլիչէ (Ինչ, որ, Բաշէ Փէլէպոս՝ հօրը մահուանէ ետք՝ Պառլիչիճի քառտ եղաւ: Անոր սկզբաւ, Էդիչի, շան քառն մակամանը տաին, և բաշար այս մակդիրներուն արժանի էր: Բաշց վերջին մակդիրն իր գրայ Թաց: Իր շաղարակն նպատակն էր Ֆրանսայի ու Գերմանիոյ մէջ գորաւոր տերութիւն մը հաստատել, որպէս զի անոր միջոցաւ՝ եթէ հնար էր, այս երկու երկիրներու գրայ տիրապետէ: Այս մտայ կ'ուզէր իր տերութիւնն ընդարձակել, և Սառլին Կահանոզը Պարլիչիճի մտայընէլ, և ասոր համար Շանքայնը կամ Լորին ու Ալշա գաւառները գրաւել: Այս փառասիրութեան համեմալ համար պէտք էր շատ աւելի քարոյիկ, խոհեմ և յարատեազ լինիլ: Իրաւ է որ Շարլ ունէր տաղանդ, բայց աւելի պատերազմի մարդ էր շան թէ շաղարակեալ: Կ'ուզէր շատ բան կատարել, իրոխտ էր ու փառասեր, կամակոր ու փոփոխամիտ: Շարլ ահարկու էր իր թշնամիներուն, և ասեղի իր հպատակներուն: Երայ գրայ ծանր հարկեր դրեր էր, որպէս զի իր արքունեաց և պատերազմներու ծախքը հոգայ:

Կախ Շարլ Գանդուգն իր բոլոր ճիշդ կ'իմասէ որ Ֆրանսան պատակաւ (1165—1172), — Այնքան կ'տիրեմ Ֆրանսայի թագաւորութիւնը, կ'ըսէր նա, որ մէկ թագաւորի տեղ կ'փոխադրէի տաս հաստ տեանէլ: Եւ Լուի ԺԱի դեմ հեռզհեռակ գաւազրութիւններ կ'կազմէ, մինչդեռ թագաւորն շահուրձակիւր յարձակիլ անոր գրայ և մտայն անոր երկիրներուն մէջ խռովութիւններ կ'հանէ: — Աւերջապէս Շարլ Ֆրանսա ըբան իր անուշաւտ արշաւաններն կ'տաղակմանայ և իր զենքը Գերմանիոյ, Լորինի և Չախիցերիոյ դեմ կ'զարմընէ: Այն ասեմ Լուի ԺԱ աւատական իշխանութեան դեմ կ'զինի, և ստախն դեմ զանաակիցներ կ'հանէ այնչափ որ Պարլիչիճի գաւազը կործանման կ'հասցընէ:

Հայրենանուէր գաշակցութիւն. — Ի սկզբան
 Ղուի ԺՎ մեծ սխալներ գործեց և իրեն դէմ
 թշնամիները շատցուց : Մինչև անգամ ազնուա-
 կաններն որսորդութեան իրաւունքէն զրկեց :
 Անգթարար վարուեցաւ նաև քաղաքացուց դէմ,
 հարկերն աւելցուց և երբ այս արոյ ծանրու-
 թեան սպառնաւաւ ժողովուրդն ոտք ելաւ, ա-
 պստամբները խառն պատմեց : Հազիւ շորս
 տարի կար որ Ղուի ԺՎ գահն ելեր էր և ար-
 դէն ամեն մարդ իրեն դէմ էր : Հինգ հարիւր
 իշխաններ կամ մեծամեծներ Հայրենանուէր ա-
 նուն գաշակցութիւն մը կազմեցին : Թագաւորին
 եղբայրն (արեքիի գուքսը) անգամ, անձարակ
 ու սնափառ երիտասարդ մը, այս գաշակցու-
 թեան գլուխն եղաւ, թէև իրօք ամեն կուսա-
 կցութեանց խաղալիկը պիտի դառնար. բուն
 պարագլուխն Հարչիշէ կոմսն էր : Երբոր Ղուի
 ԺՎ այս ապստամբութիւնը տեսաւ զգաց իր ը-
 րած սխալմունքն և իր բոլոր ճիգը թափեց այս
 փոթորկին առաջն առնելու : Իր եղբայրն յայ-
 տարարութիւն մը հաներ էր որով ազնուակա-
 նաց ու ժողովրդեան գանդաւաները կ'բացատրէր :
 Նախ Ղուի ԺՎ անոր պատասխանեց մեծամեծ-
 ներուն ինքնասիրտ թիւնն երևան հանելով. «Ե-
 թէ յանձն առնէի, կ'ըսէր, իրենց թռչակն ա-
 ւելցընել և թոյլ տալ որ առաջուան պէս ի-
 րենց հպատակներն սնտակոխ րնեն, երբէք հա-
 սարակաց բարոյն վրայ չդիտի մտածելն : Ե
 Բայց Ղուի ԺՎ՝ բոլորովին մինակ մնալով և
 շորս կողմը գաւաճաններ տեսնելով՝ խոհեմու-
 թիւն համարեց կոխը գազրեցընել և Գժէկլանէ

Գրեցին և ինքեւ, որու մէջ շատ ծանր պայմաններ կային : Այս դաշինքով Նորմանական եղբորը կ'առար և միւս իշխաններուն կ'պարզեէր քաղաքներ, պաշտօններ ու ստակ : Այսպէս Ֆրանսացի թագաւորութիւնն այլ և այլ մասերու բաժնուեցաւ : Լուի ԺԱ միտքը դրաւ վրէժը լուծել շէ թէ ղէնքով այլ վարպետ քաղաքագիտութեամբ մը :

Բէրճէն մէջ Կեանքի-Բիւն . — Ազնուականները կարծէին թէ յաղթանակը աւարած են, բայց ղեւ Լուի ԺԱը շէին ճանչեր : Խստութիւնը թողուց և ժողովրդեան սիրտը շահելու համար հարկերը թեթեւացուց : Նենդու թեամբ, ստակով ձեռք ձգեց իր առած բոլոր երկիրներն ու իր թշնամի իշխանաց մէջ երկպառակութիւն ցանկեց, և որպէս ղի բոլորովին քակէ անանց մարանութիւնը Պարկոյնի դուքսը շահէր ուղեց և առաջարկեց անոր որ Բէրճէն քաղքին մէջ ահանուին : Շարլ յանձն առաւ, և երբ Ֆլանդրիանի գաշնակցութեան պայմանները շարահետուն վերայ կ'իջատակցէին, պատգամաւորներ եկան իմաց տալու որ Լիէճի ժողովուրդն ստք ելեր էր Լուի ԺԱի գործակալներուն գրգռութեամբը, թէ Թճէր քաղաքն առեր և բոլոր բնակիչները չարդեր են : Երբ Շարլ այս գովականն առաւ սաստիկ զայրացաւ՝ թագաւորին այս նենդու պատիր ընթացքն երեսին առաւ և քիչ մնաց պիտի սպաննէր, ըսելով. «Ուրեմն այս գառաձան թագաւորն եկաւ ղիս տեսնելու որպէս ղի խաբէ :» Բայց առելի յարմար գատեց Բէրճէնի գող-

կին մէջ փակել զանի շխտելով որ դասի մար-
դոց հետ հաղորդակցութիւն ունենայ : Երեք օր
այս գղեկին մէջ ահագոգով մնաց թաղաւորն
և իր բոլոր հարազատութիւնը դարձանց որ-
պէս զի գ. քսին բարկութիւնն իջեցրնէ : Կար-
տուտ բոլոր ուղածները կատարելու , անոր
խորհրդականներուն ստակ , խոստումներ վառ-
անց որպէս զի գ. քսին սիրաբը շահին : Աւերջա-
պէս Շարլ Գանդուգն յանձն առաւ Լուի ԺԱն
ազատ ձգելու , եթէ Հանքայնը դատան իր եղ-
բորը ապ և իրեն հետ քալէ Լիէժ քաղաքին
դէմ , որու բնակիչները « Կեցցէ ֆրանսան պո-
ռալով կ'արտերազմէին : Թաղաւորն այս ամս-
թալի պայմաններն բնդունեց , Լիէժ քաղաքն
առին կործանեցին և թաղաւորն իր ազատու-
թիւնը գանձելով Բարիզ դարձաւ :

Բերձի գալիւնը կ'արտաի . Կիւննի գիւնն մահը .
— Պարիսիսի գուքը կարծէր թէ այնուհետև
թաղաւորն իր խօսքը պիտի պահէ , վասն զի
Ս. Լուի խաչին վրայ երգում ընել ատեր էր ,
և կ'ըսէին թէ այս Ս. Լուար մասունք մ'էր ,
ճշմարիտ խաչափայտի կատիկն շինուած . գուքը
պիտէր թէ թաղաւորն համադրուած էր որ այն
խաչին վրայ երգում ընող ալ գրծողը նոյն ատ-
րին կ'մեռնի : Բայց Լուի ԺԱ.ի համար այդպի-
սի երգումներ արժէք չունէին երբոր խնդիրը
շահու վրայ էր : Ուստի իր եղբորը Կիւննի
գ. քսութիւնն բնդունեց ատուտ , որ սակի ըս-
էր Հանքայն գատակն , բայց Գանդուգն Շար-
լի ակերութիւնն հետու : Եւ այն միջոցին թաղա-

ւորն իր ներքին յայտնի ու ծածուկ թշնամիները կ'ընջէր : Երկաթէ վանդակի մը մէջ փակել տուաւ իր մտերիմ՝ Լ. Պուլի-կարախնալը, վասն զի Պուրկոյնի գոթին հետ գաղանի կը թղթակցէր և Բէրսնի տեսակցութիւնն ընելու զինք յորդորեր էր :

Շարժ Յանդուզն՝ թաղաւորին այս գործերն իմանալով՝ զայրացաւ և երբորդ անդամ ազնուականները զբոսեց որ գաշնակցութիւն մը կազմեն, և այս գաշնակցութեան մէջ մասն նաև Անկլիոյ և Արախնի թաղաւորները : Ասանց նպատակն էր Քրանսան կտոր կտոր բաժնել : Այս անգամ գործնալ թաղաւորին եղբայրը գաւազբութեան գլուխն էր : Պուրկոյնի գոթն իր միակ դուստրը խոստացեր էր Եւրոպայի բոլոր իշխանաց որպէս զի գաշնակիցներ վաստակի Այսպիսի ամուսնութիւն, որով օրին մէկը Վիսլէն գտաւր կրնար Պուրկոյնի իշխանութեան միանալ, շատ վտանգաւոր էր Քրանսայի համար և Լուի Ժ-Ա այս բանս քաջ դիտէր : Բայց թաղաւորին եղբայրը նայն միջոցին մեռաւ, և սմանք ըսին թէ թաղաւորին կողմէ թունաւորում էր : Ինչ որ է, Լուի Ժ-Ա շուտ մը Վիսլէնը ձեռք ձգեց :

Պուրկոյնի գոթը՝ տեսնելով որ իր խորհուրդներն ՚ի գերեւելան, սաստիկ զայրացաւ, նորէն Քրանսա արշաւեց և ամեն բան ՚ի սուր և ՚ի հար մասանեց : Բայց երբ Պուլի քաղաքը պաշարեց՝ բնակիչներն արիաբար դէմ դրին և մինչև անգամ կիներ այս քաղքին սրաշարանութեան համար պատերազմեցան : Ասանց մէջ՝ Յուլի

Էննն Էռչէդ անուն կինը՝ բերդին վրայ թշնամւոյն անկած գրոշակը ձեռօքը կորզեց : Պօվէի բնակչաց զխցազնական ընթացքը բաւոր ազգին հայրենասիրական եռանդը բորբոքեց և դուքսը ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ զինագուլ մը կնքելով որ երկու տարի տեւեց :

Յանգոսին Էրլէ դոյտարը Գերմանիոյ, Լորէնէ և Չոփեքէի գէմ. — Այսպէս Բերանի պարտութեան վրէժն առին Փրանսացիք, և այսպէս՝ Լուի ԺԱ իր ճարպիկութեամբն ահարկութեամբն խնարհեցուցեր էր : Պարկոյնի դուքսը, որ շատ աւանդ ՚ի վեր թաղաւոր լինելու կ'փափարէր, իր զէնքը Գերմանիոյ և Չոփեքիի կողմը դարձուց՝ իր երկիրներն ընդարձակելու յուսով, բայց այս պատերազմին մէջ իր կործանումը գտաւ : Գուքսն ուղեց իր ազջիկը Գերմանիոյ Փրեակէրիկ Գ կայսեր որդւոյն կնութեան տալ, այս պայմանաւ որ զինք թաղաւոր անուանէ, և նոյն միջոցին՝ ստակով Ալսասը գնեց և Լորէնն ալ գրաւեց, անոնց վրայ իշխող դքսերը զրկելով : Այս յափշտակութեան վրայ անվերջ անալի կ'իտներ ծաղեցան : Մէկ կողմէ Յանգուգն Էարլ կայսեր հետ դժուեցաւ, վասն զի մերձեց սա թաղաւոր կարգել զինք, նոյնպէս Սիկսմանդ արշիդքսին հետ, որ Ալսասն ետ առնուլ կ'ուզէր, և Լորէնի դուքս՝ Ռընէին հետ, որ բողոք բարձեր էր իր ժառանգական երկրէն զրկուելուն համար. միւս կողմէ Չոփեքցիք ալ սկսան դանդատիլ որ Պարկոյնի դուքսն իրենց գաշնակից Ալսասոցոց զէմ յան-

իրաւի վարուեր էր : Գուքսն՝ այսբան թշնամի-
ներ իրեն դէմ՝ գրգռելով՝ ձախորդութիւններ
կրեց : Նախ Գերմանիոյ կայսեր զօրքէն յաղ-
թուեցաւ Գալլիանի մօտ , ապա Զուիցերլանդը
պատժելու համար զօրքով անոնց դէմ քալեց
և Արմադան ու Մարտ քաղաքներուն մօտ պար-
տուելով՝ ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ : Սակայն իր
թշնամիները սիրտ տանելով՝ Նաւաի քաղաքին տի-
րեցին : Շարլ Եանդուգն մնացած քիչ սր զօր-
քով յուսահատական ճիգ մ'ըրտ . որպէս զի
այն քաղաքը պաշարելով ձեռք ձգէ , բայց ի
զուր : Նոյն ինք Շարլ այս պատերազմին մէջ
ընկաւ մեռաւ :

Լուի ԺԱ՛ յաղթանակը . — Պարկոյնի գուքսը
մեռնելով՝ Գրանտան մեծ թշնամիէ մ'ազատե-
ցաւ և Լուի ԺԱ անոր երկիրներուն տիրել
ուզեց : Եանդուգն Շարլ իր ժառանգութիւնը՝
միակ աղջկան կ'ստուար , որ էր Մարի : Սակայն
թագաւորն , որ արդէն Անժուսի , Մէնի , Բրեվան-
սի գաւառները Գրանտայի միացուցեր էր , ու-
զեց բոլոր Պարկոյնի տիրել : Ուստի Բիշոփն ,
Արդուան և Գրանդ-Գալլիան առաւ այլ և այլ
պատարտակներով : Բայց Մարի իշխանուհին այս
յափշտակութեան դէմ քողոքեց , մանաւանդ
Ստորին Նահանգաց ընակիչները բոլորովին դէմ
էին այս միութեան : Ահա այն առնն՝ Պարկոյ-
նի Մարին՝ Արդուայ Մարիէլէնուս արշիպուքսին
հետ ամուսնացաւ , որու հետ երբեմն նշանուած
էր : Այս ամուսնութիւնն՝ որ Աւստրիոյ տան
մեծութեան պատճառ եղաւ՝ վերջէն երկար

կռիւնք պիտի գրդուէր Քրանսայի և Աստրիոյ մէջ : Սակայն յանկարծ Մարի մեռնելով երկու զաւակ կ' թողար : Փէլէպպոս և Մարգարէտ : Ասոր վրայ ժամանակ մը խաղաղութիւն տիրեց : Պարկոյն ու Բիդարտիա միշտ Քրանսայի միացած կ' մնային , սակէ զատ՝ Արդուա և Քրանշ-Գօնդէն Լուի ԺԱի տրուեցաւ իբրև օժիտ Մարգարիտ արշիպքսուհոյն , որ Քրանսայի թագածառանց իշխանին հետ պիտի ամուսնանար :

Լուի ԺԱի մահը . — Այս դաշնագրութենէ ետք՝ Լուի ԺԱ երկար չապրեցաւ : Շարունակ մահն իր աչքին առջև կ' երևէր և արհաւիրքի մէջ կ' ապրէր : Իր Բլեհէս-Լե-Գոտը գոչկին մէջ փակուած մնաց , շորս կողմն աստղադէտներ , բժիշկներ , կրօնատարներ ժողովեց , խնդրելով որ իր կեանքն երկնցընեն : Իր անդժմութեանց յիշատակէն խիղճը կ' տանջուէր : Մարգէ կ' խորշէր , սրալատին շորս գին լայն փու մը փորել առեր էր և իր մտերիմներն էին Օլիվէէ սափրիչն , Գրէսօան ճշնասորը , որ դահ-ճասկեա էր : Աերջապէս այս անողորմ ու անգութ մարդն , այս նշանաւոր քաղաքագէտը մեռաւ 448 թին , զօրսոր անլուսականները ճզմելէն ետև : այնպէս որ Քրանսա կարող եղաւ այնուհետև իր միապետական միութիւնը գանել :

Շարլ Ը. Աշխուսական դառն նորէն կ' ապագածի . — Տասն երեք տարեկան էր Շարլ Ը երբոր իր հայրը մեռաւ , որ խնամապետ կարող էր էր իր անդրանիկ դուստրն Անն-Պելլէս : Ընտրագէտ , ճարտար

կին մ'էր Աննա Պօժէօ, որ իր հօրը քաղաքականութեան հետեւեցաւ : Օրլէանի դռքը՝ իրբե արքայազն, ուզելով խնամարեա լինիլ, ազնուականնեքն ապստամբեցուց և օտար իշխաններու հետ միացաւ : Ուստի աւատական իշխաններն՝ որ Լուի ԺԱի ժամանակ գրեթէ ճզմուած էին, նորէն գլուխ վերցուցին : Սակայն Աննա իր հօրն արժանի ազջիկն էր : Ամեն փոյթ տարաւ որ ազնուական իշխանաց ոյժն ու նիզակապետութիւնը խորտակէ : Իր Լուի Գրէճույլ զօրապետը զօրքով զբկեց անոնց դէմ, որ գնաց գաշնակից զօրաց դէմ, յաղթեց և նոյն ինք Օրլէանի դռքը գերի բռնեց :

Պրըքայն Պրանայն կ'կցորդէ . — Այս միջոցին Պրըգայնի դռքը մեռեր էր, մի շատ հետամտ աներ անոր Աննա միակ ազջիկը կնութեան կ'ազէին որպէս զի Պրըգայնի արեան : Այս մեծամիտ իշխանուհին, որ իր հօրը պէս Փրանսան կ'ատէր, կ'ազէր իրեն ամուսին ընել Մաքսիմիլիանոս արշիդուքը : Աննա Պօժէօ այն նշանաւոր գաւառն օտարին ձեռքն անցընել չուզելով ամեն միջոց ՚ի դորձ գրաւ որպէս զի իր եղբայրը Պրըգայնի Աննային հետ կարգէ : Ուստի Շարլ Ե սոյն գաւառն արշաւեց մեծ բանակով մը : Նորատի գրաւ հին Ռէնս քաղքին մէջ պաշարուելով վերջապէս հաճեցաւ իր յաղթողին հետ ամուսնանալ :

Պրանայն խնամարեան յաղթանակ . — Այսպէս Աննա Պօժէօ իր հօրը Լուի ԺԱի գործը յաջողութեամբ յառաջ տարեր էր : Այս իշխանն իրապէս կոր-

ծանեք էր աւարտական իշխանութիւնը, քանի որ կին մը կարող եղեր էր անոր ապստամբական շարժումը գուպելու: Մեծ զեպք մ'էր արգարե Պրըզպնի միացումը Ֆրանսայի հետ, այնպէս որ այդ գաւառն ալ՝ որու բնակիչներն իրոքաւ և ըմբոսաւ էին, Ֆրանսայի տերութեան մասը պիտի կազմէր: Այնուհետև այնուական իշխաններն թագաւորին զեմ' ապստամբելու համար ապաւեն մը պիտի շարձեին: Այլ ևս ներքին թշնամի մը չկար որ երբոր Խարը հասանէր Անկլիացոց այնու թիւնը իրնորելու ելնէր: Ըսցց միւս կողմ թագաւորական իշխանութեան սանձ մը զնոր շարտի գանուէր, այնպէս որ ազատ համարնակ պիտի իշխէր և ժողովրդային իրաւունք ու ազատութիւն սանձակոխ պիտի ընէր: Ֆրանսա՝ Արեմուտքի ու Արեւելքի կողմ իր ամբողջութիւնը գաւառ, Պրըզպնի և Պիրենեան լեռներու կողմ վախ չունենալով՝ իր ուշադրութիւնը Հաւենտի և Ալպեան լեռներու կողմը դարձուց: Ի վերջէ ներքին խռովութիւնները գուպելով՝ Ֆրանսա ստար երկիրներ արշաւելու և նոր յաղթանակներ սանձելու պիտի սկսի:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Երկու Վարդէնց դարերու շէջ — Գաւառի:

(1452—1485)

Երկու Վարդէնց դարերու շէջ. — Անկլիա հետ-
զհետև կորուսեր էր Ֆրանսայի մէջ տնեցած
երկիրները: Այս նախորդութեանց սրամառ կը
սեպէր Հենրի Զ-ն: Արդէն ըսինք որ տիրող

Թագաւորական ցեղն, որ Եզդարդ Գի որդի
 Լէնդասդրի գքսէն կ'իջնէր, գահը յափշտա-
 կեր էր ֆլէրանսի գքսին ցեղը զրկելով, այն
 որ այն իշխանին երկրորդ որդին էր : Աստի
 Եորքի գաքսը Ռիշար (Ռիգարտոս, որու մայրը
 ֆլէրանսի ճիւղին ժառանգորդն էր) կ'այնգէր
 որ ատելի իրաւունք ունէր թագաւորական գահն
 ելնելու քան թէ Լէնդասդրի ցեղը, թէեւ Ե-
 զդարդ Գի շորրորդ որդիէն կ'իջնէր (եր. 240) :

Բայց Հենրի Ե անկարող էր իր ցեղին իրա-
 ւունքը պաշտպանել : Մարմնով ու մտքով ակար
 էր, և ոչ գործելու ոչ խորհելու զօրութիւն
 ունէր : Իրաւի՛ իր կիսնն՝ Լնժուի Մարգարիտան,
 որ բարեսիրտ Ռլնէի աղջիկն էր, արժանի էր
 անոր կողմէ ատելութիւնը կառավարելու : Բայց
 այս իշխանուհին, որ Լնկլիայոց կատկածելի
 էր ֆրանսացի լինելուն, ատելի եղաւ իր օ-
 սոսղ ընտանոթութեամբ և մի քանի անգամ իմ գոր-
 ծերով : Ընն ատեն ամեն դժգոհ մարդիկ Եոր-
 քի գաքսն՝ Ռիշարի կողմը բռնեցին, և երկու
 Վարդից պատերազմն սկսաւ, և այսպէս կո-
 շտելուն պատճառն այս էր որ, Լնժուի Մարգարիտն
 իրենց զինուոց վրայ կուգէր զբոս մ'ունէին, և
 Եորքեանէ՛ ուղիւն զբոս մը : Բայց ազնուականաց
 գանն երկու մասի բաժնուեցաւ : Եորքեանց կո-
 սակից էր ազնուական դասուն մը և ամենէ զօ-
 րաւոր մարդն, այս է Վարդիկն կուգէ, որ Բա-
 րաւորներ շինող մականունը ստացաւ :

Եորքի Ռիշար, Պաշտպան. — Երկու Վարդից
 պատերազմն երկար ակեց : Երբեմն Եորքեանց

և երբեմն Ղենդադրեանք յաղթական կ'ելնէին :
Ռիշար երկու անգամ կառավարութիւնը ձեռք
ձշելով յաջողեցաւ Պաշտօն անունը ստանալ ,
երկու անգամ թագուհին իր իշխանութիւնը
վերստին ձեռք ձշեց : Այն ատեն Ղարձիկէ կոմ-
սը սպասարարութեան գրոշը պարզելով և Ղեն-
դադրեանց դէմ փառասոր յաղթութիւն մը
տանելով (Թաշտօն) Ռիշար բարձունդի միջոցաւ
թագածառանց անուանեցաւ , Հենրի Զին լոկ
թագաւորի տիտղոսը թողլով :

Ետքի գրքին փառասը փափաքները կ'կա-
տարուէին , երբոր անձանձիր Մարգարիտա թա-
գուհին հիսթրային դատաներէն և Սկոզաիայէն
բազմաթիւ զօրք ժողովելով Անկլիա մտաւ : Ռի-
շար կուռի մը մէջ սպաննուեցաւ և իր գլուխն՝
թագուհւոյն ձեռքը թողթէ պսակ մը դրուելով
Ետքի պատերուն վրայ կախեցին : Իր ամենէ
փոքր որդին՝ որ հաշիւ տասն երկու տարու էր ,
սպաննեցին : Այս բարբարոսական գործն երկու
կուսակցութեանց մէջ թշնամութիւնը սաստկա-
ցուց և արիւնահեղ վրէժին յրութեանց պատ-
ճառ եղաւ : Այս քաղաքային պատերազմին մէջ
ստիկալի անդթութեամբ կ'վարուէին երկու կող-
մէ , այնպէս որ յաղթուն Նոյն իսկ գերիները
կ'ջարդէր անխնայ :

Երեսուցի Գ. — Քիչ ատենէն Ետքի գրքին
վրէժն աւին : Ղարձիկ Ետքի գրքին մեծ որ-
դին թագաւոր կարգել տուաւ , այս է Երեսուցի
Գ. որ ժողովրդեան դուրը կ'շարժէր թէ իրեն
և թէ իր հօրը հասած դժբաղդութեան համար :

Տարաբաղդ Հենրի Չ իր թշնամեաց ձեռքն ընկաւ և Մարգարիտա մեծ վառնդներէ անցնելով կարող եղաւ Քրանսա գնալ ապաւէն փնտռելու : Բէկ այնպէս կ'կարծուէր թէ Եղուարդ Գ յաղթուած թիւնը տարած էր , բայց քիչ ասանէն Աւարվիկ իր պաշտպանած թաղաւորէն գանդաակելով իր շինած գործն աւրելու ելաւ : Դախ սահպուեցաւ Քրանսա խոյս տալ , որ Մարգարիտայի հետ հաշտուեցաւ , և Աուի ԹԱ թաղաւորէն օգնութիւն ստանալով վերադին Անկլիա գարձաւ , Հենրի Չը գահը նսանցընելու յուսով : Սակայն Եղուարդ մտանուելով իր կուսակիցներուն կողմէ՝ անօգնական մնաց և իր ահբու թիւնը թողլով՝ իր փեսային երկիրնեմն ապաստան մը փնտռեց՝ որ էր Պուրկոյնի գուբոր : Ահագասդրեանց այս յաղթանակն երկար շտեկ : Հազիւ թէ թաղաւոր շինող Աւարվիկ Հենրի Չն գահը նսանցուցեր էր , որ Եղուարդ նոր բանակով մ'երեան ելաւ : Աւարվիկ յաղթուելով մեռաւ : Դոյն ինք Մարգարիտա վերջին ձախորդութիւն մը կրեց և այս եղաւ Կարմիր Աւարդից արուած վերջին հարուածը : Կալլի իշխանը խողխողեցին , Հենրին ապաննեցին և Մարգարիտան թունաւորեցին :

Երեսարդի որդւոց սպանուել . — Եղուարդ Գ մեռնելով երկու նորասի որդի թողուց , որոց մէն Երեսարդ Ե անուամբ իրեն յաջորդեց : Հազիւ թէ երեք ամիս անցեր էր որ իր երբորդ եղբայրը՝ Ռիչար՝ իր եղբորորդիքը սպաննել տուաւ և Ռիչար Գ անուամբ թաղաւոր կարգեցաւ :

Գիւորքներու գահակալութիւնը. — Մարդասպանն երկար ատեն շփայեց իր դորժած ուճրին պատուը : Հենցիկ Գիւորք՝ Ռիշմանաի կամօր, որ իր մօրը կողմէ Լենդասդրեանց ցեղէն էր՝ Պրրդայն ապաւիներ էր : Փոքրիկ բանակով մը Անկլիա իջաւ, և այս բանակին միացան բռնակալին դէմ դժգոհութիւն ունեցողները : Ռիշար Գ. յաղթուելով մեռաւ Ճակատամարտի մը մէջ (Պալէրտ) : Յաղթուն գահն ելաւ Հենրի Է անուամբ : Եւ որովհետեւ Եզուարդ Գի մէկ գուսարն իրեն կին առաւ, կերպով մը Եսթրեանց և Լենդասդրեանց իրաւունքն միացուց : Այսպէս վերջացաւ երկու Աւարդից պատերազմն և միանգամայն Բլանդամնից ցեղն, որ երեք դարէ աւելի Անկլիան կառավարեր էր (1154—1185) :

Սիւս — Աւրտից Գորտուշիւն Գորտուշ. — Անկլիոյ համար՝ երկու Աւարդից պատերազմն միջին դարու վախճանն է : Այս արիւնասէտ պատերազմաց մէջ անկլիական ազնուականները գրեթէ ընդուած էին : Թագաւորական իշխանութիւնն որ այնքան նուստացեր էր այս կուռն մէջ, յաղթական ելաւ այս ծանր վտանգէն : Անկլիական ազգն՝ այս ներքին կռիւներէ ձանձրանալով՝ խաղաղութեան կ'աննշար և փոյթ չէր քննէր նոյն միջոցին որ իր իրաւունքը գրեթէ ընդուեր էր :

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ԻՏԱԼԻԱ

ԺԳ ԴՐԷՆ ԳՆԼ ԺԵ ԴՐ :

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

ՀԱՊԱՊԱՐԷՒ ՌԻՊՈՒԼՖ — ԱՐԷԿՆՆՐԻ ԺԻ ՀԵՐՆՆՆԵՆ :

(1273—1370)

ՌԻՊՈՒԼՖ . ԱՐԷԿՆՆՐԻ ՅԵՂԷՆ ՀԻՃՆԱԳԷՐԸ . — Ներքին քաղաքային կռիւներու պատճառաւ՝ Գերմանիա ազդեալի անիշխանութեան մէջ ընկեր էր : Այս անիշխանութիւնը քսան տարի տեւեց : Աւատական իշխաններն որ այս ցաւալի վիճակին գլխաւոր պատճառն էին , ազնոցին վերջ տալ անոր և կայսերական թագը ճարտար և կարող իշխանի մը յանձնելով՝ կարգ ու խաղաղութիւն հաստատել : Գրէգոր ժ պապն ալ յորդորեց կայսրընախիբներն որ կայսր մ'ընտրեն : Ասոնք ալ միանալով Հապոպոպէի Ռիպուլֆն ընտրեցին : Այս իշխանն , որ շատ ընտիր յապկութիւններ ունէր , Հելվէտիոյ առաջին իշխանական մէկ ցեղէ կ'իջնէր , թէև ընդարձակ աւատական հողեր չունէր :

Նորընտիր կայսրն խկոյն իր ճարտար ու զործունեայ ոգին յայտնեց : Իր նախորդներուն

պէս բոլորովին թողուց Իտալիոյ տիրելու խորհուրդն՝ որ միշտ աղետալի եղեր էր Գերմանիոյ, և Լուզնի մէջ Գրիգոր Թ պապին հետ տեսակցելով՝ հանդիսապէս տէր ճանչեց զանի Եկեղեցւոյ վիճակին (եր. 140) : Այս իշխանն իրաւամբ կ'մտածէր որ արաաքին սլտտեբազմեբով տէրութեան այժը սպառելու տեղ՝ լաւագոյն էր անոր ներքին բարեկարգում թեան հողտանիլ : Աւստի միտքը գրաւ պետութեան մէջ կարգ կանոն հաստատել և իրօք բոլոր մեծամեծներն իր իշխանութիւնն սկսան յարգել : Սակայն երբ Պապիոյ թագաւորը՝ Ռոբերտը միայն՝ մերժեց անոր հաւատարմութեան երդում ընել, Ռոստոլֆ անոր դէմ գնաց, յաղթեց և ճակատամարտի մը մէջ սպաննեց, և անոր որդւոյն ձեռքէն առաւ Աւստրիոյ, Սղիբիոյ, Քարինդիոյ, Քառնիոլի գրաւութիւններն և իր տէրութեան միացուց : Այսպէս հիմնեց Հապսպուրկի Ռոստոլֆն իր իշխանական ցեղին մեծութիւնն որ այնուհետև Լուսաքիոյ Գրանը կամ շեղը կոչուեցաւ :

Այս ատեններն էր որ Սիկիլիոյ երեկոսին պատահեցաւ : Ռոստոլֆ չուղեց Իտալիոյ վրայ Հոհենշտրօմբերգեանց տնեցած իրաւունքը պահանջել, և բաւական համարեց միայն իտալական նշանաւոր քաղաքներէն մեծ գումարներ կորզել : Վիտալիան, կ'ըսէր նա, առիւծին քարայրին կ'անմանի, ներս մտնող շատ կայսերաց հետքը կ'տեսնեմ, բայց դուրս ելնողներուն հետքը տեսած չունիմ : Ռոստոլֆ իր իշխանութեան վերջին տարիներն տէրութեան այլ և այլ գաւառները ստորանցաւ, և փլել առաւ բոլոր այն

գղեակներն որոց տէրերն աւագակութիւն կ'ընէին : Իր կայսերական իշխանութիւնն ժառանգական ընելու համար՝ ուղեց իր մէկ որդւոյն թողուլ թաղը : Բայց գերմանացի իշխաններն այս նոր ցեղին մեծութենէ վախնալով՝ մերժեցին Ալտերք որդին յաջորդ կարգել՝ իր կենդանութեան ժամանակ, և երբոր մեռաւ, իր տեղն անգոր և աննշան իշխան մը կայսր գրին : այս է՝ Արուֆ Նաս :

Արուֆ Նաս . Ալտերք . — Իր նախորդին պէս ուղեց կառավարել Արուֆ Նաս և Աւսարիոյ տան երկիրներն ընդարձակել, երբոր կայսր եղաւ, բայց Ռատուֆի մեծանձնութիւնն ու տաղանդը չունենալով՝ շէրցաւ յաջողել : Իր անխաճեմ և անիրաւ գործերով իշխաններն իրեն դէմ գրգռեց, այնպէս որ կայսրընտիրներն զինք գահէն վար առին և անոր տեղ Աւսարիոյ Ալտերքը կայսր ընտրեցին : Այն ատեն կախն սկսաւ այս երկու ստիւններուն մէջ և Ալտերք Ռեմ քաղաքին մօտ Ատուֆի յաղթելով սպաննեց և կայսերական իշխանութիւնը ձեռք ձգեց :

Ալտերք իր հօրը պէս փառասէր էր և իր ցեղը զօրացընել կ'ուզէր : Նախ ջանաց թիւրէնկիոյ, Պոհեմիոյ և Հունդարիոյ աիրել և երբոր բոլորովին շահողեցաւ՝ իր բարկութիւնն Հելվէտացւոց վրայ թափեց, որ բռնաորներու լուծը թոթուելու համար սկսան արիարար մտաբառիլ և իրենց անկախութեան հիմունքը դնել :

Հելվէտիոյ Գալուպուսեան Ձորուտը . — Հելվ

վէտիս , որ Չուիցերի ալ կ'ըսուի , այն ատեն
 գերմանական կայսրութեան մէկ մասը կ'համարուէր ,
 և առատական իշխաններու ձեռքն էր :
 Իր ազատութեան կեդրոնն եղան երեք գաւառ-
 ներ , Ուրլ , Շուից և Իւնգերլար , որոց զօրեղ
 ու արիասիրտ ժողովուրդներն Սկանաինավիայէն
 եկած էին : Չարքաշ , ժիր ու աշխատասէր լի-
 նելով այս լեռնականներն Ալպեան լեռներու
 մէջ անկասու թեան ու հայրենասիրութեան ան-
 զուսպ ոգի մը կ'առժեկին : Ի վաղուց Հելվէ-
 տիան երկու մաս կ'ըսածնուէր , Ֆրանսական ու
 գերմանական : Առաջին մասը Ֆրանսայի կամ
 Պարիզյնի իշխանութեան ներքե կ'գտնուէր ,
 երկրորդ մասը Հոհենշտոֆէնեանց կայսերական
 իշխանութեան ներքե : Ժամանակ անցնելով
 ներքին առատու իշխանները զօրացան և ան-
 կախ գիրք մ'առին՝ կայսեր իշխանութեան ներ-
 քե , այնպէս որ հազարի շափ ազնուական ըն-
 տանիքներ Հելվէտիան կ'կառավարէին : Ճէնէվ-
 բայի , Լոզանի , Պալի եպիսկոպոսներն և Սէն-
 Վալի արքան եկեղեցական զլխաւոր իշխան-
 ներն էին : Մի քանի քաղաքներ , ինչպէս Պեր-
 նա , Չիւրիս , Ֆրիպուր և այլն կայսերական
 ազատ քաղաքներ էին : Ճէնէվբայի կոմսերուն ,
 Լոզանի եպիսկոպոսին և մանաւանդ Սալուայի
 կոմսերուն ձեռօք , որոնք շատ զօրացեր էին Աե-
 ման լծին հիւսիսային կողմը , Ֆրանսական (Ռո-
 մանեան) Հելվէտիան քիչ քիչ կայսերական
 իշխանութենէ ազատեր էր : Ռոտտլի օրովն
 ալ Գերմանական Հելվէտիան բաւական ազա-
 տութիւն վայելեց , սակայն երբոր իր որդին

Ալպէրդ գահն ելաւ Ուրիի, Շուիցի և Իւնդէրվարաի ժողովուրդներն անոր բռնաւորութեանէ վախնալով՝ իրենց գաշնակցութիւնը նորագեցին : Իրաւի՛ Ալպէրդ կայսրն առաջարկեց լեռնականներուն որ Աւստրիոյ Հապսպուրկի ցեղին իշխանութեան ներքեւ մտնեն, և երբոր մեծեցին, Ալպէրդ անդամ ի և դաժան կուսակալներն ու դատաւորներն դրկեց Հելվէտիա, որպէս զի բնակչաց վրայ բռնաման և հնազանդելու ստիպեն, իսկ եթէ ապստամբին, պատրուակ մը գտնեն անոնց վրայ յարձակելու :

Կրօնական երգումը. — Երբոր այս դատաւորները Հելվէտիա կ'հասնին՝ կ'սկսին ժողովուրդը հարստահարել, ծանր տուրքեր գնել և բժոսաները բանաարկել : Իւնդէրվարաի բնակիչներէն Հենրի Մելլիւս հայրենասէր մարդը խեղճ և յանցանք մը գործելուն՝ տեղոյն դատաւորն անոր երկու արօրի եզները կ'գրաւէ : «Միթէ այս բիրտ դիւղացիները չե՛ն կարող արօրը քշել» կ'ըսէ անոր արհամարհանօք դատաւորին սպասաւորն՝ կողերը տանելով : Այս լքութեան վրայ զայրանալով Աւնու Մելլիւս սպասանին սպասաւորին կ'զարնէ և անոր երկու մատերը կտարելով լեռները կ'փախչի և այն տեղ կ'խմանայ որ Աւնու Գեյրիկի դատաւորին հրամանաւ իր հօրն երկու աչքերը փորեր են : Այս և ուրիշ պատուց գէմ նախատինքներ անտանելի լինելով մի քանի հայրենասէր լեռնականներ, ինչպէս Աւնու Գեյրիկը : Աւնու Գեյրիկը, Աւնու Մելլիւս, կ'միանան և իրենց հայրենիքն ազատելու միջոցներուն

վրայ կ'խորհին : Ուրիշ հաւատարիմ կամակիցներ ալ կ'գտնեն և 1307ին Արագւնի հեռաւոր մարդագետինը , Աւլարիւնի լճակին սեպածե եզերքը հաւարելով կ'խորհրդակցին : Ապա հելլէտիական անկախութեան այս երեք հիմնադիրներն իրենց ձեռքը գէտ 'ի աստեղազարդ երկինքը բարձրացրելով այն ահարկու և վսեմ լեռներու մէջ՝ երգում կ'ընեն յաղթել կամ մեռնիլ , հարստահարեալ ժողովուրդը բանասորներուն լծէն ազատելու համար :

Գուլէլմու Թէլ . Ալլերքի ճահը . — Մակայն անակնկալ գէտք մը քիչ մնաց այս ազատութեան խորհուրդն 'ի գերե պիտի հանէր : Իւրի գաւառին գաւառորը Աւլեր՝ Ալթորֆ քաղքին հրապարակը ձող մը կանցնելով անոր ծայրն իր գլխարկը դրեր և ազսպրեր էր որ ամեն անցորդ անոր առջև ծռի և՛ իրրև աւսարիական իշխանութեան նշան՝ զայն յարգէ : Ճարտար աղեղնաւոր մը միայն Գուլէլմու Թէլ անուն : Արուղլի ախտասորներէն մին՝ այն ձողին առջևէն կ'անցնի և գլխարկը չհանէր : Իսկոյն զանի կ'ընեն և Աւսլէրի առջևը կ'հանեն : Աւանդութեամբ կ'սրաամուի թէ Աւսլէր՝ Թէլի կ'ըսէ . — Ե-Քու ճարտարութիւնդ քեզի համար ասանջանք մը պիտի լինի , որդւոյդ գլխուն վրայ խնձոր մը պիտի դնեն , այդ խնձորին նշան սու և նայէ որ չվրիպիս : Ս

Այն ասան Թէլին որդին բերելով անոր գլխուն վրայ խնձոր մը կ'դնեն ու հրապարակը կ'կեցընեն : Գուլիլմու իր այլալու թիւնը կը

զայլ : աշեզը լարելով կ'ըռչէ և առանց որ-
դոյն գլխուն դաշելու՝ նեար կ'երթայ խնձորը
վար կ'նեալ : Սակայն Գ.տ լիւլմասի սիրտը բար-
կաթեանք կ'բորբորի : և երբ բռնաւ որին մար-
դիկը կ'տեսնեն որ Թէլ իր հաղուտին տակ
ուրիշ նեա մը պահեր է , պատճառը կ'հար-
ցնեն . — Եթէ որչիս սպաննէի , կ'ըսէ Թէլ ,
այս նեար Ա՛սլէրի սիրտը պիտի մղէի : Ե.յս
յանդուզն պատասխանը լսելով՝ բռնաւ որը կը
հրամայէ որ Թէլը շղթայով կապեն և նաւակի
մը մէջ դնելով իր բերդը տանին : Ինքն ալ
կ'մանէ նաւակը , բայց յանկարծ լճակին մէջ
փոթորիկ մը կ'ելնէ այնքան սաստիկ որ նաւա-
վարները կ'շփոթին : Եւ որովհետեւ Թէլ քաջ
թիավար էր , Ա՛սլէրի հրամանաւ անոր շղթա-
ները կ'բակեն և կ'խնդրեն որ նաւակն այն վտան-
գէն ազատէ : Ե.յն ասեն Թէլ նաւակը կ'վարէ
այնպէս որ ժայտերու կ'մտակցընէ և իր զէնքն
տանջով՝ ժայրին վրայ կ'ցատկէ , ոտքովը նա-
ւակը կ'մղէ հեռուն և ինք աներկոյթ կ'լինի :
Յետոյ կարծելով թէ վրէժը ներելի է այս տե-
սակ բռնաւորներու դէմ , կ'վազէ լճին այն
կողմն ոսկից Ա՛սլէր պիտի անցնէր , և սրա-
ծայր նեաով անոր սիրտը կ'ծակէ կ'սպաննէ :

Թէեւ անանդու թիւնն այսպէս կ'արտաւէ Թէ-
լին արիական դործն , սակայն այս իրաւ է որ
Ա՛սլէրի մահուան վրայ բոլոր ժողովուրդը կ'ու-
րախանայ և դաւակիցներն յարմար ժամանակի
մը կ'սպասեն որպէս զի իրենց խորհուրդն ի
դործ դնեն : Ա.երջայլս ազատութեան նոր սու-
րէն հասաւ : Ե.յն օրն նենդու թեանք կամ բռնի

դաւակիյններն առսարխացի գործակալաց բերդերը կ'մանեն, կ'վճակեն, ամբողջները կ'փլին և առանց արիւն թափելու՝ իրենց անկախութիւնը ձեռք կ'նշեն:

Երբոր Ալպերդ կայսրն այս գոյժն իմացաւ, ապստամբները սրամեջու համար մեծ բանակով անոնց դէմ գնաց: Սակայն իր եղբորորդին, Յովնանը՝ Սուլէյմանը, որ իր հեան էր, և որու ժառանգական հողերն յանիրաւի գրաւեր էր, յանկարծ Ալպերդի վրայ կ'յարձակի և նիզակովք կ'սպաննէ զանի ըսելով. «Ընդունէ անիրաւութեանդ վարձքը»:»

Լուսինայի շէնքի Լ. — Երբոր Ալպերդ մեռաւ՝ կայսրընտիրներն Հապսպուրիի ցեղէն կայսր ընտրել շուգեյին, անոնց զօրութենէ վախնալով՝ և կայսերական դահլիճ նստեցուցին Լուսինայի կոնստանտինը: Այս իշխանն ալ՝ որ թէ և անշուք, քաջասիրտ էր ու արդարասէր, Հելվէտիոյ երեք նահանգներուն ազատութիւն տուաւ, և իր երկիրներն ընդարձակելու մտք՝ իր որդին Պոսեմիոյ թագաւորին ազնիւան հետ կարողեց: Յետոյ ուզեց Իտալիոյ վրայ տիրել քանի մը հազար զօրքով: Հապսու Հոով հասաւ և ինքզինքը թագաւոր օձել տալէն քիչ մ'ետք մեռաւ:

Լուսինայի շէնքի Լ. — Լուսինայի Պոսեմիոյ Պոսեմիոյ. — Հենրի Էի արչաւանքն իտալիա ցուց տուաւ որ կայսրներն անկարող են իրենց իշխանութեան սակն առնուլ այդ երկիրը, սակայն միւս կողմ Գերմանիոյ իշխանական ցեղերու մէջ կարեւորութիւն ստացաւ Լուսինայի շէնքի

ցեղն երբոր Յուզմանն Պոսեմից թագաւոր եղաւ, և Աւարից ցեղին ստիւր: Իբար՝ Պոսեմիան իր անկաշխութիւնը պահել կ'ուզէր և իր գրացի Հարսպարիկի ամն զօրաւոր իշխաններն կ'վախեար, որ շատ անգամ իրեն կ'ապառնային, Ասիկ զատ այս երկու ցեղերու միջհակառակութիւնը պիտի սասանանար քանի որ երկուքն ալ կայսերական զահն ելնելու կ'վախաբէին:

Պովիկրացի Լուի. — Հենրի Էի մահուանէ ետք՝ կայսրընտիրներն կայսր մ'ընտրելու համար գումարաւեցան, բայց չկրնալով համաձայնիլ, մէկ մասը Պովիկրացի Լուին ընտրեց կայսր, միւս մասը Աստրիկացի Ֆրեդերիկը: Այսպէս Գերմանիա նոյն միջոցին երկու կայսր ունեցաւ. ու հետևապէս քաղաքային պատերազմը ծագեցաւ: Հելվետացիք Պովիկրացի Լուին կողմը բռնեցին և այն ատեն Աւարիացի Լէոբուզ գութն միտքը գրաւ զանանք պատժել: Մեծ բանակ մը պատրաստեց, Շաիցի լեռները դիմեց և Մերկուրի կիճը հասաւ. ուր գաշնակից հելվէտիացի քաջասիրտ լեռնականները մեծ յաղթութիւն մը տարին, աւարիացի ասպետները կոտորեցին և Լէոբուզ գութը հազիւ ազատեցաւ խոյս տալով: Լուի կայսրն ստիպուեցաւ Հելվետացոց գաշնակցութեամբ հանդիսապէս ճանչել և այնուհետև այս գաշնակցութիւնը զօրացաւ և որիչ նահանգներ ալ, ինչպէս Լուզէրնա, Չիլբիխ, Պէրնա և այլն իրեն միացան:

Միւս կողմէ երկու կայսրներն իրենց կոխը շարունակելով՝ Ֆրեդերիկ յաղթուեցաւ և Պովիկրացի Լուին ձեռքը դերի ընկաւ: Սակայն վերջէն անոր հետ հաշտուելով իրեն զահա-

կից կարգեց : Քրեակ ըիկ քանի մը տարի ետք
մեռաւ :

Հասկ Սիւսին հետ կռիւ . — Այն ատեն Պա-
վիէրացի Ղուի բոլոր պետութեան ինքնիշխան
տէր մնաց , սակայն չկրցաւ հանդարտ կառավա-
րել , վասն զի Ավինյոն քաղաքը գանաւոր պա-
պեհն՝ որ Քրանապի իշխանութեան տակն էին ,
միշտ կայսեր դէմ թշնամարար կ'վարուէին և
կ'պահանջէին որ իրենց կամաց հնազանդի :
Ղուի այս կոխներէն սաղախացած հրաժարիչ
կ'ուզէր , երբոր Կերմանացիք կայսերական ա-
թուան պապական ազգեցու թե՛նէ ազատելու հա-
մար Քրանապի մէջ աւազածողով մը գու-
մարեցին և Նախիւան դռնէն հաստատեցին :
Այս գաշանց համեմատ՝ կայսրընտիր իշխանները
միայն կայսր ընտրելու իրաւունք պիտի ունե-
նային , առանց պապեհուն հաւանութիւնը խըն-
դրելու : Նայն աւազածողովին մէջ վճիռ արուե-
ցաւ որ կերմանական ազգն անկասկա և իր աշ-
խարհային իշխանութիւնն ամեն հոգեար իշխա-
նութե՛նէ վեր է :

Նախնական շրջան . — Այս վճիռն վրայ
պապը (Կլեմէս Զ) բարկացաւ և հրաման գրեց
Կերմանիոյ կայսրընտիր Եպիսկոպոսաց որ ու-
րիշ կայսր մ'ընտրեն : Ասանք ալ՝ Գոհեմիոյ
թագաւոր՝ Նախնական շրջանին ընտրեցին :
Այն ատեն Ղուի ազգի իր իրաւունքը գէնորով
պապականէլ , բայց յանկարծ մեռաւ : Ըարլ Գ
տեղարու անարժան կայսր մ'եղաւ : Կայսերա-

կան իրաւունքները շարժարարանեց, աճածալի զին-
ջումները բրաւ Պապին, և խոստացաւ նախորդ
կայսեր քոլոր սրտումները ջնջել, առանց պա-
պին հրամանին՝ Իտալիա սուր շիրտել և օր մը
միայն Հռոմ մնալ իր պսակադրութեան հա-
մար: Այս օրը Շարլ Աւենտաիկցաց քանի մը
քաղաքներ ծախեց, և Ամուրարայի փոխարքայ
կարգեց Ալֆոնզոյ իտալացին: Իբրև պարզ և խ-
տաւոր մը Հռոմ մտաւ, իր խոստման համե-
մատ օր մը միայն մնաց: Այսպէս Շարլ Իտա-
լիայէն կ'հրաժարէր և զայն Գերմանիայէն բո-
լորովին կ'զատէր:

Ռօնօնի հրձարութիւն. -- Շարլ Գ Գերմանիոյ
մէջ ալ կայսերական իշխանութիւնը նուաասա-
ցուց, անոր իրաւունքները զոհեց, մի շատ ա-
ւաստաւ իշխաններ կարգեց և ազնուականու-
թեան տիտղոսներ բաշխեց: Սակայն նշանաւոր
է Նուրմուդիէի աւագ աժողովին հրատարակած
Սահմանադրութիւնն՝ որ Ռօնօնի հրձարութիւնը
կոչուի, վասն զի սակիտ զմուտով կնքուած էր:
Այս Ռակեկնիք հրովարտակը կ'որոշէր կայսր
ընտրելու կերպը, կայսրընտիրներուն թիւը,
որ՝ առաջուան պէտ՝ եօթն հոգի էին, երեք ե-
կեղեցական և չորս աշխարհական, այսինչն
Գրեկի, Գոլմիոյ, Մայանի արքեպիսկոպոսաներն,
Հոննոսի կոնք, Ստասնիոյ Գոտտը, Պրանդուրիէ
սանճանապետ և Պոնտիոյ Բոգոտտը: Կայսեր լիա-
րութեան տեղը Գրանդֆուրդ պիտի լինէր իսկ
օժտման՝ Աքսլա-Շարլէլ քաղաքը:

Շարլ Գ քոլոր ճիղը թափեց սրայէս զին-իք

ցեղը զօրացրնէ, թէ և կայսրութեան շահերը պաշտպանելու անհոգ էր : Այսպէս իր ժամանակահան երկիրներն ընդարձակեց, Մորափան, Շլէզիան, Լուսացիան և Պրանսայութիւն անոնց միացրնելով : Երբոր մեռաւ իր ցեղն ամենէն զօրաւորն էր Գերմանիոյ մէջ :

Ա՛նչեւլաւ և Պալէրացի Ռոպերտ . — կայսր-
 ընտիրներն Շարլ Գի յաջորդ ընտրեցին իր
 որդին Ա՛նչեւլաւ, որ ասորչու գինեմոլ կայսր
 մ'եղաւ : Իր ժամանակն անիշխանութիւնն սե-
 լի ևս սաստկացաւ Գերմանիոյ մէջ : Սուսայիոյ
 ու Քրանքոնիոյ քաղաքացիներն ազնուականաց
 քանութեան դէմ ապստամբեցան, ինչպէս նաև
 Չախեբցիք, որ Ա՛նդուշ անտառին մէջ (Լու-
 շէրնայի մօտ) մեծ յաղթութիւն մը տարին
 Աստուրիոյ Լեոօլտ արշիպօսին դէմ : Ա՛րջապէս
 Անչեւլաւ իր գինեմոլութեամբ և անգթութեամբ
 Գերմանիոյ ժողովրդեան զայրոյթը
 գրգռեց և կայսրընտիրները դինք գահէն վար
 ձգելով Պալէրացի Ռոպերտը կայսր ընտրեցին :

Նորընտիր կայսրը՝ Ռոպերտ՝ Նաալիա գնաց
 որպէս զի Ախարնգեան ցեղին զօրութիւնը կա-
 տրէ : Բայց Կոբուշէ լճին մօտ յաղթուելով
 Գերմանիա դարձաւ : Իր մահուանէ ետք՝ Լուք-
 սեմպութի և Աստրիոյ ցեղերուն մէջ կռիւն
 սկսաւ և Գերմանիոյ մէջ սաստկալի անիշխանու-
 թիւն մը տիրեց :

Գերմանիոյ Ներքին Ա՛նչուլ . — Գերմանիոյ մէջ կայսր-
 ընտիրներն իրանուսթիւնը բարձրացնելու և արտա-

և այլ իշխաններ սկսեցին իրարու դէմ պատերազմել և անպատիտ մնալ: Նոյն միջոցին զօրաւոր ու փառասէր ազնուականներ մանր ու սկսեց յազալաց զբայ կ'յարմարէին և անանց մեծ զինաներ կ'հասցընէին: Այս յարմարութեան դէմ զնելու համար յազալներ իրարու հետ միացան և նիզակակցութիւններ կ'ազմեցին: Արդէն յիշեցինք Հրեշտի Նիշտիւսիւնն և Հանտիւսի Նիշտիւսիւնն (երես 133): Այսին նաև ուրիշներ, ինչպէս Սասանի Նիշտիւսիւնը, որ Հակնոսի հետ միասնաբար՝ Գերմանիոյ հարաւային ու կեդրոնական երկրներուն մէջ բաւական մեծ զօրութիւն ունէին և ազնուականաց աւագակութիւնները կ'զուգէին: Միև կողմէ ազնուականներն ալ միացան յազալներու դէմ զնելու և բազմութիւ գաղնակցութիւններ կ'ազմեցին (Սասանիոյ մէջ, Ս. Գերգիւսի Գաղնակցիւնը: Հակնոսի մեծ՝ Ատիւնի Գաղնակցիւնը և այլն): Այս ազնուականաց ընկերութիւններն ԺԳ զարուն յազալական մեծ կարեւորութիւն ստացան: Այս զարուս վերջերն այն նիզակակցութիւններն անզաղար կ'կրօնին ինչ իրարու դէմ և ինչ կայսերաց ու զօրաւոր իշխաններու դէմ որ իրենց անկախութեան կ'ապաւնային: Իբրև և որ երբեմն յազալացիք և իշխանները՝ հաշտուելով կ'միանային խաղաղութիւն հաստատելու համար, բայց այս խաղաղութիւնն երկար չէր տևեր:

ԳԼՈՒԽ Լ.

ԱՐԷՆՆԱԿՆԻ ԺՅՆ ԿԵՐՆՆԱԿՆԻ — ՊԵՆՆԻ ԻՆՆԱԿՆԻ:

(1876—1881)

ԱՐԷՆՆԱԿՆԻ ԺՅՆ. — Արդէն տեսանք որ Ալեմէս Ե պատր ցացեր Ավինյոն քաղաքը բնակեր էր (եր. 220): Եր յաջորդներն մինչև Գրէդը ԺԱ պատն Փրանսայի իշխանու թեան ներքև անկարդ ու շոպր կեանք մը վարեցին: Գրիգոր ԺԱ պատր Հոսմ գարձու, և ասոր մահուան վրայ՝ Հոսմայեցիք շուղեցին Փրանսայի պատր ընտրել, որպէս զի նորէն Ավինյոն չփոխադրել իր աթոսը: Աստի կարախնալաց ժողովն խաւացի պատր մ'ընտրելու ստիպուեցաւ, այս է Ուրբանոս Զ: Բայց Փրանսայի կարախնալներն այս ընտրութեան զէմ քողարեցին և տրիշ Փրանսայի պատր մ'ընտրեցին (Ալեմէս Ե): որ զնայ Ավինյոն բնակեցաւ: Այսպէս երկու պատր գանու ելով արեմտեան եկեղեց այն մէջ բաժանում մտաւ և այսպէս սկսաւ ԺՅՆ ԿԵՐՆՆԱԿՆԻ:

Եւ բայցայի գրեթէ բոլոր ժողովաբոյներն Հոսմի պատրերն ընդունեցան, մինչդեռ Ավինյոնի պատրերը միայն Փրանսայի ընդունելի էին: Այս հերձուածը ծանր հեռանալներ ունեցաւ: Ժողովաբոյները կ'ուսյժակէին երկու պատր տեսնելով, որ իբարու գէմ նղովք կ'կարգային և անկարդ կեանք մը կ'վարէին: Ամեն կողմէ գանու

դասները շատցան : Ոչ միայն պատական եկեղեցւոյ միութիւնը վտանդի մէջ էր, այլ և ամեն տեսակ անկարգութիւններ աւելցուցանեցին և մտլութիւններ կ'ախրէին կղերին մէջ : Ամեն մարդ կ'փափաքէր որ այս շարեաց դարման մը դանուի և եկեղեցին բարեկարգուի . բայց պատերն այս անկարգութիւններէն շահ ա՛նէին և չէին ուզեր ոչ հրաժարիլ և ոչ դարման մը փնտուել : Արեւմտեան միջոց մը կար միայն միութիւն և վերանորոգում հաստատելու : Այնպէս էր ժողով մը դումարել : Աւերջապէս կարախանները ժողով մը դումարեցին (Բիզույի մէջ) և երկու պատերն, աթուէն վար առնլով ուրիշ մ'ընարեցին : Բայց պաշտօնազուրկ պատերը շուղեցին հնազանդիլ և այնպէս երկու պատի տեղ երեք հաս եղան : Ժողովը շարիքը ջնջելու տեղ աւելցուց : Այս միջոցին էր որ Սիկիսմանս կայսերական դահն ելաւ :

Սիկիսմանս . — Այս իշխանն, որ Շարլ Գ կայսեր կրտսեր որդին էր՝ իր հօրմէն Պրանտպուրիք ժառանգեր էր : Յետոյ Հունգարիոյ թագաւորութիւնը ձեռք ձգեց սոյն երկրին իշխանութեան հետ կարգուելով : Երբոր Պափիէ բայի Ռոպէրդը մեռաւ՝ Սիկիսմանս կայսր ընտրուեցաւ : Աւերջին իր եղբայրը Անշեւալու ալ հրաժարելով՝ Պոհէմիան Սիկիսմանսի թաղուց : Այն ատեն այս կայսրն, որ միանգամայն Պոհէմիոյ և Հունգարիոյ թագաւոր աւ Պրանտպուրիկի կայսրընախ էր, Եւրոպայի ամենէ զօրաւոր իշխաններէն մին դարձաւ : Սիկիսմանս՝ Նորբնուէրիկի բերգահովիտը վարձատրելու համար :

Պրանապտրին անոր ծախեց, վասն զի կայսր
ընտրուելուն օգներ էր : Այս բերդակոմսը Հո-
նէնշտեբէնի Փրեպեբէն էր, որ Բրուսիոյ արդի
արքունի ցեղին նախահայրը կ' համարուի : Նոյն-
պէս Սաքսոնիան Միսնիոյ սահմանապետ՝ Փրե-
պեբէնի գործերուն տուաւ, որ Սաքսոնիոյ
Թագաւորական ցեղին նախահայրն եղաւ : Թե-
պէս Սիկիսմանա Լոքսեմպուրկի ցեղին ամե-
նէ հզօր ու գործունեայ կայսրն եղաւ, քայց
քաղաքային ու կրօնական կռիւներու պատճա-
ռաւ՝ չկրցաւ կայսերական իշխանութիւնը վերա-
կանդնել :

Ժ՛՛ն Հի՛՛ս. — Արդէն Արեւմտեան եկեղեցին
իր ներքին անկարգութեամբ և հերձուածով,
քայքայման վիճակի հասեր էր, երբոր Ժ՛՛ն
Հի՛՛ս՝ Բրակայի համալրարանին քարոզիչն՝ ա-
նոր ստեղծելի հարուած մը տուաւ : Այս Ժ՛՛ն
Հի՛՛ս զի զայնի մ' արդի էր, վասն զան հոգի
ու ընտիր տաղանդ ունէր, նոյնպէս անպիւտ
բարք ու վարք : Ժողովրդեան հետ սիրով կը
վարուէր, արքունիքը մեծ անուն ունէր և թա-
ղուհւոյն խոստովանահայրն ու նշանաւոր քա-
րոզիչ մ' էր : Ժ՛՛ն Հի՛՛ս՝ Ալթլէֆի շատ կար-
ծիքներն ընդունէր էր, և անոր պէս սկսաւ
կղերին մնլութիւնները նշտակել, եկեղեցւոյ
մէջ մտած զեղծմունքը ցոյց տալ, ներողու-
թիւն, պատկերասպաշտութիւն, խոստովանանք,
քուարան, Պապին գերազատութիւնը վար զար-
նել : Նա կ' պահանջէր որ հողորդութիւնն ըստ
երկու տեսակի լինի և հաւատոյ տրիչ հի-

մեռնք չէր ընդունէր այլ միայն Ս. Գիորջը : Այս
 դաղափարները քիչ քիչ տարածուեցան Պոհէ-
 միոյ ժողովրդեան մէջ և կղերին մեծ երկխոյզ
 պատճառեցին :

Նոյն միջոցին Պասզը (Յովհաննէս ԻԳ) Պո-
 հէմիոյ դէմ խաչակրութիւն մը հանեց : Ժան
 Հիւս և իր բարեկամը Հէրմէճա, որ աւելի
 յանդուգն ու կրահոտ էր, այդ խաչակրութեան
 դէմ ելան և Պասզին նզովքը բանի տեղ շղթին :
 Ժողովուրդն իրենց կողմն էր : Ժան Հիւսն Հռոմ
 կանչեցին որ ինքզինքն արդարացրնէ, բայց պա-
 տասխան անգամ չտուաւ և ժողովուրդը յոր-
 դորեց որ Ալբրէֆի գրուածները կարգայ : Բրա-
 կայի արքեպիսկոպոսն՝ որ արդէն հրատման տուեր
 էր այն գրուածներն այրելու, Ժան Հիւսը բա-
 նագրեց : Այս նշանաւոր վերամտորոգիչն իր բնիկ
 գիւղը գնաց և իր քարոզները շարունակեց՝ կղե-
 րին անկարգ ընթացքին և ապականութեան դէմ :

Անտաքանսի Ժողովը. — Այն ատեն Սիկիսմանա՝
 որ Պոհէմիան պիտի ժառանգէր, միտքը գրաւ
 այս կրօնական խռովութիւնները դադրեցրնել :
 Ուստի Անտաքանսի մէջ ժողով մը գումարեց ե-
 րեք կարևոր ինգիլիներ լուծելու համար, այս-
 ինքն արեւմտեան հերձուածը, Ժան Հիւսի հե-
 րեափիստութիւնը և եկեղեցւոյ վերամտորոգումը :
 Երեք պատերն ալ այս ժողովին հրաւիրուեցան,
 բայց միայն Յովհաննէս ԻԳ ներկայ գտնուեցաւ :
 Պասզն իրեն հետ մի շատ խաւացի եպիսկո-
 պոսներ բերեր էր ժողովին մէջ ուղածը յատաջ
 տանելու համար : Բայց ասանց ազդեցութիւնը

կոտրելու համար որոշուեցաւ քուէ տալ շէթէ մարգու դլուխ, այլ ազգովին (Ֆրանսացի, Գերմանացի, Անկլիացի, Իտալացի և Սպանիացի զատ զատ) : Յովհաննէս ԻՎ սրայր՝ որ նախ հրածարելու խօսք տուեր էր, խոստումը չկատարեց և փախաւ : Իսոյց շուտով զինք ձերբակալ բրին, և ժողովն յայանելով որ ինք պատկերէն վեր է, Յովհաննէսն ախտուէն վար առաւ՝ իբրև հերձուածող, հերետիկոս, շնացող, մարգասպան : Ասկէ զատ՝ ժողովը միւս երկու պատկերն ալ պաշտօնէ ձգեց :

Այսպէս հերձուածին վերջ տալէն ետև՝ ժողովն ուղեց հերետիկոսն ալ ջնջել : Աւստի Սիկիստինոս հրատարեց ժան Լիւսն որ ժողովին ներկայի և իրեն գէժ՝ եղած ամբաստանութեան պատասխանէ : Ասյսին անոր առաջովագիր մը շնորհեց, որով ժան Լիւս Աննատանսի ժողովին առջևն ելաւ արիարար : Բոլոր եպիսկոպոսներն սպառնալեօք պահանջեցին իրմէ որ ըսած ու դրած կարծիքներն յետս կոչէ : Ժան Լիւս յետս կոչում մը չուղեց ընել և յայանեց որ եթէ իր կարծիքն ու վարդապետութիւնն Ս. Գրոց միջոցաւ հերքեն այն ատեն կ'հնազանդի ժողովին վճռոյն : Այս գիտազրուիման վրայ՝ ժան Լիւս բանասրկուեցաւ, թէ և այնուակամներն ու Պոհեմիացի ժողովուրդն այս անիրաւութեան գէժ կ'բողոքէին : Ժողովն անոր գէժ ամբաստանութեան դիր մը պատրաստեց : Ժան Լիւս ուղեց ինքզինքն արգարացքնել, բայց թող շտուին : Ի վերջէ՝ ժողովը վճռեց որ ժան Լիւսն այրեն՝ իբրև հերետիկոս : Այսպէս կայսեր տուած ա-

պահապարկելու շարքեցին, վասն զի Հռոմի պահական աթոռը մեզք չէր համարեր հերետիկոսներու արտած խոստում մը գրծել :

Ժան Լիւս անվրդով լսեց ժողովին անօրէն վճիռը : Եր գլուխը թղթէ կտակ մը գրին բրգածն, որու վրայ ահա ելի սասանաներ նկարեր էին, այս արձանագրով. **Լէրէ-ուէր** : Լիւս ընդունեց այդ գտակն ըսելով. «Այս նախատական պակը խնդալին կ'ընդունիմ անոր սիրոյն համար որ փշեայ պակ մը կրեց : Երբոր զինք փայտակոյտը կ'աանէին այրելու՝ իր հանդարտութիւնը, քաղցրութիւնն ու հաստատամտութիւնը բոլոր հանդիսատեսներուն սիրաբը շարժեցին և զարմանք պատճառեցին : Նոյն իսկ փայտակոյտին վրայ աղօթեց իր թշնամեաց համար, և արդէն բոցերն իր մարմինը շրջապատեր էին՝ երբոր ինք շարունակ Փրկչին անունը կ'արտասանէր : Նոյնպէս այրեցին Ժան Լիւսի աշակերտ՝ Բրահայի Լերոնիմոսը :

Մննար եկեղեցւոյ մէջ բարեկարգութիւն մտայնելու խնդիրը : Ժողովին մէջ մի շատ եկեղեցականներ այս բանին գէմ էին, վասն զի կարծէին թէ միշտ վասնդատը է բարենորոգում մը, և արեւած անկարգութենէն շահունէին : Մանաւանդ Եսալայիք որ և է փոփոխութենէ կ'վախնային, աստի յորդորեցին ժողովին որ նոր պայ մ'ընարեն : Այս անգամ Եսալայի մ'ընարեցին (Մարտինոս Ե) որ երբ պապական գահն ելաւ ամեն վերանորոգութիւն մերժեց : Արաշեցին միայն որ հինգ տարին անգամ մը ժողովը գումարուի : Ենայ նոր պայը

փութաց Կոնստանտի ժողովքը շրուելու : Այսպէս վերջացաւ այս նշանաւոր ժողովն, որ երեք տարի շարունակ նիստ ըրաւ, թէև եկեղեցին բարեկարգելու համար ամենուն ունեցած յոյսերը պարագայ հանեց : Իրաւ է որ մեծ հերձուածը վերջացեր էր, բայց անոր տեղ կրօնական ստեղծելի պատերազմ ծագեցաւ որ գրեթէ տասն շորս տարի տևեց :

Հիւսիսեանց դարերազը. — Երբոր ՊոՏէմիոյ ժողովարդը ժան Հիւսի մահը լսեց՝ տաք ելաւ վրէժխնդրութեան սղաով : Արդէն Գերմանացիքը կ'առեին և կարծէին թէ ժան Հիւսի և Հերանիմոսի մահտան պատճառն Գերմանացոց ստեղծութիւնն էր : Մանաւանդ սաստիկ զայրացեր էին Կոնստանտի ժողովին դէմ՝ որ վճռեր էր բոլոր Հիւսեանքն հալածել ու այրել, և Սիկիսմոնտ կայսեր դէմ՝ որ Հիւսին առած ապահովացիրը գրծեր էր : Ուստի երբոր Աննչեսլաւ մեռաւ՝ ՊոՏէմիացիք շուղեցին իբրև կայսր ճանչել Սիկիսմոնտը : Այսպէս Հիւսեանց պատերազմին պատճառն ոչ միայն կրօնական այլ և քաղաքական էր, վասն զի կ'ուզէին թէ իրենց եկեղեցին Հռոմի լծէն ազատել և թէ երկիրն Գերմանիոյ իշխանութենէ :

Յիւսիսեանց Զիւտ. — Հիւսեանց պարագլուխն էր Յիւսիսեանց Զիւտ, որ հնարացեաւ ու մոլեւանոց զորապետ մ'էր : Այս ահաբիւս զորապետը միականի էր, և թէպէտ վերջէն միւս աչքն ալ կորոյս, սակայն դարձեալ իբ անզուսպ

զօրքերն կ'առաջնորդէր : Կարծէր թէ երկնքէն
 դրկուած հրեշտակ մ'էր պապական Քարելունք
 պատժելու : Իբրև միտթեան նշան սկիհճը կ'ըն-
 դունի : Իր զինուորներն կարօրէն կ'հնազանդին
 իր հրամանին և ամեն տեղ պապական վանք,
 եկեղեցի կ'աւերէին ու կ'քանդէին : Հիւսեանք՝
 Հին Աստիարանին մէջ գրուած օրինակին հե-
 տեւելով՝ կարծէին թէ իրենց թշնամիներն ան-
 ինայ Չարգելու պարաւար են, ինչպէս որ
 Հրէայք Մովսէսիցին ու Անադիկացիքը կուտ-
 րէր էին : Երբոր Բրակա քաղաքն առին՝ պա-
 լաւին պատահանէն վար նետեցին քաղաքա-
 պեան ու գատարները, որ՝ զինուորներուն նի-
 զակաց վրայ ընկնելով՝ Չարգսեցան : Հիւսեանք
 դաշտերը կ'աւերէին, քաղաքները կ'կողոպտէին,
 քահանաները կ'ջարդէին : Հիւսեանց թշնամի-
 ներն ալ մի և նոյն կատաղութեամբ կ'պատե-
 րազմէին : Գերմանիա շարունակ զօրք կ'հասցը-
 նէր Սիկիւմանտի, Պապը հերետիկոսաց զէմ
 նոր խաշակրութիւն մը կ'քարոզէր, բայց պա-
 րապ տեղը, վասն զի Հիւսեանք կրօնական խան-
 դով ու հայրենասիրական եռանդով վառուած՝
 միշտ իրենց թշնամեաց զէմ յաղթական կ'ել-
 նէին :

Սկիհնէմէ՛ք ու Թոփոշնէմէ՛ք . — Սակայն Հիւսեանց
 մէջ ալ երկպառակութիւն մտաւ . երկու գլխա-
 ւոր կուտակցութեան բաժնուեցան . Սկիհնէմէ՛ք ու
 Թոփոշնէմէ՛ք : Առաջիններն, որ ծան Հիւսի Ճշմա-
 րիտ հետեւողներն էին, կ'սնդէին որ սկիհճը
 հաստատուի, հաղորդութիւնն ըստ երկու տե-

ասկի լինի, Աւետարանն աղատօրէն քարոզուի, պատարացը սամկահան լեզուով կատարուի, կղերը քաղաքային դատարաններու մէջ դատուի և բնաւ կալուածք չունենայ: Թափօրեանք*, որ Ա. իջլէ ֆի աշակերտներն էին, աւելի ծանր պահանջմունք կ'ընէին. կ'մերժէին ճշմարիտ ներկայութեան վարդապետութիւնը, եկեղեցական տիրապետութիւնը, կրօնական հանգեմներու արարողութիւններ, վանական կեանք և այլն: Ասոնք՝ Չխաբայի կուսակիցներն էին: Ինչպէս կրօնական նոյնպէս քաղաքական խնդիրներու մէջ ալ այս երկու կուսակցութիւններն իրարմէ կ'որոշուէին: Սկիհեանք միապետական իշխանութիւնը կ'ազգէին պահել, մինչդեռ Թափօրեանք հասարակապետութեան կուսակից էին:

Չխաբայ իր ստիճաները զուպեց և ստիպեց որ իրեն հնազանդին: Այնքան զօրացաւ որ Սիկիսմանա յոյսը կարեց անոր յաղթելու և առաջարկեց որ զինք բոլոր իր զօրաց հրամանատար կարգէ: Բայց Չխաբայ յանկարծ ժամտախտէ մեռաւ, ապաղբելով որ իր կաշին հանեն ու թմբուկ շինեն, որպէս զի Գերմանացոյց զէմ միշտ յաղթական կանդնին:

* Այն լեռն որոս վրայ իրենց բանակը դրած էին և զոր Թափօր անուաներ էին:

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

Պ-ը՛ շ-ը՛ն — Սէ՛ր-ը՛ն :

(1431—1450)

Հիւսեանք հիւսեանք կ'ընդունանք . — Հիւսեանք մէջ մտած բաժանումը բառական չէր , Թափաբեանք ալ պառակտեցան և երկու մաս եղան : Մին Պր-ի-ք-ը պարապլուխ ընարեց , միւսը , այսինքն Որքեանք , որ կարծէին թէ Ջիւրայի անդը բանոզ զօրասեա մը չպիտի գանեն , ժողով մը կազմեցին որպէս զի հասարակաց շահաց վրայ հսկէ : Թէև այսպէս բաժնուած՝ Հիւսեանք միշտ կ'միանային երբօր պէտք լինէր թշնամուցի գէմ քալել : Աստի նորէն սկսան պայլին (Մարախնոս Կ) գրգմամբ զրկուած զօրաց գէմ կուռիլ և Պապիերա , Մորապիա արշաւել : Ամեն ինչ զիւր , քաղաք կ'աւերէին , կ'այրէին . Ասնասանսի մարախրոսներու վրէժն այսպէս ստեղծի կերպով կ'աւերէին , և պայտահան եկեղեցին այնքան հալածանաց փոխարէնը կ'ընդունէր :

Պ-ը՛ շ-ը՛ն . — Սիկիսմանա ու պայը անանելով որ անկարելի է Հիւսեանքը նուաճել գէնքով , մտածեցին զիջումներ ընել : Պայը խոստացեր էր հինգ տարին անգամ մը ժողով գումարել , սակայն իր խոստումը չէր ուզեր կա-

տարել : Աւերջապէս նոյն ժամանակի պատկին (Եւզինէոս Դ) դիմագրութեան շնայելով 1431ին՝ նոր ընդհանրական խորհի մը գումարուեցաւ Պալքաղքին մէջ՝ որպէս զի Պոհեմիացոց հետ բանակցի և զիջումներ ընելով զանոնք շահի : Պոհեմիացիք ալ պատերազմէ ձանձրացած՝ հաշտութեան միջոց մը կ'փնտռէին : Աստի երեք հարիւր պատգամաւոր զօրկեցին ժողովին, որոց մէջն էր Մեջ՝ Պրոն-Քոս, որպէս զի հաշտութեան սրայմաններուն վրայ բանակցին :

Սկիհեանց շորս առաջարկու թիւններն ընդունեցան, բայց Թափորեանք՝ այս գաշնագրութեան գէմ գէնք ստին : Այն ատեն կոխը նորէն սկսաւ . Թափորեանք և Որբեանք յաղթուեցան, սակայն իրենց աղանդը մնաց : Պոհեմիա պատական եկեղեցոյն միացաւ, և Սիկիսմանս գահն ելնելով Թափորեանց կրօնական ազատութիւն շնորհեց : Այնուհետև ասոնք թէև հալածանք կրեցին՝ բայց հանդարտ կեցան և Մի-թիւն եղբորն անուամբ նոր աւետարանական եկեղեցի մը հաստատեցին որ քրիստոնէութեան վրայ օգտակար ազդեցութիւն մ'ունեցաւ :

Աւեր-նոր-թո-թեանց փոք) . Նոր հեր)ոս-ո՞ . — Յետոյ Պալի ժողովն ուղեց եկեղեցին բարեկարգել : Հաստի աթոռին իշխանութիւնը սեղմեց և հաստիւնեղ և ուրիշ կրօնական իրաւունքներ ջնջեց : Եւզինէոս Ե պատր ժողովին այս հա-

* Պատկին կողմէ արուած պաշտաններու առաջին տարուան հասոյթը՝ որ իրեն կ'վճարուէր :

մարմակ ընթացքէն վախճանալով ուղեց զայն լուծել և որովհետև նոյն միջոցին Կ. Պօլսոյ Յովհաննէս Պալիւլի կայսրն առաջարկեր էր ժողով մը կազմել՝ յունական ու լատինական եկեղեցիները միացընելու մտօք, պապն այս առաջարկութիւնն առիթ բռնելով խնդրեց Իտալիա փոխադրել ժողովը, վասն զի կ'յուսար որ քիչ օտարական եկեղեցականներ պիտի գտնուին և իտալացի եպիսկոպոսներ ամեն բան իրենց ուղածին պէս պիտի կարգադրէին: Սակայն Պալի ժողովը պնդեց որ՝ պապէն առելի մեծ իշխանութիւն ունենալով չկրնար անոր խնդիրը կատարել: Այն ատեն պապը Գէրբարա քաղաքին մէջ նոր մը դումարեց, միւսն հերձուածող անուանեց և անոր որոշումներն անվտեր: Պալի ժողովն ալ Եւզինէոսը պաշտօնէն ձգեց և Սալուայի նախկին դուքս Անտոնիոս Ըն պապ ընտրեց Փէլիոս անուամբ:

Լողանի շուրջը. Հերձուածը կ'արդրէ. — Պալի ժողովին այս անօրէնութիւնն հաճելի չեղաւ ժողովրդոց, որ տաղտկացեր էին այս կրօնական ոլորմելի կախներէն: Արդէն այնքան դժուարութեամբ առաջին հերձուածը վերջ առեր էր և նոր մը տեսնելու կ'վախճային: Իբրև է որ բաւական ատեն երկու պապ ու երկու ընդհանրական ժողով ունեցաւ Արևմտեան եկեղեցին: Աերջապէս Պալի ժողովն մի քանի առելորդապաշտական արարողութիւններ² ընջեց և Լողան

²Յիմարներու և էլերու հանդէսը, ընթրիք և տօնաժամառ տաճարներու մէջ:

բաղաբը վնասող բուեցաւ : Հռոմի պապը նորին-
տիր պապին գրեց որ հրամարի : Այս ալ համա-
թիւն տաաւ պատուաւոր պայմաններով և ժո-
ղովք լուծեց :

Արժանիան վեճերս հերետիքս . — Իբրտի՛ Արևմտեան
եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար Պապի ժողովին
վճիռները մատովին սի քանի ազգեր ընդունեցան , բայց
պապերն հեռոջեան ուրիշ մասնաւոր պայմանադիրնե-
րով տրուած ազատութիւնները ընկեցին : Այնպէս կ'ե-
րեկեր որ կաթսիկ եկեղեցին ամեն տեղ խաղաղութիւն
գտեր էր , բայց իբար այդ խաղաղութիւնն առերկայթա-
կան էր : Արչափ որ պապութիւնը մեծ հերքուածը զազ-
րեցուցեր , զինու գորութեամբ հերետիկոսութիւնները
բարձեր , ամեն վերանորոգում մերտեր էր , և վերջա-
պէս ընդհանրական ըստած ժողովներն իր իշխանութեան
ներքե առեր էր , սակայն ժողովրդոց մտաց մէջ եղած
յեղափոխութիւնը չէր ընկած : Պապութիւնը կարծէր
թէ ամեն իշխանները ճշմեր , արիւնահեղ պատերազմ-
ներէ յաղթական ելեր էր , նոյնպէս այն աղետալի կոխ-
ներէն որ Անտիոքի լէն սկսելով՝ մինչև Աղանի ժո-
ղովք կ'հասնին . բայց այս յաղթութիւններն արդիւնա-
ւոր չէին և պապերը չէին կարող տեսնել որ իրենց
ստացած մեծ իշխանութիւնը վաղանցուկ էր . վասն զի
նոր գաղափարներ , ազատութեան սգին ժողովրդոց միտքը
կ'ընդդէմէին , այնպէս որ իրենց իրաւունքը մեռք նզու-
համար քիչ ասեանն զլուխ պիտի վերջընէին :

Ալլերդ Բ. Գրեթերիկ Գ. — Սիկիլիանոսի մա-
հաւամբ Լուսիսմպուրկի ցեղք վերջացաւ : Այս
կայսեր փեսան ու ժառանգը՝ Աւստրիոյ Ալլերդ
Բ Գերմանիոյ կայսր եղաւ և այնուհետև Հապս-
պուրկի ցեղին մէջ մշտապէս մնաց կայսերա-
կան իշխանութիւնը , Ալլերդ Բ , որ Պոհէմիոյ

և Հունգարիոյ թագերն ալ ժառանգեց, արիասիրտ էր ու արգարատէր, բայ շկրցաւ բոլորովին յաղթել իր թշնամեաց, մանաւանդ Թրքաց՝ որ արդէն Գերսանիոյ սահմաններն արշաւելով ահ ու սարսափ կ'ազդէին բոլոր Եւրոպիոյ : Ալպերդ Բ այս ահարկու թշնամեաց զէմ պատերազմելու ատեն մեռաւ :

Այն ատեն վերստին սկսան ներքին խռովութիւն ու պատակառում : Ալպերդ Բի վերջամին՝² որդին Ալաուէլու Պոհէմիոյ ու Մաճառստանի թագաւոր եղաւ, մինչդեռ՝ իր ազգականը Ֆրէդերիկ Գ կայսերական գահն ելաւ : Իր իշխանութիւնը կէս դարէն աւելի տակեց : Թէև քարեսիրտ այլ տկար ու անհոգ էր Ֆրէտէրիկ՝ որ միայն Աւստրիոյ տունը մեծցընելու ջանաց՝ Գերմանիոյ շահերը պաշտպանելու անփոյթ մնալով : Այս կայսրն Աւստրիան որչիքսուրիւն ըրաւ (1453) և ուզեց Պոհէմիան ու Մաճառստանն իր երկիրներուն կցել : Ասոր վրայ ներքին կոխներ ծագեցան :

Մաճառստան ու Պոհէմիա գլխն դարաւ. — Մաճառստանի այլ և այլ թագաւորներն Սիլվէսթրոյ, Պոհէմիոյ, Ալաուէլոյ Մալաուէլոյ իշխաններուն (Վոլֆուայ) վրայ կ'ափրէին ատեն մը : Բայց այս երկիրները Թրքաց ձեռքն անցան : Պոհէմիոյ թագաւորները Սիլվէրտն (Շէկգրա) ու Մալաուէլուն ունեին : Այս երկու թագաւորութիւններն՝ միջին դարու մէջ՝ իրարմ որոշ էին : Ալպերդ Բ և Ալաուիւլու կայսերաց որով քիչ մ'ատեն Աւստրիոյ տան միացան . բայց երբ Ալաուիւլու մեռաւ, նորէն զատուեցան և յատուկ ազգային իշխաններ ունե-

² Հորը մահուանէ ետք նմաժ :

ցան, Երեւելի Յովհաննէս Յունիարի որդին՝ Մ-ի-
 Բ-ը-լ-է-ն՝ Մաճառատանի թաղաւոր կարգեցաւ, իսկ Պ-
 Դ-ի-ը-ր՝ Պոճեմբոյ:

Մ-ի-ն-Բ-ը-լ-է-ն և Պ-Դ-ի-ը-ր . — Այս երկու
 իշխաններն իրարու միացան որպէս զի իրենց
 թշնամեաց դէմ պնեն, այսինքն Թ-ը-բ-աց ու Աւս-
 արիոյ տան: Ֆրեւեւերիկ Գ Լուսնդարիան ու Պո-
 Տէմբան կ'պահանջէր: Քորվէն անոր դէմ ե-
 լաւ և զանի Ա ինննայէն վնասեց: Արգէն Թ-ը-բ-աց
 ալ յաղթեւ էր մի քանի պատերազմներու մէջ:
 Բայց սրայք յորդորեց զինք որ իր աներին՝ Պո-
 տերբացի դէմ խաչակրու թիւն մը հանէ, վասն
 զի այս իշխանն Հիսեանքը կ'պաշտպանէր: Պո-
 տերբաց յաղթուեցաւ և քիչ մ'ետք մեռաւ:
 Այս ատեն՝ Պոճեմբացիք՝ Ղեհաստանի թաղա-
 ւոր՝ Ալաախլաւ ին տուին թաղը:

Լուսնդարի Բ-ը-լ-է-նը . — Մաթիաս Քորվէ-
 նի իշխանութեան ժամանակը Լուսնդարիա մեծ
 փառաց ու զօրութեան հասաւ: Այս իշխանն
 անուանի էր իրրե քաջ զօրավար և իմաստուն
 կառավարող, այնպէս որ ին կէս բարբարոս ժո-
 դովուրդը կրթելու ձեռնարկեց, վաճառակա-
 նութիւնն յառաջ տարաւ, ինչպէս նաև ար-
 բուեսաներն ու գրականութիւնը:

Մաթիաս Քորվէն անզաւակ մեռաւ, ուստի
 Աւարիոյ արշիկ քսութիւնն Ֆրեւեւերիկ Գ-ի ան-
 ցաւ: Բայց Լուսնդարացիք Պոճեմբոյ թաղաւո-
 րը, Ալաախլաւը թաղաւոր ընտրեցին: Այս-
 պէս Պոճեմբա և Լուսնդարիա նորէն միացան
 ժեզարուն վերջերք: Երբոր քիչ ատենէն

լիանոս երկու քաղաքական նպատակ ունէր : կ'ուզէր Պարսկոյնի ժառանգութիւնը պաշտպանել Պրանսայի դէմ և Գերմանիոյ ազդեցութիւնն Իտալիոյ մէջ վերահաստատել : Աստի իր բոլոր զինուորական ու քաղաքական ոյժը դորձածեց այս վախճանին համար , ինչպէս որ սլիտի անուննէք (չոր պատմութեան մէջ) Իտալիոյ դէմ մղած պատերազմաց ատեն : Բայց Մաքսիմիլիանոս չյաջողեցաւ , վասն զի ամեն բան մէկէն ընել կ'ուզէր և հետևապէս Գերմանիա իր նուաստ վիճակին մէջ մնաց :

Իբ ներքին +ազատկանութիւնը . — Որովհետև Գերմանիոյ մէջ անիշխանութիւն կ'տիրէր , Մաքսիմիլիանոս ուզեց անոր վերջ տալ : Ինչպէս Պրանսայի մէջ ինքն ալ մնայուն հետևակ զօրք կազմեց (Լանգլէ , հայրենապահ զօրք) նոյնպէս հեծելազօրք : Այս բանակը կարող եղաւ Հելվէտիացոց դէմ զնել : Բայց Մաքսիմիլիանոսի մեծ դործն եղաւ Որմսի մէջ գումարած աւազածողովն՝ որ էշտտե իազալութիւն գաշինքը հաստատուեցաւ : Այս գաշինքով Գերմանիոյ իշխաններն իրաւունք չունէին իրարու դէմ պատերազմ բանալ , և ո՛վ որ հակառակ վարուէր , սուղանք պիտի վճարէր և պաշտօնէն խլուէր :

Այդպէս ինչպէս նախ ինչպէս . — Մշտտաւ հասարակայնի խաղաղութիւնն անվրդով պահելու համար՝ վերազդի ատեն մը կազմուեցաւ , Այդպէս ինչպէս անուամբ , Ասոր անգամները կայսրը կ'ընտրէր , ընտրելեաց ցուցակի մը մէջէն , զոր գաշնակից իշխանները կը

ներկայացընէին: Այս ասեանն իրաւունք ունէր դատել
ու դատապարտել այն իշխանն որ օրինաց հակառակ կը
վարուէր: Իր նիստը Սէնթի և վերջէն Վեշլուցի մէջ կ'ը-
նէր:

Կայսերական ասեանին վնիսները գիւրաւ գործադրե-
լու համար ՚) երեսներս ասո շրջանի բաժնեցին. այս է,
Վեշլն Ստուսիւ, Ստրիւ Ստուսիւ, Վեշլն Հոտնու,
Ստուսիւ Հոտնու, Պոսիւցն, Վեշլուցն, Քրուստիւ,
Ստուսիւ, Պալլեր, Աստրիւ: (Այս բաժանման մէջ
Պոսիւսիւն չկար): Ամն մէկ շրջան իր ժողովն, իր նա-
խագահ իշխանն ունէր, նշնակն գործադրեց ը'օրու պաշ-
տանը պիտի լինէր ժողովին և կայսերական ասեանին վնիս-
ները գործադրել:

Այս կազմակերպութեամբ կայսեր իշխանութիւնը կը
սկիւրանար, վասն զի իր դատաւարական, գործադիր և
զինուորական իրաւունքը կայսերական ասեանին, անգա-
կան ժողովներուն և շրջաններու նախագահներուն կ'անց-
նէր: Այսպէս կայսրն իր անուանական պաշտանն ալ կը-
րուսեւրու վրայ էր, և բոլ վարձ վարձեց իր իրաւունքը
ձեռք ձգել կայսերական ասեանին գեմ' աշտանի իւր-
հաւորը կազմելով: Այս իւրհաւորը կայսրն կախունն ա-
նէր, աւարիական դատաներու մէջ ընդհանուր դատերը
պիտի վնուէր, բայց շատ շանցու իր իրաւաստի իւնը բա-
ւոր կայսրութեան մէջ ստրանեց: Ասոր վրայ սակոյ
կախներ ծագեցան կայսերական ասեանին և աշխուսի խոր-
հըրդին մէջ, որ պէրար կ'ամբաստանէին որպէս թէ իւ-
րաւանշիւրն իր պաշտանին սահմանէն դուրս կ'ենէր:

Այսպէս Սրմի սահմանադրութիւնն կայսրութեան
մէջ սխալութիւն շահաստեց, մանաւանդ արդէն իշխաննե-
րուն ու կայսերաց մէջ տիրան հակառակութիւնը սասա-
կացուց: Սակայն օրշափ որ այս սահմանադրութիւնն իր
նպատակին շահաստ գեթ պետութեան մէջ թիւ մը կարգ
պահելու օգնեց:

ԳԼՈՒԽ ԼԲ.

Իտալիոյ հասարակարարութիւնը — Նոբելիի և Սէկէլիոյ
 թիւորութիւնը :

(1378—1494)

Կուէլէֆեան և Կիպելլեանը . — Արդէն տեսանք
 թէ Իտալիա ինչ վիճակի մէջ ընկեր էր պա-
 պական ու կայսերական աթոռներու մէջ ծա-
 դած կոխներէն (երես 144) : Կուէլֆեան ու
 Կիպելլեան կուսակցութիւնները գեռ մնացեր
 էին, բայց օրէ օր իրենց հին ազգեցութիւնը
 կորուսեր էին : Միայն ազնուականաց անձնական
 փառասիրութիւնն ու քաղաքներու մէջ տիրած
 հակառակութիւնը գրգռելու կ'ժառայէին : Ա-
 մեն անգամ որ կայսրն արշաւանք մ'ընելու ել-
 նէր, Կիպելլեանք յոյս ու ոգի կ'առնէին՝ իսկ
 Կուէլֆեանք կ'զարհուրէին : Բայց այս երկու
 կուսակցութեանց յոյսն ու երկիւղք փարատե-
 ցան երբոր Հասպագուրկի Ռօտտլֆի յաջորդաց
 անքաղաքադէտ ու բռնական ընթացքն երեան
 ելաւ : Վասն զի այս կայսրներն երբեմն Իտա-
 լիա մտնելով ցոյց տաին Իտալացոց որ ապի-
 կար ու ընչաւէր մարդիկ են և անոնց ատելու-
 թիւնը գրգռելչին գերմանական անուան գէմ :

Կառաւարութեան զանազան յետք . — Իտալիոյ
 մէջ հետզհետէ հանրապարական ոգին կ'մարէր :

Հաս քաղաքներ ներքին կռիւներէ և ազնուա-
կանաց բռնութենէ տաղտկանալով աւելի լա-
կ' համարէին իշխանի մը ներքեւ անգորբութեամբ
ապրիլ քան թէ քաղմածիւ բռնապետներու
տակ : ԺԴ դարուն Իտալիոյ մէջ այլ և այլ
կառավարութիւններ կային : Հարստային կողմի
բնակիչներն , ինչպէս Նափոլիի և Սիկիլիոյ մէջ ,
նոյնպէս հիւսիսային կողմը՝ Բօի դաշտին մէջ
(Սափուայի կոմսութեան , Մանֆիէրայի մարքի-
զութեան , Միլանի , Վիկէնսայի , Բատուայի ,
Ֆէրրարայի մէջ) աւելի միապետութեան կու-
սակից էին : Իսկ Թոսկանայի մէջ (Ֆիորենչա ,
Բիզա , Սիլեննա և այլն) հասարակապետութիւն
կ' տիրէր : Նոյնպէս Վենետիկ հանրապետական
էր , բայց հանրապետական տարրեր կառավա-
րութիւն մ'ունէր : Վերջապէս պապական վի-
ճակներու մէջ այս երկու գրութիւններն ալ
կային :

Վարչան բռնաբեր . — Իտալիոյ մէջ հարստութիւնը
շատնալով՝ բնակչաց հին բարքն ալ փոխուեցաւ : Նախ-
կին զինուորական արիութիւնը չկար : Երբեմն Իտալա-
ցիք՝ անկախութեան ոգւով վառուած՝ զենք կ'առնէին և
Շիկամարուս Գրետտիի կայսեր զեմ՝ զիւցազնաբար կը
կռուէին , մինչդեռ ԺԵ դարու Իտալացիք վարձկան զի-
նուորներ կ'ընէին իրենց թշնամւոյն զեմ պատերազմե-
լու համար : Ի հարկէ այս զօրքը՝ որ ստակի համար կը
պատերազմէր՝ ուր որ աւելի շահ գտնէր այն կողմը կ'անց-
նէր : Այս զօրքը ֆոլ զօր-հոսմէ և իրենց պարագլուխ-
ները կոնդոտիերի (condottieri) կ'կոչուէին : Այս վարձ-
կան խումբերը շատ մեծ շարիք հասուցին Իտալիոյ , և
միայն կողպուտով կ'ապրէին : Սակայն ասոնք պատերազմի
կերպը փոխեցին : Որովհետև ոչ սննդան արիւն թափե-

լով որչափ ազգանոցիսու թեամբ թշնամւոյն յաղթել էր Կուղէին, ուստի պատերազմն արուեստ մը դարձաւ :

Միլան . Ախտնդէմնէ + և Սֆորցաները . — ԺԳ-
 դարուն վերջերք՝ Միլանի վրայ Ախսրանդեան
 գերդաստանը տիրեր էր, որ Ախպէլեան էր :
 Սահայն առաջներն այս քաղաքը Աուէլֆեան
 կուսակցութեան կեզրոն լինելով իր քաղաքա-
 կանութիւնը փոխեր և Ախպէլեան դարձեր էր,
 այս պատճառաւ որ Իտալիոյ անկախութեան
 դէմ գերմանական կայսերաց կողմէ վտանգ չկար,
 այլ Նափոլիի թագաւորներուն կողմէ, որ Ան-
 ժուի գերդաստանէն էին և շերմ Աուէլֆեանք :
 Ախսրանդեանք հնարադէտ էին և ոչ միայն Նա-
 փոլիի արքունեաց փառասիրութեան գէմ դրին
 այլ և իրենց իշխանութիւնը տարածեցին : Ի-
 րենց մէջ ամենէ երևելի եզաւ Յովնանէ-
 Աւ-
 լոցոյ, որ Աննչեսլաւ կայսրէն գոնէ տիրողսը
 զնեց և Քրանսայի թագաւորական գերդաստա-
 նին հետ խնամութիւն հաստատեց : Իր Աւլան-
 դէն գուտարը Օրլէանէ Լուիին հետ, այս է
 Շարլ Զի եզրօք հետ կարգեց : Այս ամուս-
 նութեան պատճառաւ վերջէն Լուի ԺԲ և Քրան-
 սուա Առգեցին Միլանի վրայ տիրել : Յով-
 հաննէս Աուէլացցոյի որդին՝ Փիլիպպոս-Մարիամ
 իր զօրաց մէջ բազմաթիւ կոթորակներէն անէր,
 որոց մէջ նշանաւոր էր Քրանսուս Սֆորցոս, ո-
 րու իր գուտարը կնութեան տուաւ : Երբօք Փի-
 լիպպոս-Մարիամ մեռաւ իր փեսան յաջոր-
 դեց անոր : Միլանցիք իրենց ազատութիւնը ձեռք
 ձգելու ելան, բայց Սֆորցոս զանանք զսպեց
 այնպէս որ իրեն հնազանդեցան : Իր որդին՝

Կալե-պոլո-Մարի-ն իրեն յաջորդեց, և որովհետև իր անդամ թեանց պատճառաւ ազնուականները բարկացեր էին՝ զինք սպաննեցին :

Ծովայն իշխան-Թիւն, Բիշ և Ճէն-Վա. — Միջին դարու մէջ Ղենեակի, Ճէնովա և Բիշոյ՝ Կապիոյ երեք մեծ ծովեզրեայ քաղաքներն էին : Ճէնովա և Բիշա իրարու գէմ սաստիկ հակառակութիւն ունէին. առաջինը Կառլ-Ֆեանց կազմէ էր, երկրորդը՝ Ախպէրեանց : Երկուքն ալ Սարակիստանաց գէմ պատերազմելով Քորսիկայի և Սարակիսիոյ տիրեր էին : Երրորդ Ասենշոյոֆեանց ոյժը կտարեցաւ՝ Բիշացիք որ՝ անոնց կազմէ էին, շատ ընկան և Ճէնովացիք անոնց յաղթելով՝ Բիշա քաղաքն առին և անոր զօրութիւնը բոլորովին կործանեցին : Այն ատեն Ճէնովա Միջերկրական ծովուն վրայ իշխեց :

Ճէնովայն և Ղենեակի հակառակ-Թիւնը. — Ղենեակի ծովային զօրութիւնն բարբարոսաց ժամանակէն սկսեր էր մեծնալ : Ազրիական ծովուն տիրեր, Կառմատիան գրաւեր էր, և իր գահերէցը Կառմատիոյ դուռն կ'ըսուէր : Այս երկու հասարակապետութիւններն իրարու գէմ երկար ատեն կռուեցան : Իրենց վրձառականութիւնն Արեւելքի մէջ կ'տարածուէր : Սե ծովու և Կ. Պոլսոյ առաւտուրը նոյնպէս և Բերսա արտարձանն Ճէնովացոց ձեռքն էր, իսկ Ղենեակիցիք Փոքր Ասիոյ ծովեզրքն, Սիրիան ու Ազիպոսը գրաւեր էին :

ԺՄ դարուն վերջերն այս երկու ծովային իշխանութեանց մէջ կռիւն աւելի կատարութեամբ սկսաւ : Այս կռուոյն մէջ քիչ մնաց Աւենտիկ պիսի կործանէր : Նաւատորմողք յաղթուեր էր : և Ճենովացիք Ազրիական ծովուն տիրանալէն ետև՝ Աւենտիկ քաղաքը պաշարեցին և սովի բռնեցին : Աւենտիկցի Բէդալէ ծովակալն յաջողեցաւ Ճենովացոց նաւատորմողք պաշարել, այնպէս որ պաշարողներն պաշարուեցան : Այն ատեն Ճենովացոց մէջ սով ընկնելով ստիպուեցան անձնատուր լինիլ : Այն օրէն 'ի վեր՝ Ճենովայի հասարակապետութիւնն իր զօրութիւնը կորոյս : Ներքին խռովութիւններն ալ բոլորովին Ճենովան տկարացուցին այնպէս որ երբեմն Փրանսայի իշխանութեան ներքև մտաւ : երբեմն Միլանի : Բայց վերջէն Փրանսուա Սֆորչա բոլորովին իր գաւթութեան ներքև առաւ Ճենովան :

Այսպէս Աւենտիկ՝ որ երբեմն ձկնորսներու արտարձան մ'էր, Ճահիճնէրու մէջ, առանց հօլի, ջրի, փայտի, Ազրիական ծովուն կ'տիրանայ : Գալմատիան, Ա. Պօլսոյ մէկ մասը, Մորա, Արպրաս, Արետէ կ'առնէ, իր իշխանութիւնը մինչև Ալեքսանդրիա կ'տարածէ, և իր հազարաւոր նաւերն ամեն ծովերը կ'նաւարկեն և մինչև Տրապիզոն, Լիզպոնա ու Լոնսոն կ'երթան առուտուրի համար : Աւենտիկ դոհ չէր որ ծովերու վրայ կ'տիրէր և նաւային այսպիսի մեծ զօրութիւն ունէր, միւս իտալական քաղաքներու օրինակին հետեւելով կ'փափարէր ցամաքային տէրութիւն մ'ալ դառնալ : Աւստի

Վերին - Խաւրիոյ շատ քաղաքներու տիրեց, որով քիչ քիչ իր երկիրներն ընդարձակեց և Վելեպիլիան նահանգը կազմեց: Ասկայն այս զօրութիւնն երկար շտեմեց, վասն զի մէկ կողմէ Թուրքերը Եւրոպայի մէջ կ'յառաջանային, միւս կողմէ նոր ժողովուրդներ իրենց ծովային զօրութիւնը կ'աւելցընէին և Վենետիկի վաճառակաւորութեան մեծ ֆլուս մը պիտի հասցընէին:

Վելեպիլիան - Վելեպիլիան. — Ի սկզբան Վենետիկ ժողովրդային կառավարութիւն մ'ունեցեր էր, որու զլիաւորն էր գահերեց մը (doge): Եւ որպէս զի գահերեցը շկարենաց իր իշխանութիւնն ընդարձակել՝ Գելեպիլիան ստիճան անուամբ ժողով մը կազմեցին ժողովրդեան ընտրութեամբը: Ասկայն Եւրոպայը քիչ քիչ կառավարութիւնը մեռք ձգեց և ազնուականաց գաս մը կազմեց, որու անդամները միայն զրեային սրբոց յորդի ատենակալ լինել, և որոց անուններն Ուլիստիան անուն զբքին մէջ արձանագրուեցան (1087): Ժողովուրդը մի քանի անգամ գաւազրեցին աշուտեհան գասուն զեմ որպէս զի իրենց ընտրութեան իբրուանքը պաշտպանեն. բայց այս ապստամբական շարժումներն արգիւնք մը չունեցան, քնչպէս որ Մարիո Գալիերո գահերեցը ժողովրդեան իբրուանքը պաշտպանելուն ստաննուեցաւ (1355): Գերագոյն ատենին անդամներն սկսան աւելնալ այնպէս որ իրեն անկարելի եղաւ սեռութեան գործերը անօրինել: Ուստի Վենետիկի ազնուականներն նշանաւոր Տանդոյ ստիճանը կարգեցին, որ սեռութեան ամենէ ծածուկ գործերը կարգադրելու պաշտօնն ունէր: Վերջապէս այս բանակալութիւնն աւելի ևս զօրացընելու համար՝ Տանդոյ ատենան իր մէջ ուրիշ Իւրիստի մը հաստատեց, երբեք Պիտիան սեռութեան իրաւունքը բազկացած: Այս իտրահրոյն պաշտօնն էր մասնութեան յանցանքները գատել, գաղանի յայտարարութիւններ ընդունել, իր քա-

դարական թշնամիները ուղաննել տալ, և այս ամեն գործերն ծածուկ ու մութին կ'կատարուէր, այնպէս որ ամեն մարդիկ ահ ու սարսափի մէջ էին:

Ֆիօրէնցա . — Միջին-Իտալիոյ մէջ՝ Ճ.Պ. դարուն Ֆիօրէնցայի հասարակապետութիւնն սկսաւ զօրանալ և Գոսքանայի զօրանքը քաղաքներու շարքի մեծցաւ: Ֆիօրէնցա Առէլֆեանց կուսակցութեան կողմն էր, իր ստիսը՝ Բիզա՝ Աիպէլեան էր: Երբոր Աիպէլեանց ազդեցութիւնն ընկաւ՝ Ֆիօրէնցա՝ Միլանի և Աննեակի պէս իր սահմաններն ընդարձակեց և ժամանակին բոլոր կախներուն մասնակից լինելով՝ Գոսքանայի մի քանի քաղաքներու տիրեց, և ՚ի մասնաւորի Բիզայի: Իրաւ է որ հանրապետական ոգին աւելի երկար տևեց Գոսքանայի մէջ քան թէ ուրիշ տեղեր, և Ֆիօրէնցայի ու մօտակայ քաղաքներու մէջ ծագած պայքարը Ճ.Չ. դարուն միայն վերջացաւ:»

Ֆիօրէնցայի Կոստանտին . — Առէլֆեանց ու Աիպէլեանց կախներուն ժամանակ՝ ազնուականները կ'կատարէին ժողովուրդը. բայց երբոր Աիպէլեանք տկարացան՝ Ֆիօրէնցայի բնակիչներն իրենց ճարտարութեամբ և վաճառականութեամբ հարստացան, իշխանութիւնն իրենց ներքն անցաւ ու հանրապետութիւն հաստատեցին: Այնքան սաստիկ էր ամեջութիւնն ազնուականաց գեմ, որ քաղաքական պաշտան մը չէին յանձներ անանց մինչև որ իրենց ազնուապետական տիտղոսը շիտաղաւին: Ֆիօրէնցայի քաղաքացիներն այլ և այլ համաքեարներու բաժնուած էր, իրենց արուեստին կարևորութեան համեմատ, այնպէս որ բարձր արուեստանորաց համաքեարները կային, որ դաստանրներէ, սեղանաւորներէ,

քովի չկենտրէ և այլն կ'ըսող կանայքն և փոքր արուեստաւորաց համբերներն՝ որ ներհարարներէ, զգէշներէ, զարբիներէ կ'ըսող կանայքն: Իւրաքանչիւր համբեր իր սուղասորն ունէր, նոյնպէս Գրիգորի Իրահայրէն ու Գրիգորի: որ հասարակապետութեան գորշակը կ'կրէր: Ըստ անգամ կռիւներ կ'ընողէին մեծ ու փոքր համբերներու: այսինքն հարուստ վաճառականներու ու ստորին գործարարներու դասին մէջ: Աստիճաններուն զլուին էր Ալլապիտան, իսկ միւսներուն աստիճաններն էին Մեթիլիտան որ՝ ժողովրդեան ոգնութեամբ՝ միշտ յայտնական կ'եղնէին: Սակայն վերջերք՝ ժողովուրդն սոք ելնելով պահանջեց որ քաղաքական գործերու մասնակից լինի: բայց չյաջողեցաւ:

Մեթիլիտան: — Այս Մեթիլիտան ընտանիքն՝ իրենց հարուստութեամբ ու աստուածունութեամբ մեծ ազդեցութիւն ստացան Գիօրէնցայի մէջ: Իրաւ է որ Ալլապիտանք անոնց զօրութենէ վախնալով՝ յաջողեցան Մեթիլիտանց Ասման, հայրենասէր, տաղանդաւոր և լուսամաս մարդն, արտորել տալ, որ արուեստից և գրականութեան պաշտպան էր: բայց տարիէ մ'ետք նորէն կանչուելով՝ Ասմա կառավարութեան զլուին անցաւ: Ասմա Հայրենեաց հայր կոչուեցաւ: վասն զի վաճառականութիւնն ու ճարտարութիւնը քաջալերեց և արուեստներն ու գիտութիւնները ծաղկեցոյց: Միլիտաներ ծախք բրաւ որպէս զի պալատներ ու հասարակաց շէնքեր շինէ, մինչդեռ ինք խիստ պարզ կեանք մը կ'անցընէր: Իր որդին Պեդրոս, ապա իր թոռները՝ Յուլիանոս և Ասրէնգիոս՝ իր հարուստութիւնն ու իշխանութիւնը ժառանգեցին: Սակայն ասիականները կ'նախանձէին Մեթիլիտանց վրայ, ուստի զանոնք

տապալելու համար դատադրեցին : Դատակիցներն որոշեցին էին Յուլիանոսն ու Լաւրենտիոսը մայր եկեղեցւոյ մէջ սպաննել : Պատն ու Նաոիոլիի թագաւորը մատուներն այս դատադրութեան մէջ : Իրօք Յուլիանոս եկեղեցւոյ մէջ սպաննուեցաւ , բայց Լաւրենտիոս փախաւ և իր եղբորը վրէժը լուծեց : Ժողովուրդն՝ որ Մէտիշեանքը կ'սիրէր՝ մարդասպանները ջարդեց : Արքեպիսկոպոս մ'որ դատակիցներուն մէջն էր՝ կախուեցաւ : Պապը բարկանալով քաղաքը նզովեց , բայց անօգուտ տեղը :

Այնուհետև Լաւրենտիոս հասարակապետութեան գլուխն անցաւ և Ֆիօրէնցան կառավարեց : Իր հատուն օրինակին հետեւեցաւ : Իր պալատը հաւաքեց արուեստագէտներ և գիտուններ և հասարակ տխրոսին արժանացաւ : Ֆիօրէնցա գիտութեանց և արուեստից կեդրոնն եղաւ այս իշխանին օրովն , ինչպէս որ Աթենք եղեր էր Պերիկլէսի ժամանակը : Լաւրենտիոսի յաջորդներն իրենց իշխանութիւնն այնքան զօրացուցին և Եւրոպայի մէջ այնքան հռչակ աւին որ Ֆրանսայի երկու թագաւորներ (Էնրի Բ և Էնրի Գ) Մէտիշեանց ընտանիքին հետ ինամութիւն ըրին :

Էրենիմոս Սուլանուլ . — Թէև Ֆիօրէնցա այսչափ կ'փայլէր , ժողովրդեան բարքն ապակահած էր և հասարակապետութիւնն օրէ օր կը տկարանար : Ահա այն տանն տամբնիկեան կրօնաւոր մը՝ Էրենիմոս Սուլանուլ անուն՝ սկսաւ քարոզել և ժողովուրդը պարզութեան ու ազա-

տութեան յորդորել : Ինք կարծէր թէ վերաստ պաշտօն ունի հայրենիքը վերաշինելու , և կը պահանջէր որ ամեն հեշտութիւնները ջնջուին և եկեղեցին վերանորոգուի : Եկեղեցականաց անկանոն բարքն ու ժողովրդեան վատթար ընթացքն իր գայրոյթը կ'զրգուէին , և մարդարէի պէս կը գուշակէր որ Իտալիա իր անօրէնութեանց պատիժը պիտի ընդունի : Ժողովուրդն այս գուշակութեանց վրայ սկսաւ յուզուիլ , ինչպէս նաև Լաւրենտիոս , որ մեռնելու միջոցին իր քովը կանչել տուաւ Սափնարոլան և խնդրեց որ իրեն մեղաց թողութիւն տայ : Սափնարոլա պահանջեց որ իշխանն ալ հայրենեաց ազատութիւն տայ : Լաւրենտիոս մերժեց : Արօնաւորը բարկանալով դուրս ելաւ և ժողովրդեան գառնալով . « Ժամանակն հասաւ , գոչեց նա , մարդ մը լեռներէ պիտի անցնի , և Իտալիոյ պիտի տիրէ առանց պատերազմելու : » Աղերս՝ որու մտլութիւնները շարունակ կ'նշտակէր Սափնարոլա , զինք իբրև խռովարար դատապարտեց ու այրել տուաւ :

Նոյն միջոցին Լաւրենտիոսի որդին Ալբրուսո , իր հօրը յաջորդեց : Անկանոն կեանք մը վարեց և չկրցաւ իր տէրութիւնն սպառնալից վտանգէն ազատել : Ժողովրդեան ատելութիւնը զրգուեց և երբոր Սափնարոլայի կուսակցութիւնը զօրացաւ Մէտիչչեանք իշխանութենէ ընկան :

Հասկանալի է կեղեցոյ վէճակը . — Թէպէտև Հասպուրիի Ռոսպէրոյ՝ Իտալիոյ մէջ՝ Հռոմի ամենին ունեցած հողական կալուածքն իրեն դարձուց , բայց պատն անոնց տէրը չէր : Ե-

կեղեցւոյ այլ և այլ քաղաքներու մէջ հասարակապետութիւններ հաստատուելին : Ամենքը պապին հպատակ կ'սեպուէին , բայց ասոր իշխանութիւնը հաստատուն չէր : Լոսով անգամ որո Վրաց խառվարար ազնուականներ կ'տիրէին , պապին իշխանութիւնը չէր տղեր ձանչել :

Նիկիոս Արեւելի . — Բայց երբոր պապերն Ավինյոն փոխադրեցին իրենց աթոռն՝ ասոնց հպատակները գլուխ քաշեցին այնպէս որ մեծ անիշխանութիւն կ'տիրէր Լոսով մէջ : Նիկիոս Արեւելի , որ ժողովրդային մարդ էր , վառվառն երեսակայութիւն տներ և հին Լոսովեցւոց պատմութեան քաջասմուտ էր , տղեց հռոմէական հին հասարակապետութիւնը վերահաստատել : Իր խորհուրդը ժողովրդեան հաղորդեց և տրիրուն եղաւ : Լոսովական կառավարութեան նախկին ձևերը հաստատեց , բոլոր Իտալիոյ վրայ իշխելու փորձեց , և կ'փափաքէր ամեն կողմբունակալութիւնը ջնջել և ընդհանուր հասարակապետութիւն մը հիմնել :

Ե սկզբան Իտալացիք սիրով ընդունեցան այս խորհուրդն և շատ քաղաքացիք ու իշխաններ Արեւելցի միացան : Այս ազատասէր մարդն՝ սոյն յաջողութեան վրայ՝ իրրեւ աշխարհի սէր կը վարուէր և թաղաորններ ու կայսրներ դատի կը կանչէր : Այս ամբարտաւանութենէ շատ իշխաններ վիրաւորուեցան և տրիրունը տապալելու խորհուրդ քրին : Արեւելցի Լոսովն փախաւ , և Շարլ Գ կայսեր մօտ ապաստան մը փնտռեց , բայց կայսրը զանի պապին ձեռքը յանձնեց : Արեւելցի քիչ ատենէն սպաննուեցաւ :

Նափուլիի ու Սիկիլիոյ Քաղաքացիներն : — ԺԳ. դարէն ՚ի վեր՝ հարաւային Իտալիոյ մէջ երկու թագաւորութիւն կար : այս է Նափուլիի , որու վրայ Անժուի ցեղը կ'աիրէր , և Սիկիլիոյ՝ որ Արախոնի ցեղին իշխանութեան ներքե էր : Բնապէս թշնամի էին այս երկու տէրութիւններն . Նափուլիի թագաւորներն կուէլֆեանց գլուխն էին : Սիկիլիոյ թագաւորները՝ կիպէլեանց : Անժուցի Շարլին մէկ թոռը Հունգարիոյ աստուծոն ելաւ , սակայն Անժուի ցեղն այս փառաւոր կացութենէ չկրցաւ օգուտ քաղել , ներքին կռիւններու պատճառաւ : ԺԴ դարուն վերջերք՝ Եովհաննա Ա թագաւորին , Քրանսայի Շարլ Ե թագաւորին եղբայրն՝ Անժուի Լուին՝ որդեգրեց : Այս իշխանն ու յաջորդներն , որ Անժուի երկրքը ցեղը կ'անուանի , շատ անգամ Իտալիա արշաւեցին որպէս զի Նափուլիի թագաւորութիւնը ստանան , բայց չկրցան յաջողիլ : Այնուհետե՛ւ տրիշ Եովհաննա Ի թագաւոր մը , որու մահուանէ ետք Անժուի տաջին ցեղը դադրեցաւ : Արախոնի թագաւոր՝ Ալֆոնս Էրանն որդեգրեց : Այս իշխանն ալ ջանաց իր ժառանգութիւնը ձեռք ձգել : Ասոր վրայ Անժուի երկրորդ ցեղին ու Արախոնի ցեղին մէջ կռիւ մը ծագեցաւ : Ալֆոնս Նափուլիի աիրեց , և որովհետեւ արդէն Սիկիլիոյ տէրն էր , երկու թագաւորութիւնները քիչ մ'ատեն միացան , թէև վերջէն բաժնուեցան : Սիկիլիան Արախոնի ձեռքը մնաց , և Նափուլին զատ թագաւորութիւն մ'եղաւ Անժուի ցեղին կրտսեր ձիւղին իշխանութեան ներքե :

ՍՊԱՆԻԱ. ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՈՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
ԵՒ ՐՈՊԱ.

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

ՍԳՆԻ — ՍԻՆԳՆԻՆԷՆ՝

(1010—1492)

ՍՊԱՆԻԱ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒՆ. ԱՐՔԻՎՆ ԱՂԻՐԷ
ՀԻՆԷՐԷՆ. — Սպանիա միջին դարուն մեծ
կարևորութիւն մը չունեցաւ. Եւրոպայի քաղա-
քականութեան մէջ, սակայն մեծ դարձունէու-
թիւն և արիութիւն ցոյց տուաւ. Մարիաննա-
ցոյ դէմ: Քսերէսի ճակատամարտը բաւական
եղեր էր գրեթէ բոլոր Սպանիան Արաբացոյ
ձեռքն անցընելու: Բայց զանոնք վճանելու հա-
մար քրիստոնեայք ութ դար շարունակ մարա-
ուեցան:

Քրիստոնէոյ ընդհանրութեան: — Ախսիզոմ-
ներէն շատերը՝ Պելլագոնի առաջնորդութեամբ՝
Աստուրիոյ լեռները քաշուեր էին (712) Արա-
բացոյ լծէն ազատելու համար: Այն տեղ
Պելլագոս թաղաւոր եղեր և իր յաջորդներն
Տեպոհեռէ իրենց իշխանութիւնը դէպ ՚ի հա-

բաւ տարածելով՝ յաջողեր էին ժ-Գ դարուն Օվիակօի քաղաքն առնուլ և զայն իրենց մայրաքաղաքն ընել : Մեծն Կարոլոսի ժամանակն ալ Սպանիայի քրիստոնեայք՝ անոր օգնութեամբ՝ աւելի յառաջ գացեր էին այնպէս որ այս մեծ իշխանն իր աշխարհակալութիւնը մինչև Եսթրոս գետը տարածեր և Պիրէնեան լեռներու ստորոտն մի շատ կոմսութիւններ հաստատեր էր , որոնք՝ իր մահտանէ ետք՝ անկախ թագաւորութիւններ եղան : Այսպէս Նաբարթէ , Գոթիլֆրէդ և Ալֆոնսի թագաւորութիւնները կազմուեցան : Աստուրիոյ կամ Օվիակոյի թագաւորութիւնը Աւան քաղաքը դրաւելով զայն իր մայրաքաղաքն ըրաւ և այնուհետև Աեոնի թագաւորութիւն առնան առաւ : Աերջերն ալ՝ Մարիտանայոց գէմ նոր յաղթութիւններ տանելէ ետև՝ Սպանիայիք Բարբառէ թագաւորութիւնը հիմնեցին : Այսպէս այլ և այլ քրիստոնեայ իշխանութիւններ կազմուեցան որ թերակողոյն հիսթալին լեռներէն սկսելով կ'հասնէր Միջերկրական ծովուն և Ատլանտեան օվկիանոսի եզերքը :

Գորտալայի աղբաղբարէնն որ այնուան հզօր էր Թ և Ժ դարուն՝ սկսաւ սկսարանալ ժ-Ա դարուն մէջ և քաղմաթիւ թագաւորութիւններու քածնուեցաւ , և ասոնք էին , Թոլէտայի , Գորտալայի , Սեվիլի , Մարիլիոյ , Ատլանտի թագաւորութիւնները : Նոյն միջոցին՝ քրիստոնեայ թագաւորներն իրարու հետ կապուեցան . Աեոնի թագաւորութիւնը Գաղիլիոյ հետ միացաւ : Ահա այն ատեն սկսաւ Սպանիայոց փառաւոր

պայքարն Արարացւոց դէմ, որ երեք դար պիտի
տեւէր (ԺԱ—ԺԳ) :

Ապաւինացւոց պարերուէն Մարտիրոսացւոց դէմ :
— Այս պատերազմին մէջ Սպանիոյ բոլոր քրիս-
տոնեայ թագաւորները շմանն : Նախարար Գառ-
գիլիոյ ու Արակոնի մէջ տեղը գանուելուն՝ Մահ-
մէտաղանայ երկիրները չէր կարող արշաւել ու
գրաւել : Աւստի իր սահմանները նոյն վիճակին
մէջ մնացին, մինչդեռ իր դրացի թագաւորու-
թիւնները մեծցան և անոր վրայ իշխելու ջա-
նացին : Քրանսայի թագաւորն՝ որ տիրեր էր
մինչև Պիրէնեան լեռները, ջանաց Նախարայի
տիրանալ :

Իսկ Արակոնի թագաւորութիւնն աւելի կ'ընդ-
արձակի : ԺԲ դարէն Պարչէլունա կամ Պաթա-
լոնիա Արակոնի կ'միանայ, որով այս թագա-
ւորութիւնը կ'ըզբանայ և Մարտիրոսացւոց դէմ
յաջողութեամբ կ'մարտի, ասկէ զատ՝ եւրո-
պական գործերու ալ կ'մասնակցի : Իրոք՝ Ա-
րակոն՝ Պաթալոնիան ստանալով, որ ծովեզրեայ
վաճառաշահ գաւառ մ'է՝ կ'սկսի Քրանսայի
հարաւային երկիրներուն ու Իտալիոյ հետ յա-
րաբերութիւն հաստատել : Այն ատեն Արակո-
նի թագաւորները Պիրէնեան լեռներու հիւսի-
սային կողմերը շատ աւատառու իշխաններ ու-
նեցան, և սիկիլեան երեկորինը պատահելէն ե-
տե՝ Սիկիլիա Արակոնի տան մէկ ճիւղին կ'անց-
նի : Աւերջերն ալ Սարաէնիան Բիղացւոց ձեռ-
քէն կ'առնուն :

Մարտիրոսացւոց կռուին մէջ՝ ամենէ նշանա-

ւոր կ'հանդիսանայ կասգիլիս : Երբոր Սպանիոյ Մաւրիանայից Նեղո կ'մանեն՝ Ափրիկէի իշխաններէն օգնութիւն կ'ինդրեն, որոնք երեք անգամ Սպանիա կ'արշաւեն : Ասոնք էին ափրիկեցի Մուստան (1086), Մուհամեմ (1147) և Մէրիմէտան զեղերը (1275) : Թէև Սպանիայից նախ այս հրոսակներու առջև ետ կ'քաշուին բայց վերջապէս կ'յաղթանակեն : Այսպէս 1212ին թերակողոցն քրիստոնեայ թագաւորները գաշնակցելով Մուհամեմից կ'յաղթեն՝ Նազուսի Թուրքոյի ճակատամարտին մէջ : Այս յաղթութենէ ետք՝ կասգիլիոյ և Արակոնի թագաւորները գրեթէ բոլոր հարաւային Սպանիան կ'նուաձեն. թէև Ափրիկէի պէրպէր ժողովրդոց մէջէն Մէրիմիանեան զեղ վերջին ճիգ մը կ'ընէ Սպանիա արշաւելու, բայց շրջապիւր և այնուհետև միայն Արեւմտայի Բոհեմոսլոնիանը կ'մնայ Մաւրիանայուց ձեռքը :

Բորիսլոն ալ այս պատերազմին մէջ փառաւոր դեր մ'ունեցաւ, բայց երբ մինչև Ալիարվա տարածեց իր սահմանները՝ ծովեզրեայ կողմերը դարձաւ իր գէնքը : Այնուհետև՝ Բորթուգալցիք անվեհեր նաւորդներ դարձան և Ժեզարուն նոր նոր երկիրներ գտան : Մասալրա, Աստրեան և Քանարեան կղզիներն իրենց ձեռքն ընկան : Քիչ առնեն մինչև Բարեյուսոյ-Գլուխը հասան :

Արեւելոյ Թուրքոյն ինչու. — Չորս քրիստոնեայ թագաւորութիւններն իբարձեւ բոլորովն անկախ էին, ուստի գոտարին կ'երեւէր անոնց մէջ ազդային միութիւն մը հաստատել, նա մանաւանդ անոր համար որ իբար-

քան շեքն իր անդական անկախու թիւնը կ'սիրէր և միապետական գրու թեան հակառակ էր: Թագաւորները մեծ իշխանու թիւն շունեկին: Վասն զի ժողովուրդը հին օրինաց համեմատ՝ մասնաւոր ազատութիւններ կ'փայտէր: Ինչպէս Վաղարշի նոյնպէս Արակունի մէջ օրենսդրական իշխանութիւնը կ'փարէր Վաղարշի, տեսակ մ'ազգային ժողով որ ընտրու թեամբ կ'հաստատուէր և որու անդամներն ազնուական, կղերական զասեր և զխաւսք քաղաքաց րնակիչներէ կ'բաղկանային: Վարդգէն Էական իրաւունքն էր սուրբ հաստատել նոյնպէս իազազու թեան և պատե քաղմի ինդիքներու մէջ ձայն ունէր: Երբոր թագաւորն անշահաս զանուէր: Այս ազգային ժողովէն զատ՝ մեծ մի զատու իր յատուկ արտանու թիւններն ունէր որ Գուգրոս (sueros) կ'բաւէին: և ամենէ նշանաւորներն էին Արակունի արտանու թիւնները: Արակունի մէջ զերազոյն զատու որ մը կար որու պաշտօնն էր թագաւորին վրայ հակել և ժողովուրդը պաշտպանել: Իր անէը նախական էր: Իր իշխանութիւնն ու իրաւասութիւնն անասման միայն քորդէն առջև պատասխանատու էր: Վարդ էր թագաւորին ամեն հրամանագիրները ղնել և պաշտանեաներն առիպել որ իրենց վարչութեան համարը տան: Երբոր թագաւորը զահն էլնէր՝ այս զատու որը՝ ազնուականաց կողմէ երգում մը կ'ընէր որ մեծ անուն ստացած էր. «Մենք, որոց իւրաքանչիւրն մեզի շափ արժէր ունինք, և երբոր զումարութիւնք մեզմ աւելի մեծ կարողութիւն ունինք, կ'խաւսանանք հնազանդիլ մեզի որչափ ասան որ մեր արտանու թիւններն ու ազատութիւններն յարգէր, ապա թէ ոչ, ոչ»:

Գաւառական ազատութիւններն զատ՝ քաղաքներն ու ազնուականներն մասնաւոր արտանու թիւններ ունէին: Ազնուականներն իրենց հողերուն վրայ զատու որական պաշտան կ'փարէին և իրեն ինքնազու ի իշխաններ կ'կառավարէին: Վաղարշներն ալ իրենց անդական վարչութիւնն ունէին: Մինչև անգամ իրենց մէջ զաշնակցութիւններ կ'կազմէին Սուրբ Էրեմուտ (սուրբ եղբայրակցութիւն) անուամբ, որպէս զի անկարգութիւնները

զուգնն, որոց պատճառը շատ անգամ արհուսականներն էին :

Բուլոսը այս հիմնադրութիւնները, քորդեզ, ֆուերոս, քաղաքներու և արհուսականաց արածնութիւններ՝ ՚ի հարկէ ազգային ու անհատական ազատութեան նպատարով էին, բայց՝ այս ազատութիւններն առ հասարակ բուլոս ժողովուրդները չէին վայելեր. աւելի մի քանի արհուսականաց արածնութիւններն էին քան թէ ամենուն իրաւունքը: Նոյն իսկ Քորդեզն ազգին համար մտութեան կապ չէր: Շատ քաղաքներ ներկայացուցիչ շունկն ունի ժողովին մէջ: Այս է պատճառն որ նախանձ և անզական հակառակութիւններ երևան ելան և ազգային ուզին չզարգացաւ: Այս վիճակէն թազարութիւնն ազուտ քաղելու չանաց. դատա գաւառի դէմ, քաղաք քաղաքի դէմ զրգոնց. թոյլ տուաւ որ սուրբ Հերակնուտասն և արհուսականներն իրենց ներքին կռիւները շարունակեն, և երբեմն արհուսականաց ու երբեմն ժողովրդեան զործակցութեամբ արուած արածնութիւնները կը ընկեր: Սակայն անկախութեան ոգին այնքան խորունկ արմատ ըսներ էր ազգին այլ և այլ դասերու մէջ՝ որ թազարութիւնը միապետական մտութիւն հաստատելու համար շատ կոշտ ընդդիմութիւն պիտի տեսներ:

Կասպիկոյ և Աբախնի միութիւնը. — Երբոր Աբախնի թազարը՝ Գերդինուտ Ե կոչուիլը Կասպիկոյ թազարի՝ Իշաղէի հետ ամուսնացաւ, Սպանիոյ այլ և այլ անկախ դատաւները հետզհետէ միացան: Կասպիկոյ բնակիչներն այնքան դուռը էին որ չէին ուզեր Աբախնացիի մը հնազանդիլ, այլ պահանջեցին որ Իզապէլ թազարին իրենց վրայ իշխէ: Իրաւ է որ այս երկու թազերն իրարմէ որոշ կ'երևէին, սակայն իբր մէկ իշխանութիւն կ'կազմէին: Այս մտութեամբ քրիստոնէականները զօրացան և Մաւ-

բխանապոյ գէմ աւելի մեծ զօրութեամբ պատերազմեցան (1479) :

Արեւոստի անկումը . — Ֆերախնանա ու Իզապէլ որոշեցին բոլորովին Մաւրիանապոյ իշխանա թիւնը կործանել : Այս օտարականներն իրենց նախնեաց պէս պատերազմատէր շէին : Հարուստ վաճառականներ , խաղաղատէր երկրագործներ դարձեր էին , մինչդեռ Սպանիացիք , ամեն առեւտրական ու գիտական գործ Հրէից թողլով միայն պատերազմ կ'սիրէին : Սակայն վտանգի ժամանակ Մաւրիանապոյ իրենց հարց դիւցազնական եռանդով վառեցան : Այս պայքարը գրեթէ տասն երկու տարի տևեց : Բայց Մահմէտականաց մէջ երկպառակութիւն ծագելով , հեղհեղ իրենց փառաւոր ու բազմամարդ քաղաքները կորուսին և վերջապէս Արեւնատա քաղքին մէջ պաշարուեցան Ֆերախնանա թագաւորին զօրքէն :

Այս մայրաքաղաքը պարսպապատ էր , հազար աշտարակ ունէր և երկու հարիւր հազար բնակիչ կ'պարունակէր : Պաշարումն ինն ամիս տևեց : Ֆերախնանա ու Իզապէլ ներկայ էին : Հրդեհ մը պատահելով Սպանիացոյ բանակետին այրեցաւ : Իզապէլ թաղուհին հրամայեց որ անոր տեղ քաղաք մը շինուի , որպէս զի ցոյց տայ Մահմէտականաց որ պաշարումը պիտի շարունակեն մինչև որ քաղաքն առնուն : Այս քաղաքը դեռ կայ Աւստրալի (Սուրբ-Հաւատ) անուամբ : Աւերջապէս Մաւրիանապոյ ստիպուեցան սովէն անձնատուր լինիլ , այս

պայմանաւ որ իրենց ինչքը, իրենց օրէնքը պահեն և իրենց կրօնն ազատօրէն դատանին: Իրենց վերջին թագաւորը, անբաղդ Պոպոլէ՛ն երբոր իր մայրաքաղաքէն կ'հեռանար, կ'ըսեն թէ բլրի մը վրայ ելաւ և աչքը կրէնաստայի վրայ դարձնելով աւատ արտաւք թափեց: «Որդեակ իմ, ըսաւ այն ատեն մայրը, իրաւունք ունիս կնկան մը պէս լալաւ այն դահին վրայ զոր կարող շեղար իրրև մարդ պաշտպանել:»

Արեւադայի սոման հեռեւեմք. — Այսպէս վերջացաւ Սպանիացոց և Մաւրիտենացոց այս մեծ կռիւն, որ Սպանիոյ վրայ այնքան մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ, Այն ատեններն Մահմետականք կ. Պոլիսն առեր էին, և այնպէս երկցաւ Եւրոպայի որ այս կորուստը կրենաստայի առմամբ կ'փոխարինուէր: Քերտինանա ու Իզապէլ իրենց իշխանութիւնը փառաւոր կերպով սկսան, և մինչդեռ բոլոր Սպանիոյ կ'ախրէին, վերջոքս կ'ալուէր: Իսկն տարին (1492), Նոր աշխարհ մը կ'ընծայէր Սպանիոյ, որ իր ազատութիւնը զանկէն ետև՝ Եւրոպայի անբութեանց մէջ բարձր գիւրջ մը պիտի բռնէր:

Ազգային մարտիւն տե՛մ տե՛ւեւեւ. — Սակայն կրենաստաւ առնուելով՝ Սպանիացիք իրենց երկրային միութեան պիտի համեմէն քան թէ ազգային միութեան, որ գեոարին էր հաստատուել: Ասան զի բաւական չէր օտար թշնամիներու յաղթել, այլ պէտք էր ներքին մեծ արգելքներն ալ բառնալ: Իրոք, միապետական իշխանութիւնը անդական կամ անհաստական խռնդոտներ կ'առնէր. այլ և այլ դատաններ չէին ուզէր որ միապետի մը հնազանդին: Միայն բնակիչները միւսին համար գրեթէ օտարականներ էին, Մանաւանդ կաղիլիոյ ժողովուրդը ծուռ աչքով կ'նայէր Արականի ժողովրդեան. երկուքնն ալ իրրև թշնամի կ'նկատէին Մաւրիտենացիքն ու Հրէայքն

որ իրենց մէջ կ'ապրէին : Այսպէս Սպանիա ոչ միայն իր մէջ զանազան օրէնք ու բարք ունէր, այլ և իրարու հակառակ ցեղեր :

Ժամանակին միապետական սուլտն հետեւելով՝ Ֆերաֆնանա ու Իզապէլ ուզեցին զանազան տարերքը միացընել, ոչ միայն քաղաքական այլ և կրօնական միութիւն մը հաստատել : Նախ կրօնական միութեան համեւում միջոցները ժնտակցին, յուսալով որ վերջէն ազգային միութեան ալ կրնան հասնել : Այս նպատակաւ՝ հաւատարմնութիւնն Սպանիոյ մէջ հաստատեցին և Հրէայքն ու Մարիտենացիքը վճնակցին իրենց տէրութենէ :

Հասարակնութիւն . Հրէից և Մարիտենացացւորաստեղ . — Արդէն յիշեցինք (եր. 475) որ հաւատարմնութիւնն՝ Իննովկենա Գ պապին և սուրբ Տովինիկասի միջոցաւ՝ Ալպիկեանց պատերազմին ժամանակ՝ հաստատեցաւ : Աերջէն Սպանիա ալ մտաւ և Ֆերաֆնանա թաղաւորը զայն վերակազմեց, անոր իշխանութիւնն աւելցուց և անոր գլուխ կարգեց Մէջ Հասարակնութիւնը : Այս արխնոսուշտ ատեանն՝ թաղաւորներու պաշտպանութեան ներքե՝ քաղաքական գործիք մը դարձաւ և բացարձակ կառավարութեանց ներցուկը : Ուստի յորդորեց Ֆերաֆնանա թաղաւորն որ Սպանիայէն Մահմէտականներն ու Հրէայքը՝ վճնակելու խորհուրդն ՚ի գործ գնէ : Այս վերջինները բազմաթիւ էին թերակղզւոյն մէջ, վասն զի Մարիտենացւոց թոյլատուութեամբ երթալով քաղմացեր և հարստացեր էին : Առատաւորն իրենց ձեռքն էր և վաշխատութեամբ երկրին բոլոր ստակը գրաւեր էին : Ոչ միայն ատելի էին քրիստոնէից իրենց կրօնին համար այլ և իրենց հարստութեան համար : Թողալուր-

զը շատ անգամ իր ատելութիւնն յապեցուց
 Հրէից զէմ սոսկալի հալածանք հանելով : Աւեր-
 ջապէս՝ երբոր Սպանիացիք կրէնատան առին ,
 Ֆերաֆնանա ու Իզապէլ հրամայեցին բոլոր
 Հրէից որ կամ իրենց կրօնը փոխեն ու քրիս-
 տոնեայ լինին և կամ վեց ամիսուան մէջ Սպա-
 նիայէն մեկնին , իրենց բոլոր ոսկին ու արծա-
 թը թողլով : Հարիւր հազար ընտանիքի շափ
 մօտակայ երկիրները փախան , որ շատերը ա-
 նօթութենէ և թշուառութենէ մեռան : Ֆերաֆ-
 նանա՝ Մարիաֆնացուց աուած խոստումները
 չդաճեց : Երբոր ստիպեց որ քրիստոնեայ լի-
 նին , ամենքն ոտք ելան և յաղթուելով շա-
 տերն Ափրիկէ անցան : Իսկ այն Հրէայք ու
 Մահմէտակներ որ մկրտուեցան և Սպանիա մնա-
 ցին , նոք բռնաբանուեցան անունն առին : Եւ որովհե-
 տե կասկածելի էին՝ Հաւատարմնութեան ատեանն
 սկսաւ անոնց վրայ հսկել և ատեն ատեն ահ-
 ուելի վճիռներ արձակել անոնց զէմ :

Ֆերաֆնանոք է Իզապէլ զբռնելու . — Այսպէս
 ժն զարուն վերջերը՝ Ֆերաֆնանա ու Իզապէլ իրենց
 իշխանութեան ներքեւ աւեր էին բոլոր Սպանիան , բաց
 'ի Բարթոլոմայէն և Ղազարայէն : Ֆերաֆնանա՝ Պրան-
 սայի Շարլ է թագաւորին Ռուսիլլանն անելով՝ իր իշ-
 քանութիւնն Պերսեան լեռներէն անցին ամբողջ :
 Ասիէ զատ՝ Պալէստինան կողմերը , Սարաքենան ու Աի-
 կիլիան իր մեռն էին : Աւերջապէս նոր աշխարհը զըս-
 նուելով՝ Սպանիայ թագաւորներն անլուր հարստու-
 թեանց աեր եղան : Իրաւ և որ Սպանիայ մէջ ժողովուրդ-
 ները բոլորովին փայած չէին , բայց աղնուականաց զօ-
 բութիւնը կտարելով հաւատարմնութեան օգնութեամբ
 թագաւորական իշխանութիւնն օրէ օր սլափ զօրանար :

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Սիւնդիւն-վան — Կ. Պոլսոյ 1155—1153.

(1155—1153)

ՀԻՒՍԻՍՍԵՏԻՆ ԵՒՐՈՊԻՈՅ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵ. Սիւնդիւն-վան . — Միջին դարու մէջ՝ Եւրոպայի հիւսիսային կողմերն երկու գլխաւոր ժողովրդոց խումբեր կային . Սիւնդիւն-վան ժողովուրդներն որ կ'ընակէին Տանիմարդաւ, Շուէտ և Նորվեկիա , և հիւսիս արեւելեան կողմերն Սլաւներն ժողովուրդներն , որ կ'ընակէին Բուլղարիա և Ռուսիա , և այս երկիրներուն սահմանն մինչև Թատարաց կամ Մանչուներն երկիրը կ'հասնէր :

Սիւնդիւն-վան իշխան-թիւնդ . — Այս ժողովրդոց պատմութեան սկիզբները շատ մութ են : Շուէտ , որ երբեմն Սկանդինավիայի մէկ մասն էր , Թ. դարուն միայն սկսաւ ճանչցուիլ Եւրոպայի՝ Նորման սողաբաններու միջոցաւ : Երկէ եղաւ իր մէկ նշանաւոր թագաւորն , որ Շուէտի մէջ քրիստոնէութիւնը մտցուց և Յիւնուսէնս մկրտել տուաւ : Իմաստութեամբ կառավարեց , ստաղակութիւնները դադարեցուց , եկեղեցիներ շինեց : Սակայն իր թշնամին՝ Նորվեկիոյ թագաւորն՝ անոր վրայ քաշեց և Ռոբուլտ ճակատամարտին մէջ անոր յաղթեց : Քիչ քիչ Տանիմարդացիք սկանդինավեան ժողովրդոց մէջ

գորացան և իրենց Մարտիրոս Վարդապետ իշխանու-
 ճին, որ հիւսիսի Շահբաժ կոչուեցաւ (1397)
 Նորվէկիոյ Հովիթ թագաւորին հետ կարգուե-
 լով իր իշխանութիւնը Պալմիթի ծովուն եզերքը
 տարածեց: Նոյն միջոցին շուեացի մեծամեծ-
 ները Մարգարաթին յանձնեցին Շուէաի գահն
 և այսպէս այս իշխանուհին հիւսիսային երեք
 թագաւորութեանց տիրեց: Այս միութիւնն ամ-
 թացընելու մտօք՝ Մարգարաթ Վալմարի մէջ աւա-
 րածողով մը գումարեց և այս միութիւնն երդ-
 մամբ հաստատել տուաւ: Թէպէտե իւրաքան-
 չիւր ժողովուրդ իր ներքին օրէնքն ու յատուկ
 վարչութիւնը պահեց, սակայն իրօք Տանխմար-
 գա կ'իշխէր Շուէաի ու Նորվէկիոյ վրայ, այն-
 պէս որ երեք թագաւորութիւններն այս միու-
 թեամբ նոր ոյժ ստանալու տեղ՝ սկսան կուսիչ
 անդադար: Ժեզարուն մէջ տեղն Շուէաացիք
 իրենց անկախութիւնն ստացան: Տանխմարգան
 և Նորվէկիան միացած մնացին և Օլտենպորկի
 կռն իրենց թագաւոր ընտրեցին, այս է Քրիս-
 տիան Ա, որ շատ շանցաւ Շլէզվիկ ու Հոլս-
 տէյն գաւառներն ալ Տանխմարգայի միացուց:
 Այս եղաւ Օլտենպորկի դռն հիմնադիրն, և այս
 ցեղէն են Տանխմարգայի և Ռուսիոյ արգի գա-
 հակալները:

ԲՈՒՐՆԻՍ ԿՐԻՍՏՈՍԱՆ. ԲԻՍՊԵՆՆԻՍ. —

Վիսգուլա և Օսէր գետերուն մօտ գտնուած
 երկիրներն սլավեան ժողովուրդներ կ'ընակէին:
 Լեհաստան գերմանական պետութեան մէկ ա-
 լաւատկան երկիրը կ'համարուէր և երբեմն մէկ

երբեմն այլ և այլ իշխաններու ձեռքը կ'կառավարուէր : Քրեակէրիկ Բին օրով Լեհաստան գերմանական իշխանութենէ զատուելով յատուկ տէրութիւն մ'եղաւ : Սակայն ներքին բաժանումներ տկարացուցին զայն այնպէս որ ժՒ գարուն Օտէրի վրայ շէ՛ղեան մանր իշխանութիւնները բաժնուելով գերմանացան : ժԳ գարուն սկիզբը՝ երկու ասպետական կարգեր Պալմիկ ծովուն եզերքը հաստատուեցան , այսինքն Տէր-տէրնն սուլտանը Բրուսիոյ մէջ և Սուլտանի սուլտանը Լիվոնիոյ մէջ , որպէս զի այս երկիրները գանուող կուսպաշա ժողովուրդները նուաճեն և քրիստոնէութեան դարձնեն :

Մասովայի լեհացի գուքը՝ որ Բէսարէիցեղէն էր , բրուսիացի կուսպաշաները զսպելու համար Տեառնեան ասպետներն օգնութեան կոչեց և Քուլմ քաղաքը առաւ անոնց : Սակայն ասոնց օգնելու տեղ՝ իրենց իշխանութիւնն Օտէրէն մինչև Քինլանտիա տարածեցին : Լեհաստան ժՒ գարուն միայն սլավեան տէրութեանց մէջ մեծ կարեորութիւն առաւ , երբոր Մասովիոյ գքսերէն Ալադիւլա՝ Աարթի (Մեծ Լեհաստան) երկիրները Ալիսկուլայի (Փոքր Լեհաստան) երկիրներուն հետ միացուց և Քրաքովիոյ մէջ Ալաաիսլա Ա անուամբ թագաւոր եղաւ , իր ամուսնը յաջորդներուն թողլով :

Մեծն Քուլմի . — Ալաաիսլաի որդին Մեծն Քուլմի (1333) տեսնելով որ Տեառնեան ասպետներն Լեհաստանի հիւսիսային երկիրները զբաւեր էին , այս կորուստը լեցրնելու համար

Կալիցիոյ և Կարմիր Ռուսիոյ տիրեց, և իբրև օրէնսդիր՝ մեծ բարեկարգութիւններ հաստատեց Բոլոնիոյ մէջ: Քաղխմիր ջանաց ազնուական դասուն ազդեցութիւնը կոտորել, ժողովրդեան իրաւունքներ տալ, բայց իր բոլոր ջանքն անարդիւն մնաց: Քաղխմիրի մահտամբ Բիասդեան ցեղին արու ձիւղը հատաւ և իր քրոջ որդին Մեշէ Լոֆ՝ որ Հունդարիոյ թագաւոր էր, Լեհաստանի ալ տիրեց: Երբօր Լուի ալ անզաւակ մեռաւ՝ իր երկրորդ դուստրը Հեյտօնի և ամուսինն Յօկելլան՝ Լիթուանիոյ դուքսը՝ զահակալեց և Լեհաստան նորէն բաժնուեցաւ Հունդարիայէն:

Յօկելլանէն ցեղը. — Երբօր Լեհաստանի ազնուականները թաղը Յակելլանի տունն՝ Ալտօնլան Բ անուամբ, պահանջեցին որ իրենց արտօնութիւններն աւելան, տուրքէ ազատ մնան և միայն իրենք աւադածողովի մէջ ձայն տնենան, մինչդեռ ժողովուրդն ամեն քաղաքային իրաւունքէ զրկուած էր: Այս կերպով ազնուականները շատ զօրացան, և թագաւորին իշխանութիւնն, որ ընտրական եղաւ, բոլորովին տկարացաւ: Ասոր վրայ հաստատուեցաւ Պայմանագրայն գրութիւնը, որով Լեհաստանի ազնուականները կառավարութեան գլուխն անցան և ազդն անիշխանութեան և վերջապէս կործանման հասուցին:

Ալտախլաւ Բ Լեհաստանի սահմաններն ընդարձակեց այնպէս որ շրջակայ ժողովուրդներն սկսան վախնալ: Յաղթեց Տետանեան աւ-

պետաց Գանդերի՛ն ճակատամարտին մէջ (1440)։ Տևատնեան ասպետները ստիպուեցան Բրուսիոյ արևմտեան երկիրներէն հեռանալ և միայն արևելեան կողմերը պահեցին, որ Տեփուկան Բրուսիո կոչուեցաւ (վերջէն Գլխական Բրուսիո)։ մինչդեռ միւս մասը Լեհական Բրուսիա անունն առաւ ։

Ալաախալա Ռի յաջորդեց Ալաախալա Գ, որ Հունդարիան վերստին Լեհաստանի միացուց և Աանա մեռաւ Թրքաց դէմ պատերազմելու ատեն (1444)։ Իր տեղը Քալիֆ Գ աթոռն եւլաւ ։ Երկար պատերազմներ մկեց Տևատնեան ասպետաց դէմ և Թուրքի գաշնադրութեամբ անոնց բոլոր երկիրներուն վրայ իշխանութիւնը տարածեց ։

Այսպէս Թե գարուն վերջերքը դրսէն շատ զօրաւոր էր Լեհաստան, սակայն իր քաղաքական օրէնքն այնքան անիրաւ ու թերի էր որ արդէն տէրութիւնը ներսէն մաշէր էր ։

ՌՈՒՍԻԱ . Ռուսիո՛ւ . — Նորման ասպատակներ հիմնեցին Ռուսիոյ տէրութիւնը (862)։ Ասանք Ռուս կամ Աւրէի բուսած ցեղէն էին, որ Շուէտէն ելնելով իրենց Ռուսիո՛ւ անուն զօրապետին հետ՝ Սարմատիա կամ Ալաախալա իջան։ Իւրի՛ն լճակին եզերքը հաստատուեցան, և ապա Նովգորո՛ւ քաղաքին տիրեցին։ Քիչ ատենէն Ռուսիոյ յաջորդները Տներեր դեան իջան թեթեւ անակներով, Քիե՛ւ տաին և զայն մարաքաղաք ըրին։ Այս քաղաքէն՝ Ռուսներն սկսան ալ և ալ կողմեր արշաւել ու մինչև Աե ծով

ու Ա. Պոլիս ասպատակել, իրենց Օլէկ իշխանին օրովն՝ որ Յունաց Աւան Ինասպասէր կայսեր հետ հաշտութիւն ըրաւ : Ալլափիկը, որ Ռուսաց նշանաւոր թագաւորներէն մին եղաւ, աւերութիւնն ընդարձակեց և բոլոր շրջակայ ժողովրդոց յազմեց (980) : Ինք քրիստոնէութիւնը հաստատեց Ռուսիոյ մէջ և իր ազէսու կոչա ժողովուրդը կրթելու համար գայրոցներ բացաւ : Իր յաջորդները քիչ քիչ աւերութիւնը զարդացրնելու կ'շնային, երբոր Ժ.Վ. դարուն մէջ աեղ վայրենի ժողովուրդներ Ռուսաստան արշաւելով սանախոխ ըրին :

Յունաց ցեղէն Մանչըները կամ Թաթարներն Ասիոյ հիւսիսային լեռները բնակող վրանաբնակ բարբարոս ժողովուրդներ էին : Ճէնկիլիւն՝ ցեղապետ մը՝ այս բարբարոսներն իր իշխանութեան ներքև աւնլով՝ միտքը դրաւ բոլոր երկրի տիրապետել : Նախ Ճէնաց հիւսիսային երկիրները նոյնպէս արևելեան Ասիոյ մէկ մասը նուաճեց և ապա իր վայրագ և աւերիչ հրատակները դէպ 'ի Արևմուտ առաջնորդեց : Երբ որ Ճէնկիլիւն մեռաւ (1227) իր շորս օրդիքը շարունակեցին իր գործը : Ռուսաստան մասն և անոր տիրեցին : Խաղչն իրենց մայրաքաղաքն եղաւ : Աեհաստան և Հանգարիա աննց ասպատակութենէ ազատ շմեացին : Ինչպէս ասեմն մը Հանք՝ Մանդուներն ալ բոլոր Խորասայի կ'սպառնային և արդէն Դանուրէն անցեր էին : Պատրը գետաբաններ զրկեց այս ասպատակաց, որ հարկ պահանջեցին : Քրիստոնեայ թագաւորներն՝ իրենց ներքին կռիւներուն սրատ-

Ճատաւ , այս բարբարոսաց արշաւանն արդ իջե-
լու համար չէին կարող միանալ : Սակայն Քրե-
տերիկ Բ , Գերմանիոյ կայսրն , անոնց բանակին
ստակալի ջարդ մը տուաւ : Մոնղոլները Գանու-
բէն անդին անցան , Էւրոպա մեծ վաանդէ ա-
զատեցաւ , բայց Ռուսաստան երկու դար շա-
րունակ Քաթարաց իշխանութեան ներքե մնաց :
Իր թաղաւորները Մոսկուա կ'ընակէին և այս
բարբարոս ժողովրդեան հարկ կ'վճարէին :

ԳՒՈՒԻՍ ԼԵ .

Վ. Պօլլուս — — — է :

(1453)

Օսմանեան տէրութեան սկիզբը . — Խաչակրաց
ժամանակէն ՚ի վեր՝ Յունաց տէրութիւնն օրէ
օր կ'տկարանար : Լատինացիք Վ. Պօլլիան առ-
նելէն ետե՛ Մէլայէլ Պուլկուտէ յաջողեցաւ վերս-
տին ձեռք ձգել այս մայրաքաղաքն , բայց Յոյ-
ները փոխանակ իրենց տէրութիւնը պաշտպա-
նելու նոր թշնամեաց դէմ , որ Ասիոյ խորերէն
հասեր էին , աստուածաբանական մտթ ու ան-
խմանալի խնդիրներով կ'զբաղէին շարունակ ու
շաղակրատ , անարի և կրօնամոլ ժողովուրդ մը
դարձեր էին :

ԺԳ դարուն վերջերն Փոքր Ասիոյ մէջ նոր
 տէրութիւն մը սկսեց էր կանգնիլ, որ Յունաց
 իշխանութիւնը բոլորովին սլիափ կործանէր : Այս
 տէրութեան հիմնադիրներն էին Թարքերը (հին
 Սկիւթացիք) որ Քիւսանի (Աքսոս) եզերքէն ել-
 նելով Պիւթանիոյ տիրեր և Իլ-նի-ն (Ղանիա)
 Մանդղներուն ձեռքէն առնելով նոր տէրութեան
 հիմունքը ձգեց էին : Այս ժողովրդեան գլուխն
 էր Էրփուր-ուլի որդին արիասիրտ Օման, որու
 անուամբ իր ժողովուրդն ալ Օմանցի կոչուե-
 ցաւ : Օսման մինչև Արուսա հասաւ և աթուան
 այն տեղ հաստատեց :

Օրխան . եկնիլէրէ՛ . — Օսմանի որդին՝ Օր-
 խան իր տէրութիւնն աւելի քնդարձակեց : Նոյն
 միջոցին Անգրանիկոս երէց և Անգրանիկոս կրտսեր
 Ա. Պօլսոյ մէջ կ'կռուէին : Այս կռիւնքէն օ-
 գուտ քաղելով Օրխան Նիկիոյ, Նիկոմիդիոյ և
 Աալիսոլիսի (Ալիսոլու) տիրեց Տարսուսէլէն
 անցնելով : Օրխան կարգուեց էր Յովհաննէս
 Պալէոլոցի հակառակորդ՝ Ամբասի-ուլի աղջկան
 հետ և անոր զօրք զրկեց էր որպէս զի Ա. Պօ-
 լիսն առնու : Այսպէս Օսմանցիք Յունաց տէ-
 րութեան պատուարները մի առ մի կ'կործանէին,
 մինչդեռ Անգրանիկոս կայսրն կրօնական խնդիր-
 ներու վրայ կ'վիճէր Աթոս լեռին ճգնաւորնե-
 րու հետ և կ'ազէր հասկընալ թէ Թափոս լե-
 ոսին վրայ երեցոզ լոյսն Յիսուսի այլակերպու-
 թեան ժամանակ յախտենական, անստեղծ էր
 թէ ոչ :

Օրխան իր տէրութիւնը բարեկարգելու ձեռք

զարկաւ, դատարարներ (ֆաթը) կարգեց, զօրացր
կանոնաւոր թողակ կապեց, ստակ կոխեց, և
կ'ըստի թէ ինք եկեղեցիք ըստած զօրացունդը
կազմեց (այսինքն նոր զօրք) որ մինչև 40 հա-
զարի հասան: Եկեղեցիքն զերի ընկած քրիս-
տոնեաց պատանիներ էին որ իրենց հաւատքն
ուրանալով մահ մէտական եղեր էին: Ասոնք մեծ
ոյժ առին Օսմանեան աւերութեան, թէև վեր-
ջէն վտանգաւոր դարձան:

Մարտի 15. — Օրխանի որդին ու յաջորդը
Մարտի 15 Ազրիանուպօլիսն առաւ, աթոռն անդ
փոխադրեց և Վ. Պօլսոյ կայսրն իրեն հարկա-
ատ ըրաւ: Յետոյ իր աշխարհակալութիւնը շա-
րունակեց դէպ ՚ի հրսիս և միայն Պալլարիոյ,
Սերփիոյ, Պանիոյ ժողովուրդներն անոր դէմ
գնելու պատրաստեցան և թէև թաքեցը քա-
նի մ'անդամ մեծ կորուստով եւս քաշուեցան,
սակայն վերջապէս Գոսփոյի ձակատամարտին
մէջ յաղթական ելան: Միշտ անուն սերփիացի
մը յանկարծ սուլցան Մարտաթի վայ յարձա-
կելով սպաննեց: Պայտիս որդին այս փառա-
ւոր յաղթութեան պատգը քաղեց և Գանուրի
հարաւային կողմը գանուած երկիրներն իր իշ-
խանութեան տակն առաւ:

Պայտիս. Թիմուրէկի. — Մարտաթի որդին՝
Պայտիս որ ելլալըք (փայլակ) կոչուեցաւ իր
արխութեամբ բոլոր նախորդները գերազանցեց
և առաջին անգամ սուլդան առաւ:
Փոքր Ասիան բաղրավին նուաճեց, նոյնպէս Մա-

կեդոնիան, Պալլաքիա և Պոսնիան, և Գանու-
բէն անցնելով՝ Վալաքիոյ տիրելու կ'ապարա-
տուէր երբ Եւրոպայի քրիստոնեայ թագաւոր-
ներն Թորաց այս արագ ընթացքէն զարհուրե-
լով՝ միացան որ զանոնք վանեն: Հունգարիոյ
Սիկկամանա թագաւորը բանակ մը կազմեց, ո-
րու մէջ Փրանսացի քաջ ապաւաններ կային, Պալազիտի գեմ ելաւ, բայց Նիկոպոլոյ ճակա-
տամարտին մէջ յաղթուեցաւ (1336): Պալա-
զիա ճճ հազար մարդ կորոյս և վրէժխնդու-
թեան սղւով գրեթէ բոլոր քրիստոնեայ գերի-
ները սպաննել տուաւ:

Այս յաղթութեան վրայ՝ Օսմանցիք յոյս ա-
ռին և Պոլսոյ տիրելու և սուլդան Պալազիտ
զայն պաշարեց: Անտարակոյս պլախ առնուր ե-
թէ նոր, ահարկու թշնամբ մը շտախդէր զինք
որ Ասիա անցնի և իր տէրութիւնը պաշտպա-
նէ: Այս թշնամբն էր Լէնկթէմուր*, Թաթարաց
իշխանն, որ ճէնկիզ խանի տէրութիւնը վերա-
կանդնել ուզեց: Սէրշուք իր մայրաքաղաքն ը-
նելով՝ արդէն Ասիոյ մեծ մասին տիրեք էր,
Գանդէա գետէն մինչև Ռիօն, ամեն նուաճած
երկիրներն ստերակ գարձընելով ու անհամար
մարդիկ շարդելով:

Յունաց կայսրը Մանուէլ և քանի մը Սել-
էուզէմն անխախ իշխաններ Լէնկթէմուրն օգ-
նութեան կոչեցին Օսմանցոց դէմ: Լէնկթէմուր
բամաթիւ զօրքով Փոքր Ասիա մտաւ և Անկա-
րէոյ մօտ յաղթեց Պալազիտի, որ գերի ընկաւ

* Լէնկ—կուլ կամ Թէմուր—Լէնկ:

(1402) և բանտի մէջ յաւէն մնաւ : Ընկ-
թիմուք ալ քիչ ատենէն մնանելով իր ընդար-
ձակ տէրութիւնն ալ կործանեցաւ : Այն ատեն
Օսմանցիք սիրտ առին և իրենց կորուսած եր-
կիրները ձեռք ձգեցին :

Մէհմէտ Ա. Մուրադ Բ. — Սուլթան Պայա-
ղիտի որդւոյ մէջ յաջորդութեան կ. իւ ծագե-
ցաւ : Բայց Մէհմէտ Ա. որ վայելչակազմ,
ազնուասիրտ և վնասանէն էր, իր հօրը յաջոր-
դեց և Չէլեքի կոչուեցաւ : Ասնն կողմէ գեւ-
պաններ եկան որ իր գահակալութիւնը շնոր-
հատրեն : Սուլթան Մէհմէտ քսաւ անոնց .
«Պայատու իրեմ՝ ձեզ յայտնել ձեր իշխաննե-
րուն որ խաղաղութիւնը կ'սիրեմ և իմ որ այս
խաղաղութիւնը վրդովէ, խաղաղութեան առ-
տաւածը պիտի տեսնէ անոր գատատաւներ :»
Բայց այլ և այլ կողմէ թշնամիներ սկսան ար-
շաւել իր տէրութիւնը : Սուլթան Մէհմէտ
Գորամէի իշխանին յաղթեց, մինչդեռ իր զօ-
րավարը Մուսա՝ Սեֆեդքիէ նշանաւոր յաղթու-
թիւնը կ'տանէր Սիկիստանա կայսեր վրայ : Սուլ-
թան Մէհմէտ կաթուածահար մնաւ :

Իր որդին Մուրադ Բ Փոքր Ասիոյ ապստամբ
էմիրները զօգեւելն ետև՝ Ա. Պոլիսը պաշարեց :
Բյուզանդիանի կայսրութիւնն արդէն յիտին ծայր
տկարացեր էր . միայն մայրաքաղաքն ու շրջա-
կայ մի քանի երկիրներ ունէր, որ Օսմանցոյ
հարկատու էին : Իր նախորդաց պէս՝ Յովհան-
նէս Ա Պալէօլոց կայսրը Արևմտեան թաղառ-
բաց գիւնց և անոնց օգնութիւնը խնդրեց՝ յանձն

առնելով Յուդայ եկեղեցին հռոմէականին հետ միացրնելու : Այս նպատակաւ Պատրիարքին հետ Իտալիա գնաց, ուր նոյն միջոցին կրօնական մեծ վիճարանութիւն մը սկսեց էր իմանալու համար թէ Հոգին Սուրբ 'ի Հօշէ և յՈրդոց կ'ըղիւէր թէ ոչ միայն 'ի Հօշէ : Աւերջացէս յունական և հռոմէական եկեղեցիներն անորոշ դաշինքով մը միացան և պատն Օսմանցոց դէմ զինեց քրիստոնեայ իշխաններն : Ասոնց մէջ երևելի էին Մաճառայ Ալատիսլաւ թագաւորն և մանաւանդ Թրանսլլիանիոյ Հունիսա իշխանն, որ Պելլէր֊քաղաքը կ'պաշտպանէր Օսմանցոց բռն յարձակումներուն դէմ :

Այս անտանի դիւցազնը Մաճառստանն ազատեց հետզհետէ Օսմանցոց յաղթելով, այնպէս որ սուլթան Մուրատ ստիպուեցաւ տաս տարուան համար զինադուլ մը կնքել Սերվիան եւս տալով : Ինք Աւստրանին վրայ երգում ըրաւ, քրիստոնեայք ալ Աւստրանին վրայ : Բայց նոյն տարին՝ Եւզինէոս Գ պատյին գրգմամբը, քրիստոնեայք այս դաշինքը դրժելով նսրէն պատերազմի սկսան, և Մաճառստանի ու Ահհաստանի թագաւորը Ալատիսլաւ և քաջարի Հունիսա Գանուրէն անցան և մինչև Սև ծովու եզերքը հասան : Սուլթան Մուրատ՝ զայբացած՝ ոխտադրուժ քրիստոնէից դէմ քալեց և Աւստրայի ճակատաբար մէջ (1444) նշանաւոր յաղթութիւն մը տանելով իր վրէժը լուծեց : Ալատիսլաւ այս պատերազմին մէջ մնաւ և Հունիսա իր արդէն տարած յաղթութեանց արգիւնքը կորցս :

Կ. Պօլսոյ առաջինը. Մեհէմէթ Բ. — Սուլթան
 Մարաա Բի արգին՝ Մեհէմէթ Բ՝ իր հօրը յա-
 ջարդեց : Փառասէր, արինաւաշա, այլ հաւ-
 բաղէա, կիրթ ա. հաստատաժա եր Մէհէմ-
 մէա, որաւ գլխաւոր հոյն եղաւ. Կ. Պօլսոյ տի-
 բել և այս մաօք մեծ պատրաստութիւններ տե-
 սաւ : Ենս Կ. Պօլսոյ կ'ուզեմ, կ'ըսէր գիշեր
 մ'իւր վէզերին. այս բարձիւ վրայ քունս շաւ-
 նիւր. Աստուած կ'ուզէ այդ քաղաքն ինձի տալ : Ս
 Աստն աստն Յոյնք ալ խօսք կ'ընէին Օսման-
 ցոց անձնատուր լինելու, և իրենց կրօնական
 փժուն վիճարանութեանց մէջ կ'պառային. Եւա-
 խազաւ է մեզի համար Մէհէմմէաի ապարօշք
 քան թէ պապին խոյրը : Յոյնք 1453 ապրիլի
 Յին տեսան սուլթանին բանակն որ 260 հազար
 զինուորէ կ'բաղկանար և բազմաթիւ նաւեր որ
 Բասֆորը ծածկեր էին : Այսպէս Կ. Պօլսոյ ցա-
 մաբէն ու ծովէն պաշարուած էր : Ահապին
 թնդանօթներ սկսան պարիսպները զարնել. ա-
 սանց մէջ կար վիթխարի թնդանօթ մ'որաւ հա-
 մար կ'ըսեն թէ վեց կենդինար ծանրութեամբ
 ուսմբեր կ'արձակէր : Թէև Յոյնք անմիաբան՝
 Կ. Պօլսոյ իր Կոստանդին վերջին կայսր արիտ-
 թեամբն ու ճենովացոց օչնութեամբ յիսուն
 օր գիժացաւ թշնամոյն յարձակու մներուն :
 Կայսրը հաշտութիւն կ'առաջարկէր, Մէհէմ-
 մէա անողորբելի կ'մնար ու կ'պատասխանէր.
 Եւան՝ ես այդ քաղաքը պիտի առնում, կամ
 այդ քաղաքը զիս պիտի առնու. Կ. Պօլսոյ կամ
 աթոռս կամ գերեզմանս պիտի լինի : Ս Կոստան-
 դին կայսրն ալ կ'ըսէր. Եւան՝ մայրաքաղաքս

պիտի ազատեմ կամ անոր տերակներուն աակ պիտի թաղուիմ : » Աստի ամեն ճիգը թափեց որ զայն պաշտպանէ՝ 8000 զօրքով, որոց մէկ մասն օտարական էին : Արեւմտեան թաղաւորներն անհօգ կ'գրակէին . միայն մի քանի ճննովացի նաւեր նաւահանգիստը մտան և Օսմանցոց շատ նաւերն այրեցին և անոնց մեծ ջարդատէին : Ղալաթիայէն գիմացի եզերքը շղթայ մը ձգեցին Յօյնք, որպէս զի թշնամի նաւատորմը չկարենայ ներս մտնել : Սուլդան Մէհեմէտ ծովեզօրէն իր զօրաց կառարածը գրեւորով այնքան զայրացաւ, կ'ըսէն, որ ձին գէպ 'ի ծովը քշեց՝ որ գէս թէ անոր հրամայէ, ինչպէս երբեմն Քսերքսէս զայն շղթայի զարնել ազեցս : Բայց Մէհեմէտ շփհատիր, միտքը կ'գնէ Ա. Գօլտոյ նաւահանգիսան անուղ և սարօրինակ հնարք մը կ'մտածէ : Մէկ յիշերտան մէջ ութսունի շափ նաւեր, որ Բոսփորի մէջ կեցեր էին, ցամաքէն Անքուի ծովածոցը, այս է Ղալաթիոյ ներսի նաւահանգիսան իջեցրնել կ'տայ, տախտակէ սահուն ձամբայ մը յարդարելով, որու վրայ ձարայ քսեր էին : Երբ Յօյնք այս կ'տեսնեն կ'զարհուրին և կ'յուսահատին : Միայն Աստանոյին անվեհեր կ'մնայ և վերջին յորդոր մը տալով իր զօրաց հայրենասիրական և ազատութեան ոգւով լցուած մեծ կռուին կը պատրաստուի :

Օսմանցիք մայիսի 29ին կատաղարար կ'յարձակին ամեն կողմէ : Քաղքին վրայ ուժեր եր կը տեղային : Թնդանօթները պարսպին վրայ խրամասներ բանալով թշնամիները ներս կ'մտնեն և

սասկալի կատարած մը կ'սկսին : Կաստանդին մինչև վերջն արիարար կ'առեցաւ և վերջապէս զարնուելով ընկաւ : Սուլթան Մէհէմէտ Ա. Պօլսոյ տիրելով զայն իր տէրութեան մայրաքաղաքն ըրաւ : Ըստ Եոյներ աւրիշ երկիր դադարեցին : Իսկ քաղաքը մնացած քրիստոնէայք հրաման ստացան որ իրենց հաւատքն ազատօրէն պաշտեն և միայն զլիահարկ վճարեն : Մէհէմէտ Երեսնոց պատրիարք մը կարգեց, նոյնպէս Պրոսպէն Հայոց Եպիսկոպոսը Ա. Պօլիս կանչեց և պատրիարք անուանեց :

Ա. Պօլսոյ առձան լուրը բոլոր Եւրոպայի ահ ու սարսափ ազգեց : Պապը ջանաց խաշակիր զօրք հանել, բայց կրօնական եռանդը մարեր էր և արդէն քաղաքական շահեր Արեւմտեան տէրութեանց մէջ բաժանում ձգեր էին : Աստի ամեն ջանք անօգուտ եղաւ : Մէհէմէտ Բ Ա. Պօլիսը գրաւելէն ետև՝ հանդարտ շինաց : Գեռ ծովու ու ցամաքի վրայ թշնամիներ ունէր : Իսնուրի և Աբրիական ծովու եղեբքը բնակիչ ժողովուրդները և մանաւորապէս Մաճառներն ու Ալպանիացիք մէկ կողմէ, Անենաթի և Հոսոյոսի ասպետները միւս կողմէ զինք կ'նեղէին : Պելլերո՞ Մաճառասանի պատուարը կ'սեպտէր : Մէհէմէտ ուղեց նախ զայն անուր : Բայց հռչակաւոր Հոնիաս զօրք ժողովելով այն քաղաքը մտաւ որ պաշտպանէ : Քառասուն օր՝ 150 հազար Օսմանցոց կատաղի յարձակումներուն դէմ կեցաւ և վերջապէս ահարկու Մէհէմէտը ստիպեց որ փախչի մնացած զօրքովը : Բայց մաճառ զխցազնը վեր-

ջին յարձակման ժամանակ մահաբեր վէրք մը ստանալով մեռաւ :

ԱՆՆԵՔԻԿԷ՛՛ ծանր վնասներ կրեցին : Արևելքի մէջ իրենց ունեցած երկիրներն վտանդի մէջ էին : Իրենց շահերը պաշտպանելու համար նախ ազեցին սուլթանին հետ բանակցիլ : Էրակեր կ'մեղադրէին Աննեքիկին որ քրիստոնէութեան դասը շտապաներ : Նա կ'պատասխանէր . « Նախ Աննեքիկի կնք , ապա քրիստոնեայ » : Սակայն երբ Աննեքիկ տեսաւ որ Օսմանցիք իրեն հետ հաշտ մնալ չեն ուզեր և իր երկիրները ձեռքէն պիտի առնուն , ուղեց յետին ճիգ մ'ընել : Աստի մինչդեռ հասարակապետութեան գինուորներն Աթենքը կ'կողոպտէին , Ապարտան կ'այրէին և Փոքր Ասիոյ ծովազրեայ քաղաքները կ'ստպատակէին , Օսմանցիք ալ Սկլավոնիան , Սղիբիան , Կառնիսլան կ'աւերէին և ծեր ու սուլայ շինուելով՝ քան հազար դերի առնլով կ'առնէին : Թէև Օսմանցիք շատ մարդ կորստին այս արխնահեղ կ'խնէրու մէջ սակայն ՚ի վերջէ՛ յաղթեցին և Իտալիա մանելու պատրաստուեցան : Արդէն իրենց ձիաւորները Պրիսլ մանելով ամեն բան կ'այրէին ու կ'քանդէին , և Աննեքիկի կ'սպառնային , երբոր Աննեքիկցիք տեսնելով որ անկարող պիտի լինին յաղթել իրենց դորսոր թշուանոյն և այս աշխատել պատերազմին պատճառաւ իրենց վաճառականութիւնը մեծ վնասներ կ'կրէ՝ ստիպուեցան հաշտութիւն առաջարկել և ստրեկան տուրք մը վճարել :

Իսկ Ալլանիա աւելի դժբաղդ եղաւ : Այս

Երկրին իշխանն Իսկնդէր պէկ Օսմանցոց ան-
 Տաշա թշնամին էր և քան տարիէ ՚ի վեր՝ Հու-
 նիստին պէս՝ արիարար կ'պատերազմէր Օսման-
 ցոց դէմ և միշտ յաղթանակէր կ'տանէր : Աւե-
 նեակիցիք կ'յուսային որ անոր ձեռք իրենց
 նպատակին պիտի հասնին . բայց Իսկնդէր պէկ
 չկրցաւ անոնց օգնել և տենդաճար մեռաւ : Երբ
 որ Մէհմէտ իր այս ահաւոր թշնամիէն ա-
 զատեցաւ . բոլոր Ալպանիոյ տիրեց : Միայն ա-
 սոր մայրաքաղաքը Քոնստանտնուպոլսի գիւմուցաւ :
 Մպատմեն թէ Օսմանցիք Իսկնդէր պէկի քա-
 ջու թեան վրայ տիրան կ'պանշանային որ անոր
 ոսկորտիքն իրենց մէջ բամբակով իրրեւ բժժանք
 իրենց վզէն կ'կտակին . կարծելով թէ այս մի-
 ջոցաւ անյաղթելի կ'դառնան :

Այստե՛ս և Մէհմէտ իր զէնքը Հոսթոս
 կղզոյն դէմ դարձաց : Այս կղզին Ս. Յովհան-
 նու կարգին ստպեալաց ձեռքն էր . որոց մեծա-
 ւորը Պէրսո Օդոսմն Օսմանցոց դէմ երկար
 ատեն գիւմուցաւ : Մէհմէտ անձամբ Իտալիա
 անցաւ ու Օքրմոք քաղաքը պաշարելով առաւ .
 բնակիչները սրէ անցոց : Իտալացի իշխանները
 սարսափած՝ իրենց երկարատեւ թեանց վերջ
 տաին Թոքոց դէմ դնելու համար և անոնց
 ձեռքէն Օդոսմոյն առին : Սուլթանն այս ձա-
 խարդա թեանց վրայ զայրանալով նորէն կ'պատ-
 բասա էր Արեմեան տէրութեանց դէմ մեծ
 բանակով ելնել՝ երբոր յանկարծ մեռաւ (1481):

ԾՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ԴԻՐՈՊԱՆՆԵՐ անբաժնետերերն՝ ժուզարանն վերջերս՝ այժմեան սահմանները շունեկին որ անդ անդ չգտնվէին, Պէտք է գտնե աշխարհացրական գլխաւոր բաժանումները նշանակել յորպէս զի Նոր պատմութեան մէջ երեւելիք ժողովրդոց յարաբերական զարգացումն իմացուի :

ՆԱԽՈՒՍԱՆՆԵՐ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Բարձրագոյն լիարժեքն կ'արտադրէին Անկէն, որ զգալի փոփոխութեան մը չկրկնէ, Իւրանոս, որ 1171էն 'ի վեր 'ի զար կ'ընանար Անկիւպէն զատուիլ, Սուրիոս՝ որ արխարար կ'մտաշատեր իր անկախութեան համար, — Էրբոսը Հարթի բաժանումն պատերազմը կ'վերջանայ Անկիւպէի մնայն Անկիւ — Նորմանեան կողմերն ու սլաւն կ'պահեն :

Սուրիանակեան տերութիւնը՝ սլաւների միութեան հարց երկու թաղաւորութեան կ'արտադրէր :

- ա) Տանիւնդէն և Նորվեկիոս, բ) Շուտոս, որու մէջ էին շուտապէս Արտանոս, Քիւնընտար և Պալմիկի ծագան կողմերը :

Լեհագոսն՝ 1453ին Լիթւանիայի տերեր և իր սահմանները մինչև Սև ծովը սահաճեր էր : Իր սահարկութեան մեծագոյնը՝ արդի Բուսարից հոգին մէկ մասը բաժանելին : Ռուսիոյ արեւելեան և հարաւային կողմերը կ'ընտելին Թաթարները, իսկուն ու Արտանոսն, մէջ անդ կ'զանուէր Մոսկուայի մեծ գրաւութեանը, արեւմտեան կողմը, Նովորոսի և Բարսիլի անարական հասարակապետութեանները :

ԿԵԴՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Քրտանոս կ'արտադրէր արքունի և աւատական երկիրներ. — Արքունի երկիրներն էին. Քրտանոսի — Կալիկ, Պէրլի, Թարսիկ, Նորմանդիոս, Լուրդի, Շուտոս, Տանիւն, Բարսար, 44

Կիւրիէն և այլն: — Աւատական մեծ ցեղերն էին. Պարսի-
այնի: Օրլիանի, Պարպուզի, Անթուսի և Պրըքայնի:

ՊՈՒՐԿՈՅՆԻ ցեղն ունէր, Պարսիայն, Ֆրանչի—Պանդի,
Ֆլանդրա: Բիւրսի, արդի Պէլժիգայի և Հոլանտայի
(Ստորին—Նահանգք) մեծ մասը, Ալբա և այլն:

ՕՐԼԷԱՆԻ ցեղն ունէր, Օրլիանի գրաստիւնները, Ալ-
բանայի, Պլանայի, Անխուլիէի և այլն կամուստիւնները:

ՊՈՒՐԳՈՅՆԻ ցեղն ունէր, Ֆլեշիան, Մարլի կամուս-
տիւնը և այլն:

ԱՆՍՈՒՄԻ ցեղն ունէր, Բրանչանի և Միլի կամուստիւն-
ները, Պարի և Լուշիէի գրաստիւնները:

ՊՐԸԳՆԵՆԻ ցեղն ունէր, Ռեյն, Նանդ, Վան և այլն:

Ռարի մի քանի աւատական մանր հողեր ալ կային որ ա-
ռաջիններուն հետ արքունի երկիրներուն միացան, այն-
պէս որ Ֆրանչի գրեթէ արդի սահմանն ունէր, ՚ի բայց
առեալ Արտա, Ֆլանդրա, Լուշիէ, Ֆրանչի—Պանդի,
Պրե, Անխուլիէ, Ռանչիէ և այլն:

ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆՆ յիսուց միապետութիւն
մը չէր կազմեր. բազմութիւ տերութիւններէ կ'ըսուէր
նոր որ հեռագհեակ անկախ եղան: Այս տերութիւնները
տեսակ մը զարնակցութիւն կ'կազմէին, որո գլխին էին
սահմանադր մը և կայսր մը: Կայսեր իշխանութիւնը գրե-
թէ աննշան էր, թէև աւագամտողիմն տեւի հաստատ
էր, բայց զարնեալ իշխանները շարունակ անոր դէմ կը
շարժէին: Ռուսի նոր ժամանակները Գերմանիա անպա-
զար երկարատեւութեան մէջ կ'գտնուէր: Օտար թագա-
ւորներ այս ներքին խռովութիւններէ օգուտ քաղելով
սկսան կայսրութիւնը խաղալիկ ընել:

Գերմանիայ աշխարհագրութիւնը նոյն միջոցին շատ
շիւթ ու խառն է: Ոչ միայն այս երկիրն ամենեւ տեւի
իշխանական երկիրներ կ'ապրունակէ, այլ և այս երկիր-
ներն առ հասարակ բանուած և շատ անգամ իրարմէ
հեռու մասերէ կ'ըսուէրն, բաւական է միայն նշանա-
կել զեհագեղական շորս գլխաւոր ցեղերը:

—) Հարազատի կամ Արտիէ ցեղը, նախ հին ժա-

սանդազան երկիրներ ունէր, թնչպէս, Ասորիոյ արդի-
 գրաստիանը, Գնչու, Սորիոն, Կորննիոն, Կունչու,
 Կունչու, մէջ զբուսան հողեր և Ալուսի մեծ մասը, Աս-
 կէ դաս՝ Մարտիմիլիանոս իր սանսանստի եամբ մասանդեր
 էր Պուրկզմի երկիրը, Սորիոն Կունչուից, Արդասան և
 Քրանչու-Գունգիոն:

Բ) Պալիերայի կամ Ալիսկուսիի ցեղն երկու ճիւղ
 ունէր. անդրանիկ ճիւղը կամ Պալուսիոն ունէր վերին ու
 ստորին Պալուսիոն, որու մայրաքաղաքն էր Հայտեւոյի-
 կրասեր ճիւղն ունէր Պապիերան, որու մայրաքաղաքն էր
 Մանգի:

Գ) Սասանիոյ ցեղն՝ նոյնպէս երկու ճիւղի կ'ըամնուէր.
 անդրանիկ ճիւղն (կամ Կրննիոյի կայսրընախի) ունէր
 Ալիսիակիւսի և շրջակայ երկիրը. կրասեր ճիւղը (կամ
 Ալուսիոյի գրասան) Սարսանիոյ գրաստիանն ունէր
 (արդի Սարսանիոյ թագաւորութեան մասը Տիւրքու և
 Ալուսիոյ):

Դ) Հաննուլիերնի ցեղը, նոյնպէս երկու ճիւղի կ'ըամ-
 նուէր, Սասանիոյ և Քրանչանիոյ. Քրանչանիկ, Կունչու-
 պերիի բերդակամը՝ Քրանչանիոյ ճիւղն, Պրանսայուրիկի
 սահմանապետ (margrave) և Պրանսայուրիկի սան հիմնա-
 դիրն եղաւ, (այս է արդի Բրուսիոյ արքայական տանը):

Մանաստան կ'ապրանակէր Կրաստիան (Կրաստիան)
 Գալուսիոն, Պանիոն, Թրաննիլիանիոն, և իրեն հարկա-
 սու էին, Սորիոն, Ալուսիոն ու Մալուսիոն: Ջանչի-
 րի, որ 1307ին իր անկախութիւնը գտաւ, ու թ նահանգե-
 կ'ըրազկամար, Շորիոն, Սորիոն, Իննիերիլուրիոն, Աս-
 վիլիոն, Գալուսիոն, Ջանչիլի և Պիլիոն:

ՀԱՐԱՆՆԵՐՆԵՐՆԵՐԻ ՏԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Հիւրերուսն իր-
 իւրն կ'ապրանակէր, Կունչու, Բուսիոնի և Սոյանի-
 իրաւ և որ այս վերջինն երկու որոշ սեբուստիաններէ
 կ'ըրազկամար, որք էն Ալուսիոն և Կունգիլիոն, բայց մեկ
 մտապետութիւն կ'ըպազմին Քրանչանիոն և իրապիւր իւ-
 թանստիանն ներքե: Ասկէ դաս՝ Արանիան ունէր Սաս-
 անիոն, Սիլիլիոն և Սորիոնիոն:

Իտալիա՝ ինչպէս միշտ, բազմաթիւ տէրութիւններ կը պարունակէր. Ալեքսանդրի, Շիւնդայի և Ֆլորենտայի հասարակացեալութիւնները, Եկեղեցւոյ վիճակը, Սուլանայի, Միլանի և Ֆլորենտայի գրաւութիւնները, Նափլիի թագաւորութիւնը:

Օմանիան գերազանց կ'պարունակէր, Փոքր Ասիա, Կալիպոլի ինքնակցին, Թրակիա, Մակեդոնիա, Պալլաքիա, Թեոսպոլիս, բուն Յունաստան, Պելլոպոնէսի մեծ մասը, Արշակունիքի կողմերը. — Ալլանիա, Ալաոնիա, Աթենք անկախ էին:

ՔԱՂԱՔԱԿԻԹՈՒԹՒՆ

ՄԻՋԻՆ ԳԱՐՈՒ

ԱՐՈՒԵՍՏՔ. — Երկու գլխաւոր դասի կ'ըստնուին արտեաները — Ճորտարւան աշակերտ, որ մարդկային կենաց պիտոյքը հայթայթելու համար կարեւոր են, և Գեղարուստները, որ մարդու բարոյական ու մտաւորական կենաց պիտոյքը կ'ընցընեն:

Ճորտարւան աշակերտի մէջ ամենէ նշանաւորն է Էրեթարուսիանը: Միջին դարու մէջ այս արտեանն իսլամական հետ ստորին վիճակի մէջ էր: Լուսնայեցիք աւելի ճարտար էին այս մասին և եթէ վերջին

ժամանակները հասակական պետութեան մէջ շատ անմշակ հողեր կային, պատմաւոր անբնի ընկերական վարձակալ վիճակն էր, և մանաւանդ սարկական աշխատութիւնն, մինչդեռ հասարակապետութեան ժամանակ մշակութիւնն ամեն ազատ մարդու համար բնական և պատմաւոր գրազմանք մ'էր: Արժանքի տարաւաններն ալ Հասակակցաց շաբ յաջողակ չէին հողագործութեան մէջ: Այսին զի նոր հողեր գրաւելէն և գտնելք աւատական գրութեամբ խեղճ վարձակալներու ապէն ետե՛ս որպէս զի հերկեն և վար ու ցան ընեն, հողատէրներն կամ ազնուականները ստրակ մշակին աշխատութեան արդիւնքը կ'վայելէին և իրենք զխաւորապէս պատերազմով ու սրտագութեամբ կ'գրազէին: Այսին աւատական երկիրներու մէջ սրտագութութիւնը կիրք մ'էր, որ շատ կ'փոսէր երկրագործութեան: Այսին զի ազնուական սրտագները կ'պատու իրենք բնդարձակ անասաներ և նահիններ անմշակ թողուլ երկն պահպանելու համար, ծանր կանոնք կ'հաստատէին որ ազարակապանին փաստապէս էին, և անոր հաւնէքը սակզ կ'տեսէին: Մշակութեան գործիքը կոշա էին, հետեապէս հողին արդիւնքն ալ չիչ, և սովորաբար բերքը զարի, համար, վարսակ էր: Ընդերք թիչ կ'մշակուէր, իսկ ընդեզէնի տեսակներն անմանութ էին, Հիւսիսային երկիրներու մէջ ամեն դատու մարդկան կերակուրը հաց ու թարմ կամ ազած միս էր և երբեմն երկի միս: Բնէն ազնուականաց զգեականերուն մէջ թիչ շատ աւատութիւն կ'տեսէր, բայց հողին ալ զիւնքը թիչ էր և ստորին, ու ասկից կ'իմացուի թէ հողագործութիւնն սրչափ ետ մնացած էր: Աշխարհայի մէջ չկար երկիր մ'որ կարող լինէր արդի բնակչաց մէկ տասներորդ մասը պահել ու կերակրել, մինչդեռ այս թիչուր ժողովուրդն ալ անունդի պակասութենէ թշուառ կ'տարէր: Իրաւ է որ զարե զար երկրագործութիւնն յառաջ գնաց և այս մասին վեցերորդ և շրջաբառաներորդ դարուն մէջ մեն տարբերութիւն կ'տեսնուի: Արժանական կարգերն և մանաւորապէս բնեկցիկական ճգնաւորները միջին դարու մէջ անմանձիբ մշակներ էին և սովորաբար վանա-

կան վարձկաններն աւելի լաւ գիտակի մէջ էին քան թէ ազնուական հողատէրներու վարձկանները:

Տաշաղթաբնակիւնն* ալ հողագործութեան պէս եւս մնացած էր, Գիւղն ամեն մարդ թէ՛ մշակ, թէ ստացաւորք էր և իւրաքանչիւր ընտանիք կտաւապործ, ներկարար ու դերձակ էր: Հազիւ մէկ երկու արուեստաւոր կ'գտնուէր, ինչպէս գարջին մ'որպէս զի գիւղացոց ու ստատական զգեւէին համար պէտք եղած գործերն ընէ: Ընտանիքներն իրենց նեոսը շինած և ազնով ծեփուած հրեղերու մէջ կ'ընակէին և հասա կտակ կամ կաշիէ զգեւաններ կ'հագնէին: Կոյն իսկ այնուանիմին զգեւակն ալ անստշ քարերով շինուած էր և լայն սենեակներու մէջ հեծանները կ'երեւէին: Անոնց մէջ ըիջ կահ կարասի կար, գլխասորապէս կոշիւ ամսաներ ու սեղաններ: Սակայն ժ՛՛ր գարուն աւելի վայելուչ շէնքեր և ներքին գարդարանք կ'աւեանուէին, ինչպէս նաև վառարաններ ու պատահանի ապակիներ:

Գաղաքներու մէջ տարագործութիւնն աւելի առաջ դացած էր, այլ և այլ մարդիկ զատ զատ արուեստներու հետեւելով՝ աշխատութեան բաժանումը կ'սկսի և հետեւապէս անոնց գարդացումը: Տարագական գործեր ըիջ ըստ նորարարութեամբ յառաջ կ'գան մասնաւորապէս մեծեակի, շէնսփա, Համպուրի և Լանսան: Իրբու է որ քանի մը բացառութեամբ փողոցները նեղ, մուխ, անկանոն էին, ինչպէս այժմեան մի ըստ արևելեան քաղաքներու մէջ, փայտե տաներով որոց վերի յարկերն ստորին յարկերու վրայ կ'եռին: Եւրոպայի մէջ ժ՛՛ր գարուն սկսան ազիւս գործածել:

Չգեւատեղէնի համար առ հասարակ աստի ու փուշ կ'գործածէին, ինչպէս նաև կաշի: Սպանիոյ մէջ Սարակիստաներն ժ՛ գարուն բամբակ կ'մշակէին ու կ'գործէին: Մեծաքան, որ 'ի սկզբան Չինաստանի արդիւնք էր՝ Քրիստոսի թուականէն առաջ Եւրոպա մտեր և Յունաց

* Ալախլըն, սաբայնակալիւն, Հիւսնակիւն, Նիլոս-բարակիւն, Գորազաբնակիւն, Իրչիգորթակիւն և այլն:

ու Հոտմայեցոց ծանօթ էր, ժի գարուն շերամագործութիւնն Միկիլիա մտաւ, ապա Սպանիա ու Ֆրանսա սկսան մետաքսեայ տարազներ շինել, և ժի գարուն Անկիլիա այդ շիւղջ մշակեց:

Սկիզբները՝ ամեն արուեստ ու տարազ անգական էր, իւրաքանչիւր քաղաք իր ունեցած բնական նիւթերը կը գործածէր և իր մէջ կ'ապաւէր. հետզհետեւ առուստրոս սկսաւ, փոխանակութիւնները շատցան և ժողովուրդներն սկսան հեռաւոր երկիրներու հետ յարաբերութիւններ հաստատել և իրենց սեպհական այրանք ու արտադրութիւն աւելնելու հետ փոխանանակել, Ֆրանսայի առուեղէնն անուանի էր Սպանիոյ գէնքերը, մետաքսեղէնն ու սեկը յարգի, և ընդհանրապէս Եւրոպայի հարաւային երկիրներն աւելի յարասր էին քան ինչ հիւսիսայիններն տարազագործութեան մէջ: Յատկապէս զինացործութիւնն մեծ քայլեր առաւ, և այս բնական էր, քանի որ միջին դարու մէջ շատ մարդոց գլխաւոր զբաղմունքը զինուորութիւն էր, ուստի զինացործն ու գարբիները մեծ յարգ ունեին: Ամեն ընտիր սուրերն Գաւմակոսի և Թուրքոսի մէջ կ'շինուէին, իսկ Արարոսի և Միլանի մէջ՝ զրահ ու վահան:

Երբ վառօքն ու հրազենն հնարուեցան, պատերազմի արուեստին մէջ մեծ փոփոխութիւն մտաւ, ինչպէս նաև անոր վերաբերող արուեստից մէջ: Արևելքի մէջ վաղուց ծանօթ էր բարակն, որ իր բնական մկ լերքն է, և ինքեւս Արարոսիք կամ Երջնք դասն անոր պայթիւիչ յատկութիւնն անխի ու ծծմբի հետ խառնելով, Մաւրիանացիք գործածեցին՝ ժի գարուն՝ վառօքը Սպանիացոց զեւ՝ խոզովակներէ քարեր ու սուրբեր արծուկելու համար, և այդ դիւարը Սպանիայէն Ֆրանսա անդ ջաւ: Անկիլիոյ և Ֆրանսայի պատերազմաց մէջ վառօք, կոշա թնդանօթներն ու հրազեններ գործածուեցան և այնուհետեւ հետզհետեւ սպորական դարձան, ինչև առպեաներն հակառակ էին այս դիւարին, քանի որ իրենց մտքնական արիւթիւնն և սպառազինութիւնն արեւելք մը չպիտի ունենային:

շինել Բիւզանդիոն: Երբոր խաչակիրներու պատճառաւ
Արեւելուսը Արեւելիք հետ յարարերս թիւն հաստատեց՝
նկարչութեան երկու նշանաւոր գայրացիներ երեսն եկան,
այս է իսաւրան և Քիւրճան:

Իսաւրական ամենէ հին պատկերն (1221) Արեւելի
Կոստանշտնուպոլիսէն է: Հետզհետէ ուրիշ անուանի նկար-
իչներ ելան իսաւրա, ինչպէս Ճիւղոս, որ աբուեհաւը
շատ զարգացուց, Քիւրճ Անիէնէն, Մոսուլէն, որու գոր-
ծերը գեա պանշարցում կ'պատճառեն, Անիպէն, Կոստան-
շտնուպոլիսէն անգամ զաշտանկարի զարմաց իր ուշա-
գրութիւնը, Արեւելիցի Պիլիպէն, որու պատկերներն
անուանի են զայնի գեղեցկութեան և փայլութեան կողմէ,
որ գեղեցկեան գայրացին յատկանիշը զարմաւ: Սակայն
իսաւրական պատկերհանութիւնն իր ամենէ բարձր ստա-
նանին հասաւ երբ Արեւելիցի Մոսուլէն, Մոսուլէն Ան-
իէն, Մոսուլէն Ճիւղոսիէն և Կիւրճան սկսան ծաղկիւ
(ԺԳ—ԺԷ զարուն): Անուարգոս, Գոսթանայի եր և ոչ
փայն նկարիչ, այլ և քանդակագործ, ճարտարագետ և
գիտուն էր: Կոստանշտնուպոլիսէն Անիէն իրմ վար շէր
ձեար և աւելի անուն ստացաւ: Չորս թիւն, մեծութիւն
և գեղեցկութիւն այս նկարչին ոճին յատուկ հանդամանքն
են, և այս մասին գեա պատկերհան մը զանի շղերագան-
ցեց: Սակայն իրեն ժամանակակիցն ու ստիւք Ռաֆայելը՝
իսաւրական պատկերհանաց իշխանը կ'համարուի՝ և ան-
նման է գեղեցկութեան, անուշութեան և բեզում երես-
կայութեան կողմէ: Ճիւղոսիէն և Կիւրճան Արեւելի
գայրացին են, որ ընտիր զանաւորութիւնը կատարելու-
թեան հասուցին:

Գերմանիայ Քոլոնիա և Մեադրիշ յարգարներու մէջ
նկարչութիւնը ծաղկեցաւ գրեթէ նոյն միջոցին (1221):
ԺԴ զարուն շատ նշանաւոր պատկերհաններ կային Քո-
լոնիա, Կոլոնիա զարուն՝ երկու հաշակաւոր հոլանդացի
նկարիչներ ծնան, այս է Հոլանդացի և Անի իշտ, որ մեկ
քանի յատկութեանցը կողմէ կարող էր մըցիլ իսաւր-
կան պատկերհանաց հետ: Ինք ընդհանրացուց եղով նկար-
ելու արտեւաւը: Անուանի է նաև Քոստանշտնուպոլիս

շինեւ Ռիւզանդիան: Երբոր խաչակիրներու պատճառաւ
Արեւմուտք Արեւելքի հետ յարաբերութիւն հաստատեց՝
նկարչութեան երկու նշանաւոր դպրոցներ երեւան եկան,
այս է իտալական և ֆերմանական:

Խաչակրան ամենէ հին պատկերն (1221) Անի-յի
Պատիւոյի շինածն է: Հետզհետեւ ուրիշ անուանի նկար-
բիշներ ելան Խաչիւ, Բնշուկա Ճիւղոս, որ աբուեհարը
չառ զարդացուց: Քրտ Անիելիտ, Մասալիտ, որու գոր-
ծերը զեռ սքանչացում կ'պատճառեն, Լիւղի, Գնի-
լի, որ առաջին անգամ գաշտանկարի զարմուց իր ուշա-
գրութիւնը, Աննեոսիկցի Պելլիշի, որու պատկերներն
անուանի են գոյնի գեղեցկութեան և փայլութեան կողմ,
որ վենետիկեան դպրոցին յատկանիշը գարմաւ: Սակայն
խաչակրան պատկերհանութիւնն իր ամենէ քարնք աստի-
ճանին հասաւ երբ Լեւոնոզոս Կո Անիելի: Միտ-յիւ Ան-
ճիւղ, Ռոմ-յիւ Ճիւղիւնի և Գիւղիւն սկսան ծաղկիւ
(ԺԻԻ-ԺԵ գարուն): Լեւոնոզոս, Գոսրանացի էր և ոչ
միայն նկարիչ, այլ և քանդակագործ, ճարտարապետ և
գիտուն էր: Նոյնպէս Միւրայել Անճելո իրմ փար չէր
մնար և աւելի անուն ստացաւ: Զօրութիւն, մեծութիւն
և զանաւորութիւն այս նկարչին ոճին յատուկ հանգամանքն
են, և այս մասին զեռ պատկերհան մը զանի շղերագուն-
ցեց: Սակայն իրեն ժամանակակիցն ու ոտիք Ռոմիայել
խաչակրան պատկերհանաց իշխանը կ'համարուի՝ և ան-
ունան է գեղեցկութեան, անուշութեան և բեզուն երեսա-
կալութեան կողմ: Ճիւղիւնի և Գիւղիւն Աննեոսի
դպրոցեն էին, որ ընտիր գունաւորութիւնը կատարելու-
թեան հասուցին:

Գերմանիոյ Քոլոնիա և Մէնսթրիշ յաղարներու մէջ
նկարչութիւնը ծաղկեցաւ գրեթէ նոյն միջոցին (1223),
ԺԳ գարուն շառ նշանաւոր պատկերհաններ կային Քո-
լոնիա, 'Նոյն գարուն' երկու հռչակաւոր հոլանտացի
նկարիչներ մնան, այս է Հոպերտ և Անի իւյտ, որ մեկ
քանի յատկութեանցը կողմ կարող էր մրցիլ խաչա-
կրան պատկերհանաց հետ: Ինք ընդհանրացուց եղով նկար-
բելու արուեստը: Անուանի է նաև Քոնիւրիւն Մոլոն

Քրիստոսի, Տոբիթի, որոս պատկերները թէև կոշտ են, բայց քանի մը կեանքու մասին իտալացի ասենեկ ընտրե պատկերհանաց շափ կորով և հանձար կ'ընացընէ:

Իտալիայէն ու Վերսալիայէն նկարչութիւնն Լաբուպայի ուրիշ երկիրներ ալ տարածուեցաւ, ինչպէս Սպանիա, Ֆրանսա, Անգլիա, սակայն՝ մինչև ժողովար՝ նշանակութեան արժանի նկարիչ մ'անաղ չբերին:

Քրիստոսի և Տոբիթի. — Գունաց և Հռոմացեցոց ժամանակէն շատ քանդակներ ու անդրիներ մնացած էին, և նոր քանդակագործութեան օրինակ եղան: Մեծն Կարոլոսի օրով՝ արևմտեան երկիրներն այս արուեստն սկսածագիլէ, և մանաւնդ Իտալիա, նոր քանդակագործութեան ճշմարիտ հայրն եղաւ Նիկոլօ Բեղաձօ (ժողովար): Շատ աշակերտներ ունեցաւ և իր գործերէն մէկ քանին մայր եկեղեցիներու մէջ դեռ կ'երևին: Մեծ մասամբ հարիմ քանդակներ* և անդրիներ են մարմարինէ շինուած: Մեծ անուն ունի նաև Անտոնիօ Օրտոնի, Լուիջի Բոտտիչի, Կիլիերտի, Տոմատիլլօ Պրատիչի: Մեքսիկէ Անճէլօի համբաւը մեծ է թէ՛ քանդակագործութեան և թէ՛ նկարչութեան մէջ, իր Մուրտիսկայական արձանը հրաշակեալը կ'սեպուի: Իրեն ժամանակակից էր Պեռլինոս Սելլէնի:

Թեպէտև Իտալիա կրնայ պարծիլ որ քանդակագործութեան մէջ իրեն նմանը չունի, սակայն ուրիշ երկրական երկիրներ ալ վար չեն մնար: Վերսալացոց մէջ անուանի է Լեֆլէր, Ֆրանսայի մէջ Կոնտէ, Կան Քրիտանիա շիրիմներ որ ցոյց կ'տան թէ քանդակագործութիւնն բուսական զարգացած էր և այն սեպ:

Ճորտի և Տոբիթի. — Հռոմէական արտութեան մէջ մեծ տաճարներ ու պալատներ շատ կային և զրեթէ առմենն ալ յունական ճարտարապետութեան սնով էին: Այս սնին մասնաւոր յատկութիւնն այս է որ առհա

* Bas-relief.

տարակ շինուածները հոյն վրայ հորիզոնապէս կ'առարածուին և ջած ու երկայն ևև մ'ունին ջան թէ բարձր: Այս սո՛նն զեղեցիութիւնը կ'ըշմարտի յունական տաճարներու վրայ որ սովորաբար միջին բարձրութեամբ շէնքեր են, տափակ առաստաղով, շորս դին սիւներով պատած կամ միայն շէնքին նակառը սիւնազարդ: Սիւներուն մեծութեան համեմատ՝ այս յունական տաճարներն երեք կարգի կ'ըստնուէին, այս է դուր-իւն, յուր-իւն և իրն-իւն (Բ. մասն եր. 166): Աստիկն տմուր ու հոյաշէն, միւսները թեթեւ ու զարդարուն: Հռոմայեցիք այս երեք կարգին վրայ ևեկցին իրենց ճարտարապետութեան սո՛ն, իրենց յատուկ զարդեր աւելցրնելով: Ինչպէս կամարներ ու գմբեթներ աւելի զարմանեցին իրենց շինուածոց մէջ, անոնց աւելի բարձրութիւն և գծերու զանազանութիւն տալով: Այս ճարտարապետական այլափոխութիւնն ուրիշ երկու կարգ յուսաւ բերաւ, այս է դուր-իւնն ու իւր-իւն*:

ԹԱ զարուն՝ ճարտարապետութեան ուրիշ սո՛ մ'երկունս ելլաւ, որ բոլորովն տարրեր է յունական ու հռոմական ճարտարապետութենէ, և միջին զարու պարծանքը: Այս սո՛ն է իւր-իւնն, որու ծագումն անյայտ կ'երևի: Ամանք կոթական կամ գերմանական համնարի զարմ կ'սեպեն, անանք կարծեն թէ՛ քրիստոնէական ու հեթանոսական արուեստի արդիւնք է, այլ ի թէ՛ սարակիստեան և բիզանդեան: Կոթական ճարտարապետութեան սո՛ով շինուած շէնքերը մասնաւորապէս սրածայր կամարներ ունին, ստուար, բարձր են, ինչպէս միջին զարու գերիներն Կոբուսյի այլ և այլ կողմերը շինուած հոյակապ եկեղեցիներն կ'երևի, որոց երկնամաս կամարներն և ներքին ահապին մեծութիւնը մարդու մտոցէ՛ յափշտակն: Ամեն մեծ քաղաքներ անբաւ զուսմարներ վառնած են կոթական եկեղեցիներու համար, որոց մէկ քանին այնչան ընդարձակ էին և ճոխ քանդակներով զարդարուած որ աւարտելու համար զարեք պէտք եղած են:

* Composite.

Այս մասնակէք շինուած են Լեւոնանի Աւագիւղի
 -Բեհարանք, Բարեգի Նոր—Տը, Աղբարացուրկի մայր
 եկեղեցին, Իսկ Միլանի և Քոլոնիայի մայր եկեղեցիներն
 Ժ-ը գարուն շինուած են :

Գ.ԻՏՈՒԹԻՒՆ-Բ. — Հին ասենց զիտութիւն-
 ներք յետագէտ միջնակի մէջ էին : Թէև Հոռո-
 մայեցիք Յոյներէն առնլով քիչ շատ մշակեցին
 և մաթեմատիկական ուսմանց մէջ բաւական յա-
 ռաջ գացին , սակայն աստղաբաշխութեան , բնա-
 զիտութեան և բնալուծութեան վրայ հազիւ
 նախնական ծանօթութիւններ ունէին : Այս ու-
 մանց նախնական տարերքը զլիաւորապէս Ա-
 լէքսանդրիա քաղաքը մշակուած ու պահուած
 էին : Սակայն Չ գարէն մինչև ԺԲ գար՝ Յոյնք
 քայլ մը շատին զիտութեանց մէջ և այնուհե-
 տե Աբարացիք սկսան յունական բնագիրներ
 թարգմանելով ուսմանց հետևել : Մի շատ զիւ-
 տեր ըրին և հեռաւոր արևելեան ազգերէ ալ
 շատ բաներ փոխ առին ու կերպով մ'ելրասայի
 ժողովրդոց մտաւորական յարաջակութեան
 մեծապէս նպաստեցին :

Մ-ԻԵՄ-ԳԻԼ-Ի-Ն ռուսան . — Աբարացիք Յոյներէն
 առին Բ---Բ---Ի---Ի---ն , բայց անոնց թուագիրները՝ որ
 աստեր էին , թողլով՝ արդի թուարանական թիւերը
 գործածեցին : Այս թուանշաններն Հնդկաստանցիք գտած
 էին և Աբարացիք անոնցմէ փոխ առին , խառնելով մը
 (Աբրակեթ կամ Լեւոնար) եւ բազական ազգաց մէջ մտցուց
 գրանք և Ժ.Չ գարուն ամեն տեղ գործածուեցան : Եւ-
 նաց մէջ Ելեւշտիւթիւն ամենեւ նշանաւոր գործն Ե-Լէ-
 Գիւնի գիրքն էր : Աբարացի հեղինակը՝ Նորէրտիւն՝ զայն
 թարգմանեց և Աբարացիք սկսան երկրաչափութեան մէջ

Վարժիչ և այսա Էւրոպա փոխադրեցին: Պատժ քաղքին մէկ վանականն (Աթեւարս) Էրկիլիցիտեան առաջին անգամ լատիներէն լեզուով թարգմանեց 1150ին, Նոյնպէս Արարացոց պարտաւոր ենք Կրեմուսի* գիտութիւնն, որ Հնդկաստանի մէջ վազուց շատ յառաջ գացած էր և Արարացիք անկից առին: Ուսողութեան այս ճիւղին մէջ անուանի եղաւ Միկիթէոս Իոն Մոսս, որ թէ գարուն Պաղատա քաղաքը կ'ապրէր: Ասոր գրած գործով Էւրոպա մտաւ այս գիտութիւնն ԺԳ գարուն:

ԱՄՊԵՐՆԻՒՆՔԻՆ. — Յոյնք հարեանցի և անհիշե ծանօթութիւններ ունէին արեւային գրութեան վրայ: Նշանաւոր է վերջին յոյն աստղաբաշխը՝ Պոլլուս Ալեքսանդրացին, որ ի գարուն կ'ապրէր և երկնային շարժումներու վրայ իր անուամբ գրութիւն մը գրած էր: Այս գրութեան համեմատ՝ երկիրը տիեզերքի կեդրոնն է և անշարժ. բոլոր երկնային մարմիններն բոլորակաձև կ'շարժին և այս բոլորակներուն կեդրոնն երկիրն է: Երբ որ Արարացիք Էսմեր ամբրապետին օրով (610) Ալեքսանդրիան առին Պաղատաձևեան աստղաբաշխութիւնն ընդունելով՝ ուրիշ գիտութեանց հետ զարգացուցին, Իրենց մէջ ամենէ հաշակաւոր աստղաբաշխներն եղան Ալպոլանի (880) և Իոն Էսանի (1000): Արեւմտեան ազգերը ԺԳ գարուն սկսան պարապիլ աստղաբաշխութեան որու վրայ առաջին գրողներն եղան անկիլացի Հոլիզոս (Սալբուպարս 1220), Կապիլիոս թագաւոր՝ Ալանչո Ժ և Ռոբեր Ալան, որոնք Պաղատաձևեան գրութիւնը մկնեցին:

Ա երկնայեա հաշակաւոր Կապիլիոս եկաւ և նոր ուրանաւոր գրութիւն մը գտնելով՝ աստղաբաշխութեան և մտաց մէջ մեծ յեղափոխութիւն մը պատճառեց: Կապիլանիոս (1473—1543) որ 'ի ծնէ Լեհացի և Կրաքովոց համալսարանն իր ուսումն առած էր, երկնային երկայթները բացատրելու համար յայտնեց թէ՛ երկիրն երկու

* Algèbre.

շարժում ունի, մին իր առանցքին վրայ, որ է օրական թա-
ւալումն, մյուսն արեւուն թուրբախը, որ է տարեկան շրջա-
նը, Հեռագհեակ եկող աստղաբաշխներն այս գրութեան
նշմարտութիւնն ապացոյցներով հաստատեցին, և այսպէս
Աստղերիկեան գրութիւնն ոչ միայն ստղաբաշխներն
տապալեց այլ և մարդկային մտաց նոր ուղղութիւն մը
տուար։

Բնագիտութիւն և Բնաշինութիւն. — Բնական փի-
լիսոփայութեան վրայ Եւթեր և Արարացիք հազե թե
մի քանի տարրական ծանօթութիւններ ունեին։ Մարդիկ
որքան նարտարական արեւեաններու մէջ յառաջացան այն-
քան այն արեւեաններու մէջ զործածուած նիւթերուն
յատկութիւնները և մեքենական մի քանի հասարակ
սկզբունքներ քննելու ետեւ եղան։ Մանաւանդ Արարա-
ցիք մի շատ բոլոր տ մետաղներ քննելով անոց վրայ
իրենց ստացած գիտելիքն արեւմտեան ժողովրդոց աւան-
դեցին։ Սակայն միջին դարու բնագիտական գիտութիւնը
մեծ քան մը շեք. միայն մի քանի կրկնուր իրողութիւն-
ներ գիտեին։ Վիլխարապէս տեղեակ էին որ մայրիսը
դեպ 'ի քեւեա կ'մտաի։ Եւթեր Արիստոտելի ժամանակէն
գիտեին որ մազնիսը երկաթը քաշելու զգրութիւնն ու-
նի, նոյնպէս այս զգրութիւնը նոյն մետաղին հազորդե-
լու, բայց մազնիսին դեպ 'ի քեւեա մտաւն, այսինքն թե
մազնիսացած ասեղ մը կամ մոլ մը, ազատօրէն կախուե-
լով՝ դեպ 'ի հիւսիս և հարա գտնաւը շեին գիտեր։
Սակայն այս իրողութեան վաղուց տեղեակ էին Չինա-
ցիք, որ ծովային կարկինն հնարելով՝ նաւարկութեան
ժամանակ կ'զործածեին։ 1260ին Ալեքսանդրի մ'Արե-
ւելքէն բերաւ կարկին մը և այն ասեւն արեւմտեան ժողո-
վուրդներն ալ սկսան զործածել և ծովային հեռուոր
նավթորդութիւններ ընել ԺՊ և ԺԻ շարուն։ Գրեթե
նոյն միջոցին էր որ Լուրուայի ազգերն սկսան այլ և այլ
բրայական նիւթեր բաղադրել և լուծել, որով յառաջ
եկաւ քիմիական գիտութիւնը, որ միջին դարու մէջ ու-

Գրեթէ յանձնառնելու մեծ առաւ, սյոխնքն հասարակ մտազնեքե ոսկի շինելու արուեստը (փիլիսոփայական քար): Առաջին ալքիմիայեան եզու ճեղեր (Է դար): Նշանաւոր են նաև՝ Խրբե քիմիայեա՝ Աւրերք Կրտտ գերմանացին, և Ռոտեր Պատն անկլիացին: Շատ գիտուն ճարգ մ'էր սյո Պարսնն. կ'ձաղրէր մեռելահայտութիւնն և ամեն տեսակ կախարդութիւն. գիտէր նաև վառօդին բազազրութիւնը: Անուանի է և Աստիլոս Ասթիլոս և Պարսիլոս զուիցերցին, որ մեծ համբաւ ստացաւ Էսթրայայի մէջ: Թեև սյո ալքիմիայեան բան աշխատանքն անմիջական օգուտ մը չունեցան, բայց սրովհետև շարունակ քրայական նիւթերով կ'զբաղէին, իրենց խաղարկութիւնները վերջէն օգտակար եղան և ԺԷ դարուն ճշմարիտ բնալուծութեան ծնունդ տուին:

Գրեթէ յանձնառնելու. — Թեպետև Յունաց դասական լեզուն հեղուհեան իմեղաբեր էր, սակայն միշտ Կարտութիւնը կ'պահէր և քրիստոնէութեան առաջին շորս դարերուն մէջ յոյն եկեղեցւոյ Հարց զանազան աստուածարանական գրուածներով երևելի հանդիսացան: Վերջէն եկող հեղինակներն ոչ միայն կրօնական այլ և իրաւարանական պատմական և բանաստեղծական նիւթերով մայ գրած են: Ասանց մէջ անուանի են, Տրեպոնտն Էսթրայայի, Հիլարիոս Էսթրայայի, որ Կամբորդութիւններ գրած է, Աստիլոս և Միլանդոս պարսկալեզու եւրոպացի:

Ասթիլոս լեզուն արդէն ծաղկած և ընտիր գրական գործեր ունէր Մեհեմեմաին զալէն առաջ: Բայց Մեհեմեմա զայն աւելի զարգացուց և Ղարաւն, որ արարական լեզուին հրաշակերտը կ'սեպուի, նոր փայլ տուաւ անոր: Արքայականց օրով Արքայայիք իրենց գրական ոսկեզարն ունեցան: Գիտութեանց մէջ նշանաւոր եղան, Ալի-Էն և Ալի-Էթե. պատմութեան մէջ՝ Հեյմ-Էթե Մեհեմեմա, Իլմ-Էթեթե, Ալ-Օլեթե և այլն: Բանաստեղծութեան մէջ՝ Ալ-Ար-Ար-Ար, Ալ-Ար-Ար-Ար:

* Alchimie.

Ընդհանուր թիւում և Պետրոսի: Այսին շրջանին մէջ գրաւեցան նաև այն ճոխ պատմութիւններն որ Հոգւոյ ու Տէրի իշխանիք անուամբ կ'ընդունին:

Թեև արարական գրականութեան կեդրոնը Պաղատա էր, սակայն միւս քաղաքներն ալ իրեն վար շէին Յարմանաւանդ Քորտովա: ուր Մարտիրոսացիք համալսարաններ բացեր էին և մի շատ խառնուրդ և անկլիցի գրադեաններ անգամ կ'յաճարէին ուսմանց հետևելու համար:

Եւրոպայում ազգաց իրականութիւնը. — Արևմտեան գրականութիւնը Չ գարէն սկսելով նոր ձև ու գոյն կ'առնու: Գերմանացւոց արշաւանքն ոչ միայն տէրութեանց քաղաքական վիճակը այլ և լեզուները կ'փոխէ: Առ հասարակ լատինական լեզուն իր ճիւղերով կ'սօսուէր հռոմէական պետութեան մէջ, այնուհետև գերմանականը կ'սկսի տարածուիլ և ժողովրդային նոր կենդանի բարբառներ յառաջ կ'դան և նոր գրականութիւն:

Այս բարբառներն երեք գլխաւոր դասի կը բաժնուին. Ռոման կամ հռոմէական՝ որ ուղղակի լատինական լեզուէն կ'ըլլային և յատկապէս հռոմէական լեզուն ու քաղաքակրթութիւնը ծաղկած երկիրները կ'գործածուին, Կելտական կամ Գերմանական բարբառներն, որ Գերմանիոյ և հիւսիսային երկիրները կ'սօսուին, Սլավոն բարբառներն, որ Սլավ ազգաց մէջ կ'գործածուին:

Ռոմանական իրականութիւնը. — Ռոմանական բարբառներու գլխաւոր անդերն էին Ֆրանսա, Իտալիա և Սպանիա: Սակայն իւրաքանչիւր անգլական բարբառ իր մէջ այլ և այլ ստարածուած բառեր ուներ, այս է, գերմանականն ու արարական: Թեև մէկ կողմ լատիններէն լե-

Անշուքից Գառգրտ, Լեֆեզ, Այսլու և այլն ժողովապարտան վերջերքը ծաղկեցան. իսկ յաջորդ դարուն մեջ ապանիսկան գրականութիւնը նոր փայլ մ'առաւ. այլ և այլ հեղինակներու գրուածներով, որք են, Մարտիկ Անիկուն, Սեպիւլուն, Մենա:

Անիւան քաղաքաներու գրականութիւնն. — Այս անուամբ ոչէպէս է իմանալ երեք աարքեր գրականութիւնն. այս է, գերմանականը, սկանդինավականն և անգլիականն:

Գերմանական կամ փոփոխական լեզուն՝ որ Եւրոպայից կեդրոնական երկիրներք կ'իտասուէր, անժիւ գաւառաբարբառներ ունեցաւ, ոսման լեզուին ոչէս, որ Եւրոպայի հարաւարեմտեան կողմերք կ'գործածուէր, Սակայն բոլոր այս բարբառներն երկու գլխաւոր մասի կը բաժնուէին — Աւերին գերմանականն որ Գերմանիայ հարաւային երկիրներք կ'իտասուէր, և Սուգին գերմանականն կամ սոսոքեանն, որ հիւսիսային կողմերք կ'իտասուէր: Այս երկու բարբառներով անշուք յերթուածներ կան Ը դարուն գրուած, ինչպէս Կիպիւլունիները*, տեսակ մը գիւցազներգութիւն, որ Գերմայի Տիեդրիշ և ուրիշ գիւցազուններու արարքը կ'պատմէ: Այս և ուրիշ գիւցազնական երգեր հասարակով Գերմանացիք ժիշ դարուն Հելտեշպոտ (գիւցազանց գիրք) անուամբ հրատարակեցին, և զայն իրիւ իրենց Երգիւնը կ'նկատեն, Մինչև ժիշ դար Գերմանիայ մեջ՝ այս լիպական երգերէն զաս' նշանաւոր գործ մը շերեցաւ: Սոսոքեան կամ Հուգիւլարեֆերէն կայսերաց սրով (1138—1250) ասպետական բանաստեղծութեան սակեգարն սկսաւ: Տրուպասուրներուն ոչէս՝ Գերմանիա լիպասաններ ելան, Սիեդիգիլեր (սիրերգու) անուամբ, որոց մէջ անուանի են, Հիւլի

* Nibelungen.

† Minnesingers.

Վ.Ն. Վեցեօ, Վ.Փիլիքոս, Ռայնոս և այլն: Այս վարդապետներն եայ՝ ՅԷ և ՅԶ դարուն՝ նոր տեսակ մասեանագրներ եկան: Մայրեւոյն¹ն² անան, որ իրենց նախորդաց պէս գիւցազնական կամ առղեական գործերու վրայ չգրեցին, այլ երգիծական պատմութիւններ որ ճշմարիտ կենաց և քաղաքական պարագաներու կ'գերաբերէին: Այս գրութեանց մէջ նշանաւոր է Ռայնեօ Էփոսոս³, երգիծական այլաբանութիւն մը՝ որ մեծ յարգանքի կերանայացոյց մէջ: Սերերգաներն երբեմն արամական գործեր ալ կ'յորբնէին և ստանցան մին Քաշի⁴ի նշանի իւրիւր կ'կոչուի: Եակոբ միջին դարու ամեն հաշտաւոր քերթաղոյր կ'սեպուի Լանց Զախ, որու գործոց մէջ կ'երևի նոյն ժամանակուան գերմանական լեզուին վիճակը — կոչու, անմշակ լեզու, այլ գորեզ ու սոգու: Սուրբնափեմ ժառանգութիւնն գերմանականին շափ յառաջ չէր: Գեղարարական առասպելներ շատ կային Սիանդիանովիս, և կ'ազարէն սխեւալ՝ այս սերերին մէջ երեցան բազմութիւ պոետներ որ իրենց գիւցազնական երգերով նուա խեղատոյց քաջազորութիւնները կը հաշտէին: Նորո շուամբ բարբառով գրուած էին այս երգերն, ասիոյն ՅԱ դարին եայ՝ Նորվեկիոյ, Շուեափ և Տանիւնորոյսի մէջ այդ բարբառին տեղ այժմեան լեզուներն անցան: Իսկ հինն իսլանդացի մէջ միայն իր նախնական սկզբութիւնը պահեց: Ուստի այս կ'զգուին մէջ կ'զանուի նորեւն մասեանագրութեան ամեն զուտ մասանցը:

Իրիտմանն հրատմութիւնն ասեմ ասեմ փոփոխութիւններ կրեց: Կրքոս Ե և Զ դարուն Մեկ և Սարսան բարբառս ժողովարդները իրիտմանիս արշաւեցին՝ իրենց հետ սորէն փրմանան լեզուն բերին որ Մեկ—Սատան կոչուեցաւ և որն այլ և այլ զաւաստական բարբառներ եղան, այնպէս որ բուն սարսան լեզուն շատ սարբեր էին: Բուն անկոս—սարսան լեզուով զանազան

* Meistersinger.

† Reinecke der Fuchs.

տարեգիրներ, թարգմանութիւններ, լարդական ու կրօնական երկեր գրուեցան: Անկէս—տարած մասեմագրերն երբեք մէջ երեւելի են կոտմն, որ Է գարուն կ'ապրեր, Պետ և Մեծ՝ Աւիշտ թագաւորն, որ մի քանի լատիներէն գործեր թարգմանեց:

Իսկ Ղարմաններն Անկլիա արշաւելով (1066) փոխեցին երկրին թէ լեզուն և թէ գրականութիւնը: Արքունիքն Ղարման—Ֆրանսիան լեզուն խափլ սկսան, նշմայեա բոլոր ազնուականները: Քիչ քիչ տարածուելով այնպէս երեցաւ որ՝ նորմանեան աշխարհակալութենէ երկու դար ետք՝ (1250) ֆրանսերէն լեզուն ազգային լեզու պիտի դառնար: Անկլիոյ թագաւորներն, որ նշմ միջոցին ազգը կ'կառավարէին, անկլիարէն բառ մը հասցիս գիտէին, Սակայն բնիկ բարբառները բոլորովին կորսուած չէին, զիւզացիք և հասարակ ժողովուրդն այդ բարբառները կ'գործածէին: Յանկարծ ելան մարդիկ որ անկլո—տարած բարբառը պաշտպանեցին (1250) ու այլ և այլ գրական գործեր հանեցին: Անկլիարէն լեզուն իր նախնական կոշտ միջակին մէջ կ'երեւի անուց մէջ, թէ երբուն հին գառական Անկլո—Սարսան լեզուն չէ: Եթէ ոչ բառական, քերականական մեծ փոփոխութիւններ մտեր էին անոր մէջ: Իրթնութիւնները պարզուեր էին: Այս նոր անկլիական լեզուով Լինքոլնշայրի կրօնաւոր մը (Ռոդերիկ Մոնիչի) Անկլիոյ տարեգրութիւն մը յորինեց, Սակայն ամեն հետաքրքրական և կարեւոր գործն է, Պետրոս Էլմիէ երաշմէշն, որով՝ ժամական հեղինակը, Ռոդերիկ Լոնկլիւտ՝ բոլորովին փոխեց մասեմագրութեան ընթացքն ու անկլիական լեզուն զրո և արժանաւոր պատիւը ստուաւ: Այնուհետեւ նորման—ֆրանսերէնը քիչ քիչ ընկաւ, թէ եւ անորմէ շատ բառեր կ'առնէին անկլիական բառարկին պակասը լեցընելու համար, Միայն լեզուն զեռ բոլորովին կոկուած չէր, երբ Ռոնֆրէշ Զոնթր ծնաւ (1328—1360), Անկլիացիք իրենց գրականութեան հայրը կ'համարին Զոնթրն, և միանգամայն երեւելի քերթողներէն մին, իր ամեն նշմաւոր գործն է, Քեմբրիջի Վոլտերանոսիան, այլ և այլ վկայեցի-

Հասարակացք, որու մէջ հեղինակին հանձնարք կ'փայլի: Իրեն ժամանակակից էր Ճ-նն կովչէր յերթնոցք, և Մեծ-ն էիլ ու Ախլիճ մասանապի բներն, որոց գործերը ցոյց տուին որ անկէտարան լեզուս աննն գրական նիւթերու յարմար ու խաղաղ է:

Անկէիս՝ Ժ-յ գարուն՝ Չաւերի նման ուրիշ հանձնարեղ գրագետ մը չունեցաւ: Քաղաքային կոխներ կային նոյն միջոցին և գրականութիւնը չէր կրնար ծաղկիլ: Չաւերի հետեւող մի քանի յերթնոցներ ելան, ինչպէս, Թուս-Օրլիճ, Ախլիճ և Ստեփանն, որ երգիծարան էր: Իրաւ է որ Սիւզարից մէջ գրական շարժում մը կար նոյն միջոցին, և Չաւերի ժամանակակից էր Ալշիբերի՛նի Ճ-նն Պարզը, որ Ռուսերոց Պարս թաղաւորին վրայ սազաւա-փական պատմութիւն մը գրեց. անուանի են նաև Պլանչն-Էննի՛ն ու Միլիտարի՛ն (Հենրի կոյր վիպասանն) որ Ալալ-լասի քաղաքործութեանց վրայ յերթնում մը յարկեց: Ռեւելլի՛ Տեմպոս և այլն:

Ալալի՛նն էր նմանութիւն. — Միջին գարուն՝ այս լեզուս գրուած գիրքերն աւարտ չեն, Ռուսաստանի մէջ (ԺԱ — ԺԵ գար) քանի մը բնիկ հեղինակներ երեցան, որոց մէջ անուանի է Դիտտոս, փիլեփի փանական մը, որ Ռուսից պատմութիւն մը գրեց. նոյնպէս Ինչի՛ն ու Մեծ-նը գործին հեղինակն, որու անունը յայտնի չէ, կիւրցի՛նն և այլն: Թափարաց արշաւանքը Ռուսից գրականութեան ծաղկելուն արգելք եղաւ: Ախլաստանի էր-ն-ն-ն-ն մէջ աննն նշանաւոր գործն է Տիրամեր շարական մը, որու հեղինակը Ս. Ատալշիբեր կ'կարծուի: Աստուհեան ուրիշ լեհացի նշանաւոր գրագետներ եկան որոց մէջ մասը լատիներէն գրած են: Պահեմի՛ն էր նմանութիւնն սլավոն մասանապիութեան մէջ աննն կարեւորն էր: Հիսնն աւաղ՝ մի շատ յերթնոցներ ու մասանապիներն անեցաւ: Պահեմի՛ն որ կենդանի լեզուս գրեցին:

Չաւերի յարմարութիւնն ու ...

ՀԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

